
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ Ι

Wolfgang Kullmann, Die Quellen der Ilias (Troischer Sagenkreis), Hermes Einzelschriften, Heft 14, F. Steiner Verlag, Wiesbaden 1960. Σελ. XVI + 390 + Πίνακες.

Ἡ νεοαναλύση, ἡ προσπάθεια δηλαδή νὰ καθορίσουμε τὶς προομηρικὲς ἐπικὲς μορφὲς τοῦ μύθου, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ὁμηρικὸ κείμενο, ποὺ θεωρεῖται ἔργο ἑνὸς ποιητῆ, εἶναι κίνημα σχετικὰ νέο. Ἡ μέθοδος, ὅπως ἔχει διαμορφωθῆ στὶς ἐργασίες τοῦ I. Θ. Κακριδῆ, τοῦ Schadewaldt, τοῦ Pestalozzi καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Kullmann, ξεχωρίζει δύο στάδια: α) Παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ ἀνωμαλίες στὸν Ὅμηρο¹ (ἀντιφάσεις καὶ ἀσυνέπειες, ἀνολοκλήρωτα θέματα, ἀδικοιολόγητες σκηνές, δυσερμήνευτους στίχους, ὑπαινιγμούς σὲ μύθους ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὴν Ἰλιάδα κτλ.) οἱ νεοαναλυτικοὶ προχωροῦν ὑποθετικὰ προσπαθώντας νὰ καθορίσουν τὴ μορφή ἔπρεπε νὰ ἔχη τὸ ὕλικὸ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Ὅμηρος, πρὶν τὸ προσαρμόσῃ στὸ δικό του ποιητικὸ σχέδιο· β) ὅταν ἡ προσπάθεια αὐτὴ συμπληρωθῆ, ἀναστρέφει ὁ μελετητῆς τὴν πορεία του καὶ ξανααντικρίξει τὸν Ὅμηρο στὸ νέο φῶς, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει πολὺτιμες παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο ποὺ δούλεψε ὁ ποιητῆς. Ὅπως δὲν ἔλα ἀὐτὴ ἡ προσπάθεια ξεκινᾷ πάντα ἀπὸ μιὰ ὑπόθεση.

Ὁ ὑποθετικὸς αὐτὸς χαρακτήρας ποὺ ἔχει ἡ νεοαναλυτικὴ μέθοδος ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὸν Kullmann ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς τὴν τελευταία σελίδα τοῦ βιβλίου του, ἑνὸς βιβλίου ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ ἐξετάσῃ νεοαναλυτικὰ ὅλον τὸν Τρωϊκὸ μῦθὸ τῆς Ἰλιάδας² προσπαθώντας νὰ καθορίσῃ τὶς πηγές της, «ὅλα δηλαδή τὰ προομηρικὰ ποιητικὰ ἔργα, ἀπὸ ὅπου ἡ Ἰλιάδα δανεῖζεται θέματα, καὶ ποὺ τὸ περιεχόμενό τους τὸ προϋποθέτει γνωστό». Ἀκριβῶς ὅμως αὐτὴ ἡ καθολικότητα ποὺ δίνει στὴν ἔρευνά του ὁ συγγρ. ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀδυναμία της, ὅπως θὰ μπορέσουμε νὰ διαπιστώσουμε παρακολουθώντας βῆμα μὲ βῆμα τὴν ἀνάλυσή του.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (θέμα τῆς ἐργασίας καὶ ἱστορία τοῦ προβλή-

¹ «Ὅμηρος», «ὁμηρικὸς» κτλ. ἀναφέρονται στὴν κριτικὴ αὐτὴ στὸν ποιητῆ τῆς Ἰλιάδας.

² Γιὰ τοὺς μύθους τῆς Ἰλιάδας ποὺ δὲν ὑπάρχουν ἀμεσα στὸν Τρωϊκὸ κύκλον, ὁ συγγραφέας προεξάγγελλει ἕνα δεύτερο βιβλίο, ποὺ θὰ ἀντιστοιχῆ στὸν β' τόμον τῆς ἐκδόσεως τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Ἑλλήνων ἐπικῶν ποὺ ἐτοιμάζει.

ματος, σ. 4-57) καταχωρίζονται όλα τὰ χωρία τῆς Ἰλιάδας ποὺ ἀναφέρονται στὰ προίλιακὰ (συντομογραφία: AH) ἢ στὰ μεταίλιακὰ συντομογραφία: PH) γεγονότα. Πολὺ εὐστοχα ἀντιμετωπίζεται μεθοδολογικὰ τὸ πρόβλημα, κατὰ πόσο οἱ ὑπαινιγμοὶ αὐτοὶ ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἐπινοήσεις ὁμηρικὲς ἢ ὄχι· ὡς κύρια κριτήρια καθορίζονται ὁ ὀργανικὸς ρόλος τοῦ σχετικοῦ χωρίου στὴν Ἰλιάδα (δικαιολογεῖ ἢ ὄχι μιὰ ἐπινόηση;) καὶ ὁ τρόπος ποὺ τὸ θέμα εἰσάγεται (μορφολογία). Ἐδῶ πρωτοπαρουσιάζεται τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ Ὀμήρου μὲ τὸν Κύκλο—κεντρικὸ θέμα τῆς ἐργασίας, ὅπως θὰ δοῦμε—καὶ ἐκτίθεται ἡ ἱστορία του. Ὁ συγγρ. ἀναπτύσσει τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστάρχου, τοῦ Welcker, τῶν ἀναλυτικῶν (Wilamowitz, Bethe, Schwartz), τῶν ἐνωτικῶν (Severyns, Allen), ἄλλων νεωτέρων (Theiler, v. d. Mühl) κ.ἄ.π. Ἡ νεοανάλυση ἔχει καὶ αὐτὴ ἐπανειλημμένα ἀσχοληθῆ μετὰ τὸ θέμα, πάντα μὲ ἀφορμὴ τὰ μεμονωμένα μυθολογικὰ θέματα ποὺ ἔτυχε νὰ ἐξετάζη· τὰ συμπεράσματά της ὁμῶς συνάντησαν ἀντίδραση. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἀντίδραση αὐτὴ, γράφει ὁ συγγρ. εἴκοσι σελίδες, τὶς ὠραιότερες ἴσως τοῦ βιβλίου του, ἀφροντὰς συστηματικὰ τὶς ἀντιρρήσεις γιὰ κάθε πόρισμα τῆς νεοανάλυσης χωριστὰ, προσπαθίζοντας τὴν προομηρικὴ ὑπόστασι τῆς Κρίσης τοῦ Πάρη, πολλῶν θεμάτων τῆς Μεμνονίδας, τῆς Ἀμαζονίδας, τοῦ προοίμιου τῶν Κυπρίων κ.ἄ.π.

Ἡ συζήτηση γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ὁ θεῖνος τῆς Θέτιδας στὸ Σ (σ. 36 κέ.) δὲν μᾶς ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα. Ἡ γνώμη τοῦ συγγρ. ὅτι ὑπάρχει ἀνωμαλία στὸ ὁμηρικὸ κείμενο, τὴ στιγμή ποὺ ἡ Θέτιδα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀκούη μόνο τὴ φωνὴ τοῦ Ἀχιλλέα, ἐνῶ πλάι του κλαίνει καὶ οἱ δούλες, εἶναι καὶ μεθοδολογικὰ ἐσφαλμένη (ὀρθολογισμὸς) καὶ οὐσιαστικὰ ἄγονη. Τὸ δρόμο γιὰ τὴ σωστὴ λύση, ὅπως καὶ ὁ συγγρ. παραδέχεται, μᾶς τὸν ἔχει δώσει ἤδη ὁ I. Θ. Κακριδῆς (Homeric Researches, 65 κέ.).

Τὸ τελευταῖο μέρος στὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ κεφάλαιο τὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἐκθεση τοῦ νέου τρόπου παραπομπῆς στὴν περίληψη τῆς Χρηστομάθειας τοῦ Πρόκλου, ποὺ προτείνει ὁ συγγρ., καλύπτοντας ἔτσι μιὰ παλιὰ ἀνάγκη: Τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Πρόκλου χωρίζεται σὲ ἐδάφια (1-50 Κύπρια, 51-68 Αἰθιοπὶς, 69-85 Μικρὰ Ἰλιάς, 86-100 Ἰλίου Πέρις, 101-113 Νόστοι, 114-130 Τηλεγονία)· ὁ συγγρ. παραθέτει ἐδῶ (σ. 52-57) τὸ κείμενο, ὅπως θὰ βρισκεται στὴν ἐκδοσὴ τῶν ἀποσπασμάτων Ἑλλήνων ἐπικῶν ποὺ σχεδιάζει.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου ἀρχίζει μὲ τὴν Προσωπογραφία τῶν Ἀχαιῶν στὴν Ἰλιάδα (σ. 58-168). Στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος ἐκθέτονται, πρῶτα μεθοδολογικὰ, τὰ κριτήρια ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸν καθορισμὸ τῆς ἡλικίας τῶν διαφόρων μορφῶν. Τὰ κριτήρια εἶναι δύο κυρίως: α) Ὁ θάνατος ἐνὸς ἥρωα στὴν Ἰλιάδα· «ὅποιος πεθαίνει στὴν Ἰλιάδα δὲν τοῦ

μέλλεται νά πεθάνη άλλοῦ», εἶναι ἄρα μορφή νέα, καί β) ἡ γενεαλογία «ὅποιος ἤρωας ἔχει γενεαλογία, πρέπει νά εἶναι παλιός».

Στις ἐπιφυλάξεις τοῦ ἴδιου τοῦ συγγρ. (δὲς π.χ. σελ. 123) προσθέτουμε δύο ἀκόμα: τὸ πρῶτο κριτήριο προϋποθέτει ὅτι τὰ ἐπεισόδια τῆς Ἰλιάδας εἶναι ὅλα ἐπινόηση ὁμηρικὴ, ὅτι ἡ Ἰλιάδα δὲν ἀντιστοιχεῖ χρονικὰ σὲ καμία ἀπὸ τὴν παράδοση γνωστὴ περίοδο τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, ἀλλὰ ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀνοίξε μιὰ τομὴ στὴν παλιὰ γραμμὴ τῆς διήγησης, γιὰ νά παρεμβάλη τὸ ἔργο του, κάτι ποῦ τὸ πιστεύει ὁ συγγρ.¹, ἀλλὰ ποῦ κάθε ἄλλο εἶναι παρὰ βέβαιο. Καί τὸ δεύτερο ὁμοῦς κριτήριο δὲν εἶναι ἀπόλυτο: ὁ Ὅμηρος καί νά ἐπινοήσῃ μιὰ γενεαλογία εἶναι δυνατὸ, καί νά καταργήσῃ μιὰ ποῦ ὑπάρχει· ἂν ἦταν π.χ. νά κρίνουμε τὴν ἀρχαιότητα τοῦ Θερσίτη ἀπὸ τὴν ἀνύπαρκτη στὴν Ἰλιάδα γενεαλογία του, θὰ τὸν θεωρούσαμε ὁμηρικὴ ἐπινόηση, κάτι ποῦ—νεοαναλυτικὰ πάλι—ἀποδείχτηκε σφαλῆρό².

Στὸ στάδιο τῆς προετοιμασίας ἀκόμα ὁ συγγρ. μᾶς δπλίζει μὲ μιὰ ἔκθεση τοῦ προβλήματος τοῦ Νηῶν Καταλόγου καί τῶν διαφόρων λύσεων ποῦ προτάθηκαν ὡς τώρα. Σὲ μιὰ γενικὴ στατιστικὴ (σ. 66) ἐκθέτει προκαταβολικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνκλυτικῆς προσωπογραφίας του, ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας γνώριζε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ καταλόγου ἀπὸ κάποιο παλαιότερο ἔπος, τὸ ἄλλαξε ὁμοῦς καί τὸ διεύρυνε σημαντικὰ.

Μόλις τώρα ἀρχίζει ἡ καθαυτὸ προσωπογραφία: οἱ ἤρωες, στὴν ἀρχὴ ὅσοι ἀναφέρονται στὸν Κατάλογο, ἐξετάζονται κατὰ γεωγραφικὲς περιοχές. Γιὰ τὸν κάθε ἕνα δίνονται α) οἱ σχετικὲς μαρτυρίες τῆς Ἰλιάδας β) ἡ δράση του στὰ ΑΗ καί στὰ ΡΗ (ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τοῦ Κύκλου, τοῦ Κόριντου Σμυρναίου, τοῦ Δίκτυ, τοῦ ψευδοαριστοτέλειου Πέπλου κτλ.)· ἀκολουθεῖ γ) συζήτηση τῶν μαρτυριῶν καί συμπεράσματα γιὰ τὴν ἡλικία τῆς μορφῆς.

Τὰ μειονεκτήματα ποῦ παρουσιάζει ἡ ἐξαντλητικὴ μέθοδος τοῦ συγγρ. παρουσιάζονται ἐδῶ ἀνάγλυφα. Τὸ ὕλικό δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νεοαναλυτικὴ ἐπεξεργασία ὄλων τῶν ἠρώων. Ἐκφράσεις ὅπως «wahrscheinlich», «erscheint als möglich», «mit einer gewissen Wahrscheinlichkeit», «nicht ausgeschlossen» κ.ἄ.τ. γεμίζουν τὴν ἔκθεση τοῦ συγγρ., εἶσι ποῦ κανεὶς οὔτε νά διαφωνήσῃ μπορεῖ, οὔτε πάλι νά πῇ ὅτι κέρδισε κάτι. Τὸ «sicher» τὸ βρισκουμε πολὺ σπάνια, κι'αὐτὸ γιὰ μορφές, ὅπως ὁ Αἴας ὁ Λοκρός, ὁ Ἀγαμέμνονας ἢ ὁ Μενέλαος κ.ἄ., ποῦ ἡ ἀρχαιότητά τους εἶναι εἶσι κι' ἄλλιῶς ἀδιαφιλονίκητη.

Κριτικὴ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν ἔξω-ὁμηρικῶν μαρτυριῶν ἀποτελεῖ ἡ ἐπόμενη ὑποδιαίρεση (σ. 118 - 121), ὅπου λέγεται πολὺ σωστά, πιστεύουμε, γιὰ τὸν Βιργίλιο, τὸν Κόριντο, τὸν Ψευδοαριστοτέλη κτλ., ὅτι οἱ

¹ Τῆς ἰδίας γνώμης εἶναι καί ὁ *I. Θ. Κακριδῆς*, *Homer ein Philhellene?* Wiener Studien 69 (1956) 30 κέ.

² *J. Th. Kakridis, Homeric Researches*, 93 κέ.

μαρτυρίες τους, αν δὲν ἔχουν ἀποδεικτικὴ ἀξία, ὁπωσδήποτε κρατοῦν κάποιον βάρος, ἔταν πρόκειται νὰ ἀναλύσουμε παλαιότερους μύθους.

Στις σ. 122-124 δίνονται τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν στατιστικὴ τῆς προσωπογραφίας: ὅσοι ἥρωες ἀναφέρονται στὸν Κατάλογο καὶ δὲν πεθαίνουν στὴν Ἰλιάδα, παίζουν κάποιο ρόλο καὶ στὰ ΑΗ ἢ ΡΗ, τοὺς ἔχει λοιπὸν παραλάβει ὁ Ὅμηρος ἀπὸ τὶς πηγές του· ὅσοι πάλι ἀναφέρονται στὸν Κατάλογο καὶ πεθαίνουν, εἶναι ἐπινοήσεις τοῦ Ὀμήρου προκειμένου νὰ ἐπανδρώσῃ τὶς ἀνδροκτασίες του. Οἱ ἐξαιρέσεις ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη συζήτηση. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ εἶναι ἐκφρασμένα μὲ ἐπιφύλαξη καὶ θὰ ἦταν ἀπόλυτα πειστικά, ἂν προηγουμένως δὲν εἶχαμε παρακολουθήσει τὶς ἀσθενεῖς βάσεις, ἔπου στηρίζονται.

Ἀκολουθεῖ (σ. 124 κέ.) ἡ προσωπογραφία τῶν Ἀχαιῶν ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὸν Κατάλογο: ὁ μοναδικὸς ρόλος τῶν πιὸ πολλῶν εἶναι νὰ σκοτωθοῦν κάπου στὴν Ἰλιάδα, ἄλλοι εἶναι ἀπλῶς κήρυκες ἢ βοηθητικὸ προσωπικὸ. Ἐξαιροῦνται ὁ Θεοσίτης καὶ ὁ Ἀντίλοχος, ποὺ παίζουν σημαντικὸ ρόλο στὴν Αἰθιοπίδα, ὁ Πάτροκλος—κατὰ τὸν συγγρ. μορφὴ προομηρικὴ, ποὺ ὁ Ὅμηρος τὴ μεταχειρίστηκε, μετασχηματίζοντάς τὴν πολὺ, γιὰ τοὺς σκοπούς του—καὶ τέλος ὁ Κάλχας καὶ ὁ Ἐπειός, ποὺ καὶ αὐτοὶ εἶναι προομηρικὸ ἥρωες. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ συζήτηση τῆς εἰδικῆς περίπτωσης τῶν Μυρμιδόνων καταλήγουμε στὸ γενικὸ συμπέρασμα: καὶ οἱ ἥρωες ποὺ δὲν ἀναφέρονται στὸν Κατάλογο, παίζουν ἔμως σημαντικὸ ρόλο στὴν Ἰλιάδα, χωρὶς νὰ πεθαίνουν (ἐξαιρεῖται ὁ Πάτροκλος), προέρχονται ἀπὸ τὴν προομηρικὴ ποίηση. Στὸν κατάλογο τοῦ Β δὲν ἀναφέρονται, γιὰτὶ δὲν εἶναι ἀρχηγοί, ἀλλὰ μορφές δευτερεύουσες καθένας στὴ φυλὴ του.

Σχετικὰ μὲ τὸν Κατάλογο τῶν μνηστήρων τῆς Ἑλένης (Ψευδοπολλοδώρου Βιβλιοθήκη 3, 129) ὁ συγγρ. ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι βασίζεται σὲ παλιὰ παράδοση, καὶ μάλιστα ὅτι ἡ ἀνάλυση τῆς παράδοσης αὐτῆς ἐπιβεβαιώνει τὰ συμπεράσματα τῆς προσωπογραφίας: ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Ἀπολλοδώρου λείπουν πέντε ὀνόματα, ποὺ θεωρήθηκαν καὶ ἀπὸ τὸν συγγρ. ὁμηρικῆς ἐπινοήσεις· λείπουν ἀκόμα ὅσα ὀνόματα στὸ Β δὲν βρίσκονται ὑποταγμένα στὴ γεωγραφικὴ τάξη τοῦ Κατάλογου ἢ σχετίζονται μὲ τὸν Ἡρακλῆ. Ἰδιαίτερα συζητεῖ ὁ συγγρ. τοὺς Ἀλκμαιονίδες, τοὺς Ἐπιγόνους, καὶ τὴν ἀπουσία τῶν Κρητικῶν στὸν Ἀπολλόδωρο. Τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κατάλογος τοῦ μυθογράφου βασίζεται σὲ παλιὸ πρότυπο ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὶς πηγές τοῦ Ὀμήρου ἀποτελεῖ ἔμμεση πάλι ἀπόδειξη ὅτι ἡ Ἰλιάδα μπροστὰ στὸ μῦθο εἶναι δευτερογενής.

Ἡ προσπάθεια εἶναι πολὺ τολμηρή. Ὁ συγγρ. κινεῖται μέσα σὲ ὅλη τὴν τρωικὴ παράδοση, ἀπὸ τὰ προομηρικὰ ὡς τὰ μεταχριστιανικὰ χρόνια, καὶ εἶναι

φυσικό, ἔτσι πού μᾶς λείπουν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι, νὰ μὴν μπορούμε νὰ ἔχουμε βέβαια ἀποτελέσματα. Μὲ τὸ νὰ μελετᾶ ὅλους τοὺς ὁμηρικούς ἥρωες θέλει νὰ κἀνὴ πλήρη ἐπαγωγή· τὴν ἴδια ὁμως στιγμή ἀναγκάζεται νὰ κἀνὴ πλήθος ψευδεῖς ἐπαγωγές, ἔτσι πού γιὰ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς μεμονωμένους ἥρωες τοῦ λείπει τὸ ὕλικό τῆς παράδοσης. Ὑπάρχουν πολλὲς εὐφύεστατες παρατηρήσεις: ὁ Θῶας π.χ. δὲν ἀναφέρεται στὸν Ἀπολλόδωρο, γιατί εἶναι ἐπινόηση τοῦ Ὀμήρου, πού ἔχοντας ὑποβιάσει τὸν Θεορίτη χρειάζεται ἀντικατάστασή του. Ὁ ὑποβίβασμός πάλι αὐτὸς ἔχει τόσο καθιερωθῆ μετὰ τὴν Ἰλιάδα, ὥστε νὰ ἐμποδίξῃ τὸν Ἀπολλόδωρο νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν πηγὴ του καὶ νὰ ξαναδώσῃ στὸν Θεορίτη τὴν παλιά του θέση ἀνάμεσα στοὺς μνηστήρες τῆς Ἑλένης. Καὶ οἱ παρατηρήσεις ὁμως αὐτὲς εἶναι περισσότερο ὑποθέσεις ἐλκυστικὲς γιὰ τὴν λεπταίσθησία τους παρὰ βέβαια ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα. Γιὰ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Ἀπολλόδωρος μᾶς διασώζει ἐδῶ ὕλικό παλιό δὲν θὰ εἶχαμε ἀντίρρηση καμμία. Τὸ «πού» καὶ τὸ «πῶς» ὁμως, ἂν ποτὲ γίνῃ δυνατὸ νὰ τὸ μάθουμε, θὰ ἀπαιτήσῃ πολὺ περισσότερο κόπο καὶ δεδομένα.

Στὴ συνέχεια συζητοῦνται οἱ λοιποὶ σωζόμενοι κατάλογοι τῶν μνηστήρων τῆς Ἑλένης. Ὁ Κατάλογος τοῦ Ὑγίνου (Fab. 81), ἂν, ὅπως εἶναι καὶ πιθανότερο, εἶναι ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδωρο, δὲν κἀνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐνισχύῃ τὴν θέση τοῦ Kullmann. Στις Ἡοῖες (Fr. 94 - 96 Rz.) ἔχουμε ἴσως ὁμηρικὴ ἐπίδραση (στὴν παρουσία π.χ. τοῦ Ἰδομενέα), παράλληλα ὁμως τὸ γεγονὸς ὅτι ἀναφέρεται ὁ Ἀλκμάων, καὶ μερικὲς ἄλλες ἐνδείξεις προδίδουν τὸν γνωστὸ ἀπόκρυφο χαρακτήρα τῶν Ἡοῖων· τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ ἀνέμελη χρησιμοποίηση παλίου παραδοσιακοῦ ὕλικου.

Στὴ σελ. 157 κέ. ὁ συγγρ. ξαναγυρίζει στὸν ὁμηρικὸ Νηῶν Κατάλογο, γιὰ νὰ ἐξετάσῃ ἂν τὸ ὕφος καὶ ἡ δομὴ τῶν ἐπὶ μέρους περικοπῶν του συμφωνεῖ μὲ τὰ πορίσματα τῆς προσωπογραφίας. Θεωρεῖ ἀπίθανο ὅτι ὁ Κατάλογος τῶν Νηῶν ἀποτελεῖ δλόκληρος μεταγενέστερη παρεμβολή, ἐξετάζει λοιπὸν τὴν περίπτωση ὁ Κατάλογος νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεξεργασίας μιᾶς παλαιότερης πηγῆς ἀπὸ τὸν Ὀμηρο. Κατάλογος Νηῶν θὰ ταίριαζε θαυμάσια σὲ μιὰ περιγραφή τῆς συγκέντρωσης τῶν Ἑλλήνων στὴν Αὐλίδα, πρὶν ξεκινήσουν· ἔναν τέτοιο κατάλογο πρέπει λοιπὸν νὰ εἶχε ὑπόψη τοῦ Ὀμήρου, νὰ τὸν ἐπεξεργάστηκε καὶ νὰ τὸν ἐνσωμάτωσε στὸ ἔργο του, χωρὶς ὁμως ἢ μεταβολὴ αὐτὴ ἀπὸ κατάλογο ἐκστρατευτικοῦ σώματος σὲ περιγραφή τῆς παράταξης νὰ μείνῃ καὶ χωρὶς ἴχνη (σὲ μιὰ περιγραφή τῆς παράταξης τί ρόλο παίξει π.χ. ὁ ἀριθμὸς τῶν πλοίων;). Αἰσθητὲς γίνονται καὶ στὸ ὕφος οἱ μεταβολὲς πού ὁ Ὀμηρος εἶτε ἀναγκάστηκε νὰ κἀνῃ (π.χ. ἀντικατάσταση τοῦ νεκροῦ πιά Πρωτεσίλαου στοὺς στ. 695 κέ.) εἶτε θέλησε (π.χ. ἀντικατάσταση τοῦ Θεοράνδρου, πού σκοτώθηκε στὴν Τευθρανικὴ ἐκστρατεία, ἀπὸ τρεῖς καὶ ὄχι ἕνα μόνο ἡγήτη, στ. 495). Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ παρουσία ἐκφράσεων

ὅπως βαῖνον (510), ἔμβαινον (619), ἔβαινον (611)¹. Ἐνάλογες παρατηρήσεις στοὺς ὕφος καὶ στὴν δομὴ ἐπιτρέπουν στοὺν συγγρ. νὰ ἄρη καὶ τὶς ἀνωμαλίες ποὺ εἶχε παρουσιάσει ἡ προσωπογραφία. Ἡ ἀρχικὴ λοιπὸν θέση ὅτι ὁ Κατάλογος ὀργανικὰ ἀνήκει στοὺς ὕλικὸς τῶν Κυπρίων καὶ ἐνσωματώθηκε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στὴν Ἰλιάδα μὲ πολὺ περισσότερες ἀλλαγές καὶ νεωτερισμοὺς ἀπ' ὅ,τι πιστεύεται ὡς τώρα πρέπει νὰ εἶναι, λέει, σωστή. Ὅλο καὶ πὶς ἐπιτακτικὸ γίνεται τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ ὕλικου αὐτοῦ ποὺ ἀποδεικνύεται προομηρικὸ. Καθαρὰ ἱστορικὸ ὕλικὸ εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶναι, ὅταν μάλιστα ἔχουμε λόγους νὰ πιστεύουμε ὅτι ἦταν ἐκφρασμένο σὲ ἑξαμέτρους.

Οἱ παρατηρήσεις στοὺς ὕφος καὶ οἱ ἀνωμαλίες ποὺ διαπίστωσε ὁ Kullmann στοὺν ὀμηρικὸν Κατάλογο, αὐτὲς καὶ μόνο ἔπρεπε, νομίζουμε, νὰ ἀποτελέσουν τὴν ἀφτηρία τῆς ἔρευνας. Τὸ γενικὸ συμπέρασμα ἴσως νὰ ἦταν τὸ ἴδιο, ἡ μέθοδος ὅμως τότε μόνο θὰ ἦταν σωστὴ καὶ τὸ ποσοστὸ τῆς βεβαιότητος μεγάλο, ἂν εἶχε ἀποφύγει τὰ πολλὰ ἀβέβαια μονοπάτια, γιὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὰ λίγα, ὅπου εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὀδηγοῦν κάπου.

Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (Προσωπογραφία τῶν Τρώων στὴν Ἰλιάδα, σ. 169 - 188) ἔχουμε τὴν ἀντίστοιχὴ ἔρευνα στοὺς τρωικὸν στρατόπεδο. Ὁ Κατάλογος τῶν Τρώων, δείχνει ὁ συγγρ., παίζει τὸν ὀργανικὸν τοῦ ρόλου στὴν Ἰλιάδα (περιγραφή μιᾶς παράταξης) καλύτερα ἀπ' ὅ,τι ὁ Κατάλογος τῶν Ἀχαιῶν, καὶ δὲ θὰ ὑπῆρχε πρόβλημα, ἂν δὲν ξέραμε ἀπὸ τὴν περιληψὴ τοῦ Πρόκλου ὅτι στὰ Κύπρια περιλαμβανόταν ἕνας τέτοιος Κατάλογος. Ἡ διεξοδικὴ διερεύνηση τῶν διαφόρων ἡρώων, ὅπως παρουσιάζονται στοὺς ὀμηρικὸν Κατάλογο, ὀδηγεῖ τὸν συγγρ. νὰ πιστέψῃ ὅτι ὁ πρότυπος Κατάλογος τῶν Κυπρίων ἦταν πραγματικὰ Κατάλογος τῶν τοῖς Τρωσὶ συμμαχησάντων (Πρόκλος 50, ἡ διόρθωση συμμαχησάντων δι: ἀπαραίτητη), καὶ ὅτι ὁ Ὅμηρος τὸν διεύρυνε προσαρμόζοντάς τον στὶς ἀνάγκες τοῦ Β. Ἐπιχείρημα δυνατὸ γιὰ τὴν θεωρίαν αὐτὴν εἶναι ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸν Κατάλογο τοῦ Β πολλῶν καὶ σημαντικῶν Τρώων. Τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα αἶρει καὶ τὴν δυνατότητα νὰ πρόκειται γιὰ νεώτερη παρεμβολὴ μὲ βάση τὴν ἴδια τὴν Ἰλιάδα. Ἀπὸ τοὺς Τρώες πάλι ποὺ δὲν ἀναφέρονται στοὺς Κατάλογο οἱ Πριαμίδες ἔχουν στὴν μεταγενέστερη παράδοση τόσο ἐπηρεαστὴ ἀπὸ τοπικοὺς μύθους μὲ ἱστορικὸν περιεχόμενο, ὥστε ἡ μελέτη τους νὰ γίνεται ἀσκοπὴ γιὰ τὸ θέμα μας. Ἡ ἔρευνα πάλι γιὰ τοὺς Πανθοῖδες καὶ τοὺς Ἀντηνορίδες ὀδηγεῖ μιὰ ἀκόμα φορὰ στοὺς γνωστὸν μας συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ὅμηρος στηρίζεται σὲ παλιὸ μυθολογικὸ ὕλικὸ καὶ ὅτι, ἂν ἐπινοῇ νέες μορφές, αὐτὸ γίνεται μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ὑπάρξουν ἀρκετὰ διαθέσιμα θύματα στὶς μάχες ποὺ περιγράφει. Ἰδιαιτέρως ὀξύ πρόβλημα δημιουργοῦν γιὰ τὸν συγγρ. οἱ μορφές τοῦ Ἐκτορα, τῆς

¹ Παρατήρηση τοῦ G. Jachmann.

Ἄνδρομάχης καὶ τοῦ Ἀστυάνακτα, ὅπου τὸ ὕλικό, ὅπως λέει, δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀρχαιότητά τους· πρόκειται, φαίνεται, γιὰ νέες μορφές, ὁμηρικὲς ἐπινοήσεις, πού ἢ μεθομηρικὴ λογοτεχνικὴ παράδοση, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, τις πλούτισε ἐκ τῶν ὑστέρων μὲ δράση καὶ στὰ ΑΗ ἢ ΡΗ, ὅπως π.χ. ὁ φόνος τοῦ Πρωτεσιλάου ἀπὸ τὸν Ἔκτορα, ἢ ἀλχμαλωσία τῆς Ἄνδρομάχης, ὁ φόνος τοῦ Ἀστυάνακτα, ἢ παρουσία τοῦ Ἔκτορα στὸ ἐπεισόδιο τοῦ Τρωίλου.—Γιὰ τὸν ἀντίστοιχο κατάλογο στὸν Ἀπολλόδωρο ὁ συγγρ. πιστεύει ὅτι ὁ μυθογράφος ἔχει συμπιλήσει δύο στοιχεῖα: τὸν Κατάλογο τῶν Τρώων τοῦ Β καὶ τὴν πηγὴ πού ἀνέφερε ὅτι στὸν ἕνατο χρόνο τοῦ πολέμου οἱ Τῶες δέχτηκαν συμμάχους, πού ὡς τότε ἀπουσίαζαν.

Πάλι θὰ συμφωνήσουμε στὰ γενικὰ συμπεράσματα, ἀν καὶ σὲ πολλὲς λεπτομέρειες μένουμε ἐπιφυλακτικοί. Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν ἀρχαιότητα τοῦ Ἔκτορα, τῆς Ἄνδρομάχης καὶ τοῦ Ἀστυάνακτα εἶναι βιασμένη· μὲ τὰ ἴδια τὰ κριτήρια τοῦ συγγρ., αὐτὰ πού χρησιμοποίησε ὡς τώρα στὴν προσωπογραφία, θὰ ἔπρεπε οἱ μορφές αὐτές (καὶ ὁ Ἔκτορας, παρ' ὅλο πού πεθαίνει στὴν Ἰλιάδα) νὰ θεωρηθοῦν παραδοσιακές. Ἄν δὲν τὸ κάνῃ αὐτὸ ὁ συγγρ., ὁ λόγος εἶναι ὅτι, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ συμπέρασμα θὰ ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες βασικὲς του γνώμες. Ἡ λύση, πού καὶ ὁ ἴδιος μόνο ὡς πιθανὴ προτείνει, δὲν ἱκανοποιεῖ τὸ πρόβλημα τοῦ Ἔκτορα καὶ τῶν δικῶν του μένει, νομίζουμε, ἀκόμα ἄλυτο.

Στὸ ἐρώτημα, γιατί ὁ Πρόκλος πού ἀναφέρει τὸν τρωικὸν Κατάλογο τῶν Κυπρίων δὲν ἀναφέρει καὶ τὸν ἀχαϊκόν, πού κατὰ τὴν γνώμη του ὑπῆρχε καὶ ἀνῆκε ὀργανικὰ στὴν περιγραφή τῆς ἀναχώρησης τῶν Ἀχαιῶν ἀπὸ τὴν Αὐλίδα, ὁ συγγραφέας ἀπαντᾷ: ὁ Πρόκλος δίνει βέβαια τὴν περίληψη τῶν Κυπρίων, θέλει ὅμως ἢ περίληψή του νὰ ἀποτελῇ εἰσαγωγὴ στὴν Ἰλιάδα. Γι' αὐτὸ παραλείπει τὸν Κατάλογο τῶν Ἀχαιῶν στὰ Κύπρια, γιὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν ταυτολογία μὲ τὸ Β, κρατᾷ ὡστόσο τὸν κατάλογο τῶν τοῖς Τρωσὶ συμμαχησάντων, ἐπειδὴ διαφέρει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς ὅλης τρωικῆς παράταξης τοῦ Β. Ἡ λύση αὐτὴ, ὅσο ἔξυπνη κι' ἂν εἶναι, δὲν πειθαναγκάζει. Ἄν ἡ παράδοση μᾶς εἶχε διασώσει στὰ Κύπρια τὸν πρῶτο καὶ ὄχι τὸν δεῦτερο Κατάλογο, θὰ μπορούσαμε μὲ τὴν ἴδια λογικὴ νὰ ποῦμε ὅτι ὁ τρωικὸς κατάλογος παραλείφθηκε ἀπὸ τὸν Πρόκλο, γιατί ἔπεφε κοντὰ στὸ Β, ἐνῶ ὁ ἀχαϊκὸς ὄχι!

Τὸ πρόβλημα, ἀν ὁ Ὅμηρος γνωρίζῃ ἢ ὄχι τὴν Τευθρανικὴ ἐκστρατεία, ἀπασχολεῖ τὸν συγγρ. στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο (σ. 189-203). Τὸ συμπέρασμά του, ὅτι ὁ Ὅμηρος γνωρίζῃ τὰ πέντε κύρια σημεῖα τῆς (τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Αὐλίδα, τὸν ἀγῶνα στὴ Μυσία (Τήλεφος), τὴν ἐπίσκεψή τοῦ Ἀχιλλῆα στὴ Σκύρο, τὴ θυσία τῆς Ἰφιγένειας καὶ τὴ δευτέρῃ τελικὴ συνάθροιση καὶ ἀναχώρηση), εἶναι ἀπὸ τὰ λιγότερο πειστικὰ μέσα σὲ ὅλο τὸ βιβλίον.

Πάλι τὸ ζήτημα πρέπει νὰ μείνῃ ἀνοιχτό: οὔτε τὰ λόγια τῆς Ἑλένης στὸ Ω 765 κέ. καθιστοῦν ἀπαραίτητη τὴ γνώση τῆς Τευθρανικῆς ἐκστρατείας (τὰ δέκα χρόνια μποροῦν νὰ δικαιολογηθοῦν ἀπὸ τὰ ἄλλα γεγονότα πού μεσολαμβάνουν ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης ὡς τὴν ἀφιξὴ τῶν Ἀχαιῶν μπροστὰ στὴν

Τροία) ούτε τὸ *πάλιν πλαγχθέντας...* ἢ *ἀπονοστήσειν* (Α 59 κέ.) ἀναφέρεται ὑποχρεωτικά στὴν ἐπιστροφή στὴν Αὐλίδα μετὰ τὴν Τευθρανικὴ ἐκστρατεία, οὔτε τὸ *ἤγησαιο* (Α 71) μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτῆ ὅπως θέλει ὁ συγγρ., γιὰ νὰ δοθῆ ὁ ρόλος τοῦ καθαυτοῦ πλοηγοῦ στὸν Τήλεφο (Κύπρια 28), οὔτε τὸ *argumentum e silentio* (I 144 κέ.) ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι ὁ Ὅμηρος γνωρίζει τὴ θυσία τῆς Ἰφιγένειας¹ πολὺ λιγότερο μπορεῖ (σ. 199) νὰ θεωρηθῆ ἡ ἀπόσπαση τῆς Βρισηίδας ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεῖα σκηνὴ παράλληλη μετὰ τὴ σκηνὴ τῶν Κυπρίων, ὅπου οἱ κήρυκες ἀποσποῦσαν τὴν Ἰφιγένεια ἀπὸ τὴν Κλυταιμίστρα, γιὰ νὰ τὴν ὀδηγήσουν στὴ θυσία.

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο (Ἡ δομὴ τοῦ ἐπικοῦ κύκλου, σ. 204-226) εἶναι τὸ πιὸ ἐπαναστατικόν. Ἀρχίζει μετὰ μιὰ διερεύνηση τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ Πρόκλου (καὶ τῶν πηγῶν του) καὶ καταλήγει στὴ διαπίστωση ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τῶν μαρτυριῶν του ἀπαιτεῖ μεγάλη προσοχή, γιὰτὶ δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὸν κίνδυνο τῆς παραπλάνησης. Αὐτὸ δὲν ἔχει ὥστόσο ἐμποδίσαι τὸν συγγρ. νὰ στηρίζεται σὲ πλῆθος θέματα στὴ μαρτυρία τοῦ Πρόκλου καὶ μόνο. Ἀκολουθεῖ μιὰ βασικὴ θέση: Ἡ σχέση ποῦ ὡς τώρα πιστεύαμε πὼς ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὰ Κύπρια καὶ στὴν Ἰλιάδα, ἡ πίστη συγκεκριμένα ὅτι τὰ Κύπρια προετοιμάζουν τὴ ἐρᾶση τῆς Ἰλιάδας, εἶναι σφαλερῆ. Τὰ Κύπρια προετοιμάζουν καὶ συνδέονται ἄμεσα ὄχι μετὰ τὴν Ἰλιάδα, ἀλλὰ μετὰ μεθ' Ὅμηρον ἔπη, ὅπως δείχνουν οἱ ἀκόλουθες ἀντιστοιχίες:

<i>Κύπρια (ΑΗ)</i>	<i>(ΡΗ)</i>
1. Διὸς βουλή	↪ (Πόλεμος) Ἄλωση τῆς Τροίας
2. Κρίση τοῦ Πάρι - ἄρπαγὴ τῆς Ἑλένης	↪ (> >) > > >
3. Χρησμός Κασσάνδρας	↪ (> >) > > >
4. Γέννηση τοῦ Νεοπτολέμου	↪ Δράση τοῦ Νεοπτολέμου
5. Ἐγκατάλειψη τοῦ Φιλοκτήτη	↪ Ἐπιστροφή τοῦ Φιλοκτήτη
6. Τήλεφος - Ἀχιλλεῖας (πατέρες)	↪ Εὐρύπυλος - Νεοπτόλεμος (γιοί)
7. Φόνος τοῦ Τένη ἀπὸ τὸν Ἀχιλλεῖα καὶ σχετικὸς χρῆσμός.	↪ Φόνος τοῦ Ἀχιλλεῖα ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα.
8. Τὸ σχέδιο τοῦ Δία στὸ τέλος τῶν Κυπρίων (Πρόκλος 49), ὅπως ἐπικουφίσαι τοὺς Τρῶας Ἀχιλλεῖα τῆς συμμαχίας τῆς ἑλληνικῆς ἀποστήσας, μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται σὲ ἀποχὴ τοῦ Ἀχιλλεῖα ἀπὸ τὴ μάχη ὕστερα ἀπὸ τὸ φόνο τοῦ Θεορίτη καὶ ὡς τὸ θάνατο τοῦ Ἀντίλοχου.	
9. Ὁ Κατάλογος τῶν τοῖς Τρῶσι συμμαχησάντων (Πρόκλος 50) προεξαγγέλλει τὴν ἀφιξὴ τῆς Πενθεσίλειας, τοῦ Μέμνονα καὶ τοῦ Εὐρύπυλου.	
10. Θάνατος τοῦ Παλαμήδη (συνεργασία Ὀδυσσεῖα - Διομήδη)	↪ Κλοπὴ τοῦ Παλλαδίου (συνεργασία Ὀδυσσεῖα - Διομήδη)
11. Διὸς βουλή (Σχόλια Α, Vind. 61, minn. στὸ Α 5)	↪ Ψυχοστασία τῆς Αἰθιοπίδας ¹
12. Πολυξένη (στὸ ἐπεισόδιο τοῦ Τρωίλου).	↪ Πολυξένης θυσία.

¹ Ἡ σχέση εἶναι ἀνύπαρκτη: ὁ Kullmann νομίζει ὅτι στὴν Ψυχοστασία ὁ

Ἄκολουθεῖ ἔρευνα γιὰ τὰ ἔπη ποῦ συνεχίζουσι τὴν Ἰλιάδα, ἔπου κατὰ τὸν συγγρ. ἡ ἐξακριβωμένη γνώση τοῦ περιεχομένου τους δυσχεραίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι στὴν ἀρχαία γραμματεία πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ὑπῆρξαν πάρα πολλές παράλληλες περιγραφές τῆς ἄλωσης τῆς Τροίας, ποῦ καὶ ὁ Πρόκλος πρέπει νὰ τις ἔχη συγχύσει. Τὸ πιθανότερο εἶναι—καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὰ βασικά συμπεράσματα τῆς μελέτης—ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρον πρέπει νὰ εἶχαν γραφῆ ἡ Αἰθιοπίδα καὶ ἡ Πέρση τοῦ Ἀρκτίνου, δεμένα ὀργανικά μὲ τὰ Κύπρια. Μετὰ τὸν Ὅμηρον γράφει ὁ Λέσχη τὴ Μικρὰ Ἰλιάδα. Ἡ ἰδέα δὲν εἶναι καινούργια· ἡ διαφορὰ τώρα εἶναι ὅτι ἐνῶ οἱ προγενέστεροι μελετητὲς (Welcker, Robert, Schmid) ἔβλεπαν στὴ Μικρὰ Ἰλιάδα τὴν προσπάθεια τοῦ Λέσχη νὰ ἐξευγενίσῃ τὰ πρωτόγονα στοιχεῖα τοῦ μύθου τοῦ Ἀρκτίνου, ὁ συγγρ. βλέπει στὸ ἔργο αὐτὸ μιὰ προσπάθεια τοῦ Λέσχη νὰ συμπεριλάβῃ καὶ νὰ ἐλοκληρώσῃ τὰ ὁμηρικὰ θέματα τῆς Ἰλιάδας (π.χ. τὴ μοῖρα τοῦ Ἀστυάνακτα καὶ τῆς Ἀνδρομάχης), μιὰ καὶ μετὰ τὴν καθιέρωση τοῦ Ὀμήρου ἢ προομηρικῆ ποίηση τοῦ Ἀρκτίνου δὲν ἱκανοποιούσε πιά τις προσδοκίαις καὶ τὴν περιέργεια τοῦ κοινού. Ἡ προομηρικὴ Κυκλικὴ ἐνότητα παρουσιάζεται στὰ μάτια τοῦ συγγρ. καὶ ὡς ὕφος ἐνιαία· γενικὰ χαρακτηριστικά εἶναι π.χ. ἡ πληθώρα μαντειῶν καὶ τεράτων (ἀπαραίτητη σὲ τέτοιου εἶδους ὕλικό, γιὰ νὰ καθοριστοῦν οἱ κατευθυντήριες γραμμές), οἱ πολλοὶ διπλασιασμοὶ θεμάτων (ἀποτέλεσμα τῆς συγχώνευσης σὲ ἐνιαῖο χρονογραφικὸ ἔπος ποικίλων παραλλαγῶν), τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ πραγματικὴ πλευρὰ τοῦ πολέμου κτλ. Ἡ ἀρνητικὴ κριτικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη, τῆς σχολῆς τοῦ Ἀριστάρχου κτλ. πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἀβάσιμη.

Ἄκολουθεῖ ἡ προσπάθεια νὰ ἀνασυντεθῆ ἡ ὑπόθεση τοῦ Κύκλου χωρὶς τὴν Ἰλιάδα καὶ μιὰ ἐξαντλητικὴ παραβολὴ τῶν κυκλικῶν ἐπῶν μὲ τὸν Ὅμηρον, ἔπου ἡ νεοαναλυτικὴ μέθοδος ἐφαρμόζεται γιὰ δευτέρη φορά στὸ σύνολο τοῦ ὕλικου, ὅχι πιά γιὰ τὰ πρόσωπα, ἀλλὰ γιὰ τὰ θέματα.

Αὐτὸ γίνεται στὸ ἕκτο κεφάλαιο (Τὰ κυκλικὰ ἔπη καὶ ἡ Ἰλιάδα, σ. 227-357): πρῶτα στὰ ΑΗ καὶ μετὰ στὰ ΡΗ, καὶ μὲ ἀφειρητὰ τις πληροφορίαι ποῦ ἔχουμε γιὰ τὸ περιεχόμενό τους (μαρτυρίαι καὶ ἀποσπάσματα, περίληψη Πρόκλου, Ἀπολλόδωρος κτλ.) ὁ συγγρ. ἀνιχνεύει κάθε στοιχεῖο ποῦ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ κοινὸ μὲ τὴν Ἰλιάδα: μυθολογικὰ δεδομένα, ἐπεισόδια, κοινὰ θέματα σὲ διαφορετικὰς ὁμοίωσεις κτλ.

Δίαις διστάζει γιὰ τὸ ποῖος θὰ σκοτωθῆ καὶ ὅχι γιὰ τὸ ἂν θὰ σκοτωθῆ κάποιος, μόνον καὶ μόνον γιὰτὶ ἔχει ἀποφασίσει νὰ ἀνακουφίσῃ τὴ γῆ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἀνθρώπους.

Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ἡ πραγματικὰ τεράστια αὐτὴ προσπάθεια δὲν κάνει ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ θέτῃ τὰ προβλήματα καὶ νὰ ὑποδεικνύῃ τὶς δυνατότητες τῆς νεοανάλυσης, τότε, ἀλλὰ μόνο τότε, εἶναι πολὺτιμη ἡ χρωστὰμ ἐλήθεια πολλὰ στὴν δξύνουα καὶ στὴν εὐαισθησία τοῦ συγγραφέα. Ὅποιος ὅμως θὰ ζητοῦσε ἀπὸ αὐτὴν βέβαια καὶ τελεσιδικὰ ἀποτελέσματα, θὰ ἔμενε ἀπογοητευμένος· εἶναι πολλὰ, πάρα πολλὰ τὰ σημεῖα, ὅπου μᾶς γεννιοῦνται ἀμφιβολίες, ἂν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὶς λύσεις ποὺ προτείνει. Ἄς πάρουμε ἓνα μόνο παράδειγμα, τὴ διερεύνηση τῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης καὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ πάλαιου τοῦ Μενελάου: Πρόκλος I i, fr. 55 B. (Bethe, Homer³ σ. 158), Ἄπολλοδ. Ἐπιτ. 3,36. Ὁ Kullmann (σ. 248 κέ.) παραθέτει τὰ ἀκόλουθα ὁμηρικὰ χωρία, ποὺ τὰ θεωρεῖ σχετικὰ:

1. B 160 κέ. (= 176 κέ.) μαρτυρία γιὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης

2. B 354 κέ. (356 = 590) > > > > > >

Τὸ πρόβλημα, τί σημαίνει Ἑλένης ὁμημάτων *τε στοναχὰς τε* καὶ τῆς σχετικῆς ἀσυνέπειας στὸ χαρακτῆρα τῆς ἡρώιδας τίθεται, ἀλλὰ δὲν λύνεται¹. Ὁ συγγρ. τείνει νὰ δεχτῆ ὅτι ἡ γενικὴ Ἑλένης εἶναι ἀντικειμενικὴ (= τὰ βᾶσανα ποὺ περνοῦμε οἱ Ἀχαιοὶ γιὰ τὴν Ἑλένη), καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ μὴν διαπιστωθῇ ἀντίφαση μὲ τὰ Κύπρια ἐκφράζει τὴν ἀπίθανη ὑπόθεση ὅτι σ' αὐτὰ δὲν δινόταν μεγάλη σημασία στὰ αἰσθήματα τῆς Ἑλένης γιὰ τὸν Πάρη.

3. Γ 27 κέ. μαρτυρία γιὰ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης

4. Γ 46 κέ. > > > > > >

5. Γ 69 κέ. > > > > > > καὶ τῶν θησαυρῶν

6. Γ 90 κέ. > > > > > > > > >

7. Γ 139 κέ. Στὴ λέξη *ἄστος* νομίζει ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχουμε ὑπαινευτὸ καὶ στὴν Ἑρμιόνη, ποὺ ἡ Ἑλένη τὴν ἔχει ἐγκαταλείψει στὴ Σπάρτη (Ἄπολλοδ. Ἐπιτ. 3,3). Τελείως ἀπίθανο· τὸ *καὶ ἄστος ἠδὲ τοκήων* εἶναι ἐκφραση τυποποιημένη.

8. Γ 173 κέ. μαρτυρία καὶ γιὰ τὴν, ἀνώδυμη ὥστόσο, Ἑρμιόνη.

9. Γ 383 κέ. (παράλληλο θέμα). Τὴ γνώμη ὅτι ἐδῶ ἔχουμε θεματικὴ ἀναπροσαρμογὴ τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης ἀπὸ τὰ Κύπρια τὴν ἔχει ἐκθέσει ὁ συγγρ. καὶ στὸ βιβλίον του: *Das Wirken der Götter in der Ilias* (113 κέ.). Ἡ ἔνωση τοῦ ζεύγους ἐπαναλαμβάνει συμβολικὰ τὴν πρώτη ἔνωσή τους στὰ Κύπρια. Τὸ χωρίο τοῦ Γ προϋποθέτει ἀκόμα γνωστὸ τὸ ρόλο τῆς Ἀφροδίτης στὴν πρώτη αὐτῆ ἔνωση. Κατὰ τὸν συγγρ. τὸ θέμα εἶναι πρωτότυπο στὴν ὑπόθεση τῶν Κυπρίων, ὄχι ὅμως στὴν Ἰλιάδα, ὅπου πρόκειται γιὰ μιὰ τυχαία συνάντηση τοῦ Πάρη μὲ τὴν Ἑλένη χωρὶς σημασία γιὰ τὴν πλοκὴ τῆς Ἰλιάδας (ὄχι γιὰ τὴν ποιητικὴ συγκρότηση). Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ ἀμφισβητήσουμε ὅτι ὁ Ὅμηρος γνωρίζε μιὰ τουλάχιστο παραλλαγὴ τῆς ἀρπαγῆς (ἔσω τῶν Κυπρίων, ὅπως θέλει ὁ συγγρ.), βρισκόμε πὼς ἡ μεγάλη ὀργανικὴ, γιὰ τὴ δραματικὴ πλοκὴ ἀκριβῶς, σημασία τῆς σκηνῆς στὴν Ἰλιάδα μειώνει στὸ ἐλάχιστο τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη σκηνὴ τῶν Κυπρίων. Ἀκόμα ἡ ἀντίδραση τῆς Ἑλένης καὶ ἡ ἐκβιαστικὴ στάση τῆς Ἀφροδίτης βρισκονται πιθανότατα σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς χαρακτῆρες τους στὰ Κύπρια. Ἄν πιστέψουμε στὴ θεωρία τοῦ I. Θ. Κα-

¹ Ὁ συγγρ. ἀγνοεῖ τὴ σχετικὴ μελέτη τοῦ I. Θ. Κακριδῆ, *Προβλήματα τῆς Ὀμηρικῆς Ἑλένης*, Ἑλληνικά 13 (1954) 205 κέ.

κριδῆ για τὴ βαθμιαία «ἐνανθρώπιση» τῆς Ἑλένης, τότε ἔχουμε ἐδῶ μιὰ ὁμηρικὴ σκηνὴ ποὺ διαφέρει χτυπητὰ ἀπὸ τὸ παλιὸ ἀντίστοιχο.

10. Γ 442 κέ. μαρτυρία για τὴν ἀρπαγὴ. Τὸ *πρῶτον* τοῦ στίχου 443 ἀναφέρεται κατὰ τὸν συγγρ. στὸ *ἔπλεον ἀρπάξας* καὶ ὄχι στὸ *ἐμίγην*, ὁπότε θὰ εἶχαμε ἀντίφαση μὲ τὰ Κύπρια, ὅπου κατὰ τὸν Πρόκλο ἡ συνάντηση ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση (πρβ. καὶ Σχόλια Α στὸ Γ 445). Καὶ ὁμως, καὶ ἂν ἀκόμα συντακτικὰ ἔχει δίκιο ὁ συγγρ., ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὁμηρικοῦ χωρίου ἀπαιτεῖ, νομίζουμε, νὰ θεωρήσουμε τὴν ἔνωση στὴν Κρανάη για πρώτη· ποῖό λόγο θὰ εἶχε ἄλλιῶς ὁ Πάρης νὰ τὴν ἀναφέρῃ;

11. Δ 104 κέ. (παράλληλο θέμα). Μὲ τὴ βολῆ τοῦ Πανδάρου ὅπως καὶ μὲ τὴν ἐρωτικὴ σκηνὴ τοῦ Γ ὑπογραμμίζεται ἡ εὐθύνη τῶν Τρώων καὶ σφραγίζεται ἡ καταστροφὴ τῆς πόλης τῶν ἐπιόρκων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δευτερώνει στὴν Ἰλιάδα τὸ ἄδικο ποὺ ἔκανε ὁ Πάρης στὸ Μενέλαο. Τὸ ζήτημα, νομίζουμε, δὲν εἶναι τόσο ἀπλό. Ἄν ἡ μονομαχία τοῦ Πάρη καὶ τοῦ Μενελάου καὶ οἱ σπονδῆς εἶναι ὁμηρικὴ ἐπινόηση, τότε ὁ Πάνδαρος, ὁμηρικὴ καὶ αὐτὸς ἐπινόηση, εἶναι τόσο ἀπαραίτητος για τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ὁμηρικοῦ σχεδίου, ὥστε ἡ ἀδικία ποὺ πέφτει βέβαια στὸ τρωικὸ στρατόπεδο νὰ εἶναι ἀπλή συνέπεια. Ἄκόμα ἡ ἐπιορκία τοῦ Πανδάρου δὲν μπορεῖ εὐκόλα νὰ θεωρηθῆ παράλληλο θέμα μὲ τὴν ἀρπαγὴ· μιὰ διαφορὰ εἶναι σημαντικὴ: τὴν ἀδικία αὐτὴ τὴν προκαλοῦν ἡ Ἥρα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, θεότητες ἐχθρικές για τὴν Τροία, ὄχι ἡ Ἀφροδίτη.

12. Ζ 55 κέ.

13. Η 350 κέ.

14. Η 363 κέ. (σὺ Η 389 κέ.)

15. Ν 626 κέ.

16. Χ 114 κέ.

} μαρτυρίες για τὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης καὶ τῶν θησαυρῶν.

17. Ω 260 κέ. Ὁ συγγρ. βρῖσκει ἐδῶ ἓναν ὑπαινιγμὸ τοῦ Πριάμου στὴν ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης καὶ τῶν θησαυρῶν, ποὺ παρουσιάζεται περιφρονητικὰ σὰν κοινὴ ζωοκλοπὴ. Ὅχι μόνο τὸ *ἐπιδήμιοι* (262) ὁμως, ἀλλὰ ὀλοκλήρη ἡ σκηνὴ ἀποκλείουν, νομίζουμε, τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ.

18. Ω 765 μαρτυρία για τὴν (ἐθελούσια;) ἀπαγωγὴ τῆς Ἑλένης.

Ἡ ἔκθεση αὐτὴ ἔδειξε, ἐλπίζουμε, πόσο ἀβέβαια καὶ καμιὰ φορὰ παράτολμα κινεῖται ὁ συγγρ. Παραδείγματα θὰ μπορούσαμε νὰ φέρομε καὶ ἄλλα. Τὸ Β 260 π.χ. κάθε ἄλλο παρὰ ποὺ ἀπαιτεῖ γνώση τοῦ ἐπεισοδίου μὲ τὸν Τηλέμαχο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία (Πρόκλος 22)· τελειῶς ἐσφαλμένη εἶναι καὶ ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ συγγρ. στὸ Β 359,¹ ὅπου ἡ ἔννοια εἶναι: «ὅποιος θελήσῃ νὰ φύγῃ, θὰ βρῆ τὸ θάνατο γρηγορώτερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους, γιατί θὰ τὸν σκοτώσω, μόλις ἀγγίξῃ τὸ πλοῖο του!», ὄχι «γιατί πολλοὶ ἀπὸ μᾶς θὰ πεθάνουν στὸ γυρισμὸ»—ὑπαινιγμὸς τάχα στοὺς Νόστους, ὅπου πολλοὶ Ἀχαιοὶ βρῖσκουν τὸ θάνατο (σ. 351).—Πολλὲς βέβαια εἶναι καὶ οἱ εὐστοχες παρατηρήσεις: ἡ ὁμίχλη π.χ. ποὺ στέλνει στὴ μάχη ὁ Δίας (Π 567 κέ.) ταιριάζει ὡς θέμα περισσότερο στὸ θάνατο τοῦ Μένονα, τοῦ γιοῦ τῆς Ἠῶς (σ. 327 κέ.)· ἡ γενικὴ ψυχροστασία τῶν Τρώων καὶ τῶν Ἀχαιῶν τοῦ Θ 68 κέ. εἶναι γενίκευση τοῦ θέματος τῆς ψυχροστασίας δύο ἡρώων ποὺ μονομαχοῦν, ὅπως γίνεται στὴν Αἰθιοπίδα· ὁ θάνατος τοῦ Ἔκτορα θυμίζει τὸ θάνατο τοῦ Μένονα κτλ. Πολλὲς ὁμως ἀπὸ

¹ Πρβ. P. von der Mühl, Kritisches Hypomnema zur Ilias, 47.

τις παρατηρήσεις αυτές μᾶς ήταν κιόλας γνωστές ἀπὸ προηγούμενες νεοαναλυτικές προσπάθειες τοῦ ἴδιου τοῦ Kullmann καὶ ἄλλων.

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο συγκεντρώνονται τὰ συμπεράσματα (σ. 358-390). Ὅπως λέει ὁ ἴδιος, τὸ σημαντικότερο συμπέρασμα τοῦ εἶναι ὅτι ὁ Ὅμηρος προϋποθέτει ὕλικὸ παραδοσιακὸ σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι πιστεύτηκε ὡς τώρα, καὶ μάλιστα τὸ ὕλικὸ τῶν Κυκλίων ἐπῶν, κυρίως τῶν Κυπρίων. Παράλληλα προβάλλεται ἡ ὑπόθεση ὅτι τὰ Κύπρια μὲ τὴν Αἰθιοπίδα καὶ τὴν Πέρση ἀποτελοῦσαν κάποτε μιὰ ἐνότητα. Ἄνοιχτὴ δυνατότητα, πολὺ πιθανή, μένει ἡ μεθομηρικὴ παρεμβολὴ τοῦ Λέσχου στὸν Κύκλο. Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐπιχειρεῖ τώρα ὁ συγγρ. νὰ τὰ προσαρμόσῃ στὶς διάφορες ὁμηρικὲς θεωρίες, καὶ αὐτὸ καθαρὰ θεωρητικὰ, περιγράφοντας ἔξι πιθανὰ σχήματα, ἀπὸ τρεῖς γιὰ τοὺς ἀναλυτικούς καὶ γιὰ τοὺς ἐνωτικούς. Ὁ ἴδιος, ὅπως λέει ρητὰ, δὲν θέλει νὰ πάρῃ θέση καὶ περιορίζεται σὲ μιὰ πλατεῖα ἀνάπτυξη, ποὺ ζητεῖ νὰ υπογραμμίσῃ τὰ μειονεκτήματα καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς κάθε θεωρίας. Φαίνεται ἔμως καθαρὰ ὅτι εὐνοεῖ τὴν πρώτη λύση:

1. Προφορικὰ ἐπικά τραγούδια

[2. Μικρὰ ἔπη: π.χ. Ἑρακλήϊς]

3. Ἐνιαῖο ἔπος, ποὺ ἀνήκει ἴσως στὴν προφορικὴ ποίηση (oral poetry): Κύπρια - Αἰθιοπίς - Ἰλίου Πέρσις (ἢ Αἰθιοπίς - Ἰλίου Πέρσις, ποὺ διευρύνονται ἀργότερα καὶ ἐνοποιοῦνται μὲ τὴν προσθήκη τῶν Κυπρίων)

4. Ἰλιάδα

5. Μικρὰ Ἰλιάς - Ὀδύσεια.

Ἡ προτίμηση τοῦ συγγρ. γιὰ τὴ λύση αὐτὴ τὸν ὀδηγεῖ στὴν προσπάθεια νὰ ἄρῃ δύο σημαντικὰ πορίσματα τῆς παλαιότερης φιλολογικῆς ἐπιστήμης, ποὺ ἀποτελοῦν ἐπιχειρήματα ἐναντίον της.

(α) Θεματικὸ ἐπιχείρημα: ὁ Κύκλος λαμβάνει ὑπόψη του (προσειομάζοντας ἢ ὀλοκληρώνοντας) τὶς ὁμηρικὲς παραλλαγές τοῦ τρωικοῦ μύθου. Τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ἔχει ζητήσει ὁ συγγραφέας σὲ ὀλόκληρο τὸ βιβλίο του νὰ τὸ ἀντικρούσῃ. Ἄν ὅμως γι' αὐτὸν οἱ προηγούμενες «πιθανότητες» ἔχουν γίνει τὴ στιγμή αὐτὴ βεβαιότητα (δὲς π.χ. σ. 359 καὶ 362), ὁ ἀναγνώστης δικαιούται νὰ κρατήσῃ τὶς ἐπιφυλάξεις του, τὴν ὥρα μάλιστα ποὺ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν Κυκλικῶν «νεώτεροι» ἔχει μὲ τὸ μέρος του τὴν παράδοση.

(β) Μορφολογικὸ ἐπιχείρημα: (i) Γενικὰ τὸ ὕφος τῶν Κυκλικῶν εἶναι νεωτερικόν. Ὁ συγγρ. ἀπαντᾷ (σ. 362): «Αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίστηκε παθητικόν, ρομαντικόν, μαρκόκ, καὶ κατ' ἀκολουθίαν νεώτερο φαίνεται μάλλον νὰ εἶναι πιὸ χοντροκομμένο καὶ γι' αὐτὸ πιὸ παλιὸ (σὲ σχέση μὲ τὸ *humanum* τῆς Ἰλιάδας)». (ii) Ὁ Κύκλος εἶναι γλωσσικὰ νεώτερος ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα (Wackernagel). Τὴν ἀπάντησιν τοῦ συγγρ. (σ. 362 κέ.) θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐλέγξῃ γλωσσολόγος. (iii) Καὶ οἱ μετρικὲς ἐλευθερίες τοῦ Κύκλου ἔχουν μεθομηρικὸ χαρακτήρα. Κατὰ τὸν συγγρ. οἱ ἐλευθερίες τοῦ στίχου γενικὰ ὀδηγοῦν πολὺ περισ-

σότερο σὲ παλαιότερες ἐποχές, τὴν ὥρα πού ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Καλλιμάχο ὁ ἐξάμετρος ὄλο καὶ ἐκλεπτόνεται. Σωστά· ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι ποιῆς ἐλευθερίες περιμένουμε νὰ ὑπάρχουν πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ ποιῆς ὄχι· οἱ ὄροι «ἐλευθερία» καὶ «ἐκλέπτυνση» εἶναι ἐπικίνδυνοι, γιατί κάλλιστα μποροῦν νὰ χαρακτηρίσουν τὸ ἴδιο φαινόμενο, π.χ. τὸν διασκελισμό. Προσωπικά πιστεύω¹ ὅτι στίχοι ὅπως π.χ. (Κύπρια, test. VII, Allen, 10-12)

10 ἄλλοτ' ἄν' ὠκεανὸν ποταμὸν καὶ πείρατα γαίης,
ἄλλοτ' ἄν' ἤπειρον πολυβόλακα· γίγνεται δ' αἰεὶ
θηρί', δσ' ἤπειρος αἰνὰ τρέφει, ὄφρα φύγοι νιν

μὲ τὴ διπλὴ νοηματικὴ ὑπέρβαση τῆς μέσης τομῆς (10 καὶ 11) καὶ τὸν δῆξι διασκελισμό (11 πρὸς 12) δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο εἶναι νὰ θεωρηθοῦν προομηρικοί.

Ἐνα θετικὸ ἐπιχείρημα πού φέρνει ὁ συγγρ., ὅτι δηλ. ἡ δραματικὴ πλοκὴ τῆς Ἰλιάδας πρ ο ὕ π ο θ έ τ ε ι μιὰ χρονολογικὴ βαθμίδα τοῦ ἔπους (I. Κακριδῆς), πού, ἐφ' ὅσον ὑπῆρξε, θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ταυτίσουμε μὲ τὸ συγκρότημα Κύπρια - Αἰθιοπὶς κτλ., δὲν ἔχει ἀπόλυτη ἀξία. Ἡ χρονολογικὴ βαθμίδα μπορεῖ νὰ νοηθῆ καὶ προφορικῆ, ὁπότε τὸ «νέο» πού φέρνουν τὰ Κύπρια κτλ., αὐτὸ πού ζητᾶ νὰ τοῦ ποῦμε ὁ συγγρ. (σ. 368), μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ γραπτὴ σταθερὴ μορφή· ἀκόμα τὸ νέο αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ὅτι τὰ ἔπη αὐτὰ λαβαίνουν ὑπόψη τους τὸν Ὅμηρο, ὅπως τὸ δέχεται ὁ συγγρ. γιὰ τὸν Λέσχη μόνο, ὅπου ἡ ὁμηρικὴ ἐπίδραση εἶναι ἀδιαμφισβήτητη.

Μιὰ πολὺ δμορφὴ παρατήρηση πού γιὰ πρώτη φορὰ ἀναπτύσσει ἐδῶ ὁ συγγρ. εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἡ Ἰλιάδα στὸ σύνολό της προσπαθεῖ νὰ δώσῃ ὄχι μόνο μιὰ εἰκόνα τοῦ ὄλου πολέμου, ἀλλὰ καὶ μιὰ ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τοῦ χρονολογικοῦ ἔπους πού προηγήθηκε (τοῦ Κύκλου κατὰ τὸν συγγρ.)· μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ Ἰλιάδα παρουσιάζεται νὰ ἀντιπροσωπεύῃ τὸν Κύκλο (σ. 366). Δεκαπέντε εἶναι τὰ σημεῖα πού συγκρίνει, σχεδὸν ὅλα πειστικά:

5. Ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Αὐλίδα ~ Νηῶν Κατάλογος

8. Ἀρχὴ τῆς πολιορκίας ~ Τειχοσκοπία

12. Θάνατος τοῦ Ἀχιλλέα ~ θάνατος τοῦ Ἑκτορα

13. Ἀθλα ἐπ' Ἀχιλλεῖ ~ Ἀθλα ἐπὶ Πατρόκλῳ

15. Ἰλίου Πέρις, δυστυχία τοῦ Πριάμου ~ (Ζ) ἀποχαι-
ρετισμὸς τοῦ Ἑκτορα, (Ω) δυστυχία τοῦ Πριάμου.

Τὸ συμπέρασμα τοῦ συγγρ., ὅτι μόνο ἂν προηγεῖται χρονολογικῶς

¹ Βλ. Φ. I. Κακριδῆ, Ἡ παράταξι τῶν οδαιαστικῶν στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς ὁμηρικοὺς ὕμνους, σ. 46 κέ.

Έπος μπορούν οι αντιστοιχίες αυτές να εξηγηθούν στη γένεσή τους, είναι σωστό.

Μια σύντομη σημείωση (σ. 379-80) υπογραμμίζει ότι η παράδοση που προηγείται από τον Όμηρο αποδείχτηκε ποιητική, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι χάνει τελείως την αξία της για τους ιστορικούς: σε ένα μέρος της μπορεί να είναι και ιστορική.

Οι σελίδες 380-382 συζητούν τη χρονολόγηση της Ήλιάδας. Ο συγγρ. βασισμένος στη χρησιμοποίηση της Άλκμαιωνίδας από τον Όμηρο (σμπέρασμα της προσωπογραφίας) τείνει να παραδεχτεί το 650 π.Χ. για terminus post quem για τον συγγραφέα της Ήλιάδας.

Οι σελίδες που ακολουθούν (382-388) αποτελούν το δεύτερο σκέλος της πορείας της νεοανάλυσης, όπως την περιγράψαμε στην αρχή της κριτικής αυτής, την έρμηνευτική δηλαδή επιστροφή στον Όμηρο. Η έκμετάλλευση ώστόσο των συμπερασμάτων της έρευνας του για την έρμηνεία της Ήλιάδας θα υπερέβαινε τους σκοπούς του βιβλίου, λέει ο συγγρ., και γι' αυτό περιορίζεται σε μια σειρά από γενικές, πολύ εύστοχες, πιστεύουμε, παρατηρήσεις: ο Όμηρος γράφει έπος «ήθικό», δευτερογενές μπροστά στο «πραγματιστικό» (faktisch) που προηγήθηκε, και πρωτοδίνει χαρακτήρα σε πολλούς ήρωες. Ίδιαίτερο μέσο για τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από το πραγματικό στο ψυχικό στοιχείο είναι ο εϋθύς λόγος, ο διάλογος. Πολλά θέματα τα δανείζεται ή Ήλιάδα από την τρωική παράδοση, για να αντιπροσωπευτεί ολος ο πόλεμος. Στον μυθολογικό και τον θεολογικό τομέα διαπιστώνεται πάλι ένας έξευγενισμός ή κριτική που ασκεί ο Όμηρος στους μύθους απομάκρυνε τα υπερβολικά παραμυθικά στοιχεία. Η προσπάθεια τέλος για ιστορισμό, που αρχίζει ήδη στις πηγές του Όμήρου (χρονογραφικό έπος), συνεχίζεται και ενισχύεται με την όμηρική απομυθολόγηση.

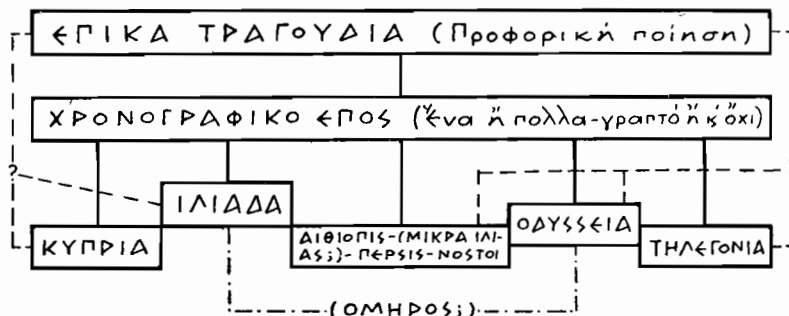
Στην κριτική αυτή περιοριστήκαμε ως τώρα σε άρνητικές ή θετικές παρατηρήσεις, χωρίς και να προτείνουμε, στην πρώτη περίπτωση, δικές μας λύσεις. Αυτό για τα επί μέρους ζητήματα θα απαιτούσε ένα βιβλίο μεγαλύτερο από του Kullmann και τις δυνάμεις μας. Με την γενική όμως γραμμή που ακολουθεί ο Kullmann ως μας έπιτραπη να παραβάλουμε μια άλλη, που έμεις την νομίζουμε πιο σωστή.

Η γνώμη του Kullmann πως ο Όμηρος χρησιμοποιεί αυτόουσια ή παραλλαγμένα πολλά στοιχεία μιας ποιητικής τρωικής παράδοσης, που ο ίδιος τη γνώρισε στη χρονογραφική της επική μορφή, μας βρίσκει σύμφωνους. Δεν πιστεύουμε όμως ότι η νεοανάλυση έχει αποκτήσει το δικαίωμα να προτείνει λύσεις για όλα τα προβλήματα¹. Ξεκινών-

¹ Πρβ. J. Th. Kakridis, Homeric Researches, σ. 9.

τας πάντα από το δμηρικό κείμενο και χρησιμοποιώντας τις μεθομηρικές πηγές με πάρα πολλή επιφύλαξη πρέπει πρώτα να καταλήξω σε πολλά μεμονωμένα συμπεράσματα με κάποια σχετική βεβαιότητα¹. Τα προβλήματα της Τευθρανικής έκστρατείας, του Έκτορα, της μήνιδος του Άχιλλέα, του δανεισμού των όπλων από τον Πάτροκλο (το θέμα παραμερίζεται τελείως από τον συγγραφέα, ίσως γιατί είναι βέβαιος ότι πρόκειται για δμηρική επινόηση)², και πολλά άλλα κεντρικά είναι ακόμα άλυτα και απαιτούν διεξοδική μελέτη. Όταν αυτά λυθούν και γραφτή μιὰ μέρα το «νεοαναλυτικό υπόμνημα στην Ίλιάδα», θα γίνει δυνατή πρώτα μιὰ νέα σύνταξη των γνώσεών μας για την επική μας ποίηση γενικά και ειδικά για τα έργα πριν και μετά τον Όμηρο και τις μεταξύ τους σχέσεις, και ύστερα μιὰ καινούργια έρμηνεία του Όμηρου ως προσωπικού ποιητή. Ξέροντας τότε το ύλικό και το έργο του θα μπορέσουμε να κρίνουμε τη δημιουργία του. Η πορεία αυτή είναι φυσικό να γίνεται πάντα sub specie μιᾶς θεωρίας, αυτής που στο κάθε στάδιο της έρευνας θα φαίνεται πιο πιθανή, μιᾶς θεωρίας ρευστής όμως, έτοιμης να υποταχτή κάθε στιγμή στα νέα δεδομένα. Μιὰ τέτοια θεωρία προβάλλουμε στα ακόλουθα, που στο γενικό της σχήμα πλησιάζει πολύ την τρίτη υπόθεση του Kullmann (ή συζήτηση στη σελ. 373 κέ.).

Σχηματικά πρώτα :

Ο Kullmann απορρίπτει το σχήμα, γιατί πιστεύει πως τα Κύπρια είναι παλαιότερα από την Ίλιάδα. Αυτό όμως όχι μόνο δεν είναι σίγουρο, αλλά καταπίπτει αυτόματα, αν η θεωρία για τη διαφοροποίηση του Λέσχου από τους υπόλοιπους Κυκλικούς δεν ευσταθεί. Το σχήμα μας έχει τα ακόλουθα πλεονεκτήματα, αποφασιστικά νομίζουμε :

¹ Στο σημείο αυτό το βιβλίο του Kullmann θα αποδειχτεί, είναι βέβαιο, πολύτιμο για τους δρόμους που έδειξε και το ύλικό που συγκέντρωσε.

² Ίδές σχετικά το άρθρο μου «Achilleus' Rüstung», Hermes 89 (1961) 288.

I. Δικαιώνει τὰ νεωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ Κύκλου (μέτρο, ὕφος, γλῶσσα) καὶ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση πού τὸν θεωρεῖ νεώτερο ἀπὸ τὸν Ὅμηρο.

II. Ἡ ἐπαναστατικὴ φύση καὶ ἡ τεράστια ἐπιτυχία τῆς Ἰλιάδας, πού ἔκανε νὰ φαίνωνται ἀνεπαρκῆ πιά τὰ προηγούμενα χρονολογικὰ ἔπη, καὶ ὁ πιθανὸς προφορικὸς χαρακτήρας τῶν τελευταίων δικαιολογοῦν ἀπόλυτα μιὰ σειρά ἀπὸ ἀτομικὲς προσπάθειες νὰ συμπληρωθῇ ὁ μῦθος, ὅπως τὸν ἀπαιτοῦσε πιά ἡ Ἰλιάδα, μὲ ἔπη γραπτὰ, πού ὕστερα πῆραν τὸ ὄνομα Κύκλος (τὸ ὅμοιο ὡς ἓνα σημεῖο περιεχόμενο ἀνάμεσα στὴ Μικρὰ Ἰλιάδα καὶ τὴν Πέρση μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἐξηγηθῇ ἔτσι σὰν παράλληλη προσπάθεια δύο προσωπικῶν ποιητῶν). Παραδείγματα ἔργων γραμμένων ἀπὸ πολλούς, πού ἐπειδὴ τὸ περιεχόμενό τους συγγένευε ἔμειναν στὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ σὰν ἓνα σύνολο, ἔχουμε πολλὰ (π.χ. τὴν Παλαιὰ Διαθήκη) τὸ ἀντίθετο, αὐτὸ πού θέλει ὁ Kullmann, ἓνα ἐνιαῖο ἔργο νὰ διασπάστηκε καὶ τὰ κομμάτια του νὰ ἀποδόθηκαν σὲ περισσότερους ποιητές, θὰ ἦταν, ὅσο ξέρω, μοναδικὸ παράδειγμα στὴν ἱστορία τῆς διηγηματικῆς λογοτεχνίας.

III. Τὸ σχῆμα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ χαρακτηρίσουμε κεντρικὰ θέματα τῆς Ἰλιάδας (τὴν μήνιδα, τὸν δανεισμὸ τῶν ὄπλων, τὸν Ἐκτορα ἰσως) ὡς παραδοσιακά· ἔτσι μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ὅμηρος δὲν ἐπινόησε τὴ δράση τῆς Ἰλιάδας, γιὰ νὰ τὴν παρεμβάλη σὰ σφήνα κάπου μέσα στὴ γνωστὴ του χρονολογία, ἀλλὰ διεύρυνε μιὰ περίοδο μικρῆ τῆς χρονολογίας αὐτῆς, ὑψώνοντάς τὴν παράλληλα (μὲ μεταφορὰ ἢ ἀναπροσαρμογὴ τῶν θεμάτων) σὲ εἰκόνα τοῦ πολέμου δλόκληρου.

IV. Οἱ διπλὲς σειρὲς Χρονολογικὸ ἔπος - Κύκλος καὶ Ἰλιάδα - Κύκλος, ἡ ἐνδεχόμενη πολλαπλὴ γραπτὴ ἢ προφορικὴ φύση τῆς χρονολογίας καὶ ἡ ἐπίσης ἐνδεχόμενη σύνδεση τῶν ἐπικῶν τραγουδιῶν μὲ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὸν Κύκλο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐξηγήσουμε κάθε ἀσυνέπεια ἢ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν Ἰλιάδα καὶ τὰ μεταγενέστερα ἔπη.

V. Ἡ ἴδια εὐκολία ὑπάρχει καὶ στὴν ἐρμηνεία τῆς Ὀδύσσειας, ὅπου τὸ πρόβλημα εἶναι διπλὰ ἐνδιαφέρον καὶ πολὺπλοκο. Σ' αὐτὴν ὁ Ὅμηρος, ὁ ἓνας μεγάλος ποιητής, στὸ γύρισμα τῆς 8ης πρὸς τὴν 7η ἑκατονταετία πιθανότατα, ἐνδέχεται νὰ χρησιμοποίησε, παράλληλα μὲ τίς ἔμφυτες ποιητικὲς του ἱκανότητες, ἀπ' τὴ μιὰ μεριά τὴ μορφὴ τοῦ μῦθου, ὅπως τὸν ἔχει ὁ ἴδιος διαπλάσει στὴν Ἰλιάδα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν παλαιότερη παράδοση τοῦ χρονολογραφικοῦ ἔπους¹.

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΗΣ

¹ Παράδειγμα γιὰ τὴν πρώτη περίπτωση ὁ χαρακτήρας τοῦ Ὀδυσσεύ, γιὰ τὴ δεύτερη ὁ χαρακτήρας τῆς Ἑλένης στὸ δ.

Albin Lesky, Geschichte der griechischen Literatur, Bern, Franke 1957/8. 8ο, Σελ. 827.

Ὁ ἐπιφανέστερος σύγχρονος αὐστριακὸς φιλόλογος καὶ γενικὰ μίᾳ ἀπὸ τῆς πιδ ἐξέχουσες προσωπικότητες τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης τῆς ἐποχῆς μας, ὁ Albin Lesky, διάδοχος τοῦ L. Radermacher στὴν ἔδρα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, ἀποφάσισε νὰ συγγράψῃ μιὰν ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, πού νὰ καλύπτῃ τὸ κενὸ τῆς γερμανόγλωσσης βιβλιογραφίας ἀνάμεσα στὸ ὑπερβολικὰ διεξοδικὸ (καὶ ἀσυμπλήρωτο) ἐγχειρίδιο τοῦ W. Schmid καὶ στὸ σύντομο τοῦ W. Kranz, τὸ γνωστὸ καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Θρ. Σταύρου. Ὁ συγγραφέας φιλοδόξησε νὰ παρουσιάσῃ ἓνα ἔργο πού νὰ μπορῇ νὰ χρησιμοποιηθῇ ἀπὸ τὸν εἰδικὸ ἐπιστήμονα ὡς πρῶτο βοήθημα, ἀπὸ τὸ φοιτητὴ ὡς βάζη συστηματικῆς μελέτης καὶ ἀπὸ τὸ πλατύτερο κοινὸ ὡς μέσο οὐσιαστικῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία. Καὶ μποροῦμε νὰ τὸ τονίσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχή: ὁ τριπλὸς αὐτὸς σκοπὸς ἐκπληρώνεται κατὰ τρόπο θαυμαστό. Ἡ πλούσια προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα, ἡ θερμὴ ἀγάπη του πρὸς τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης του, ἡ ὀξύνοια καὶ ἡ νηφάλια κρίση του, ἡ ἀπόλυτη ἐνημέρωσή του στὰ προβλήματα τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ συνθέσῃ ἓνα ἔργο, πού ὅλοι, καὶ μνημένοι καὶ ἀμύητοι, θὰ τὸ χρησιμοποιοῦμε γιὰ πολλὰ χρόνια μὲ εὐγνωμοσύνη.

Δὲν εἶναι ἐπαναστατικὸ τὸ βιβλίον αὐτό, δὲν μᾶς ξαφνιάζει μὲ καινούργιες θεωρίες. Ἡ αἴσθησις τοῦ μέτρου, ἀκριβὸς δίδαγμα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, τὸ χαρακτηρίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος. Ὁ L. ξέρεῖ νὰ χρησιμοποιῇ ὅ,τι ἔχει ὡς τώρα κερδίσει ἢ ἔρευνα, προπαντὸς ἢ νεώτερη—*cuius magna pars ipse est*—, χωρὶς ἔμως νὰ χάνῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς γνώμης του. Ὅ,τι γράφεται, καὶ ξένη θεωρία ἂν εἶναι, ἔχει πρῶτα περάσει ἀπὸ τὴν κρίσιν τοῦ συγγραφέα καὶ ἀφομοιωθῇ. Ὅταν πάλι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀποκρυστῇ μιὰ γνώμη, ἢ ἀπόκρουση γίνεται μὲ λεπτότητα καὶ σπάνια μὲ ἀπόλυτη κατηγορηματικότητα. Ἀκόμα ὁ συγγραφεὺς ἔχει τὸ θάρρος νὰ ἀσκῇ τὴν *artem nesciendi*, ἐπισημαίνοντας τὰ ἄλυτα—ἀκόμη ἢ γιὰ πάντα—προβλήματα. Τὸ ὅρος τέλος τοῦ L., ἀπὸ τὰ πιδ ἐπαγωγὰ, μᾶς κάνει ν' ἀγαπήσουμε ἀκόμη περισσότερο τὸν τόμον αὐτόν, πού καὶ ἀπὸ ἐκδοτικὴ ἀποψη τιμᾷ τὸν οἶκον πού τὸ παρουσίασε.

Τὸ βιβλίον ἀρχισε νὰ ἐκδίδεται σὲ τεύχη ἀπὸ τὸ 1957, τὸ χειρόγραφο ὁμῶς πρέπει νὰ εἶχε συμπληρωθῇ τουλάχιστον τρία χρόνια πιδ πρὶν. Ἔτσι δὲν ἐγένε δυνατό νὰ χρησιμοποιηθοῦν μέσα σὲ ἄλλα οἱ τόμοι 23 (1956) καὶ 24 (1957) τῶν παύρων τῆς Ὁξυρύγχου, πού ἔδωσαν νέα

σημαντικά ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο, τὸν Ἀρχίλοχο, τὸν Ἀλκμάνα, τὴ Σαπφῶ, τὸν Ἀλκαίω, τὸ Στησίχορο, τὸ Βακχυλίδη, τὸ Σοφοκλή, τὴν Κόριννα καὶ τὸν Καλλίμαχο. Καὶ τοῦ 22ου τόμου τῆς συλλογῆς αὐτῆς (1954) ὁμοίως τὰ εὐρήματα ἀναφέρονται μόνο στὶς σημειώσεις μὰζι μὲ τὴ βιβλιογραφία τους, χωρὶς νὰ χρησιμοποιηθοῦν: τοῦ Μαργίτη (σελ. 85· οὕτε καὶ οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Davison, *Class. Review* N. S. 6, 1956, 13, ἀναφέρονται), τοῦ Ἀρχίλοχου (σ. 110), τοῦ Κτησία (ἀπὸ τὰ Περσικά, σ. 579). Στὸν Ἀνακρέοντα ἢ σύντομη παρατήρηση (σ. 167) γιὰ τὸ νέο ἀπόσπασμα (Παπ. Ὁξυρ. 2322) εἶναι ἀναμφισβήτητα προσθήκη μεταγενέστερη στὸ ἔτοιμο κείμενο.

Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ ἀπόλυτης ἐνημερότητας εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀφοῦ οἱ πάπυροι στὰ τελευταῖα χρόνια μὰς χαρίζουν ὄλο καὶ καινούργια κλασικά κείμενα, ὅπως ὅποτε ὁμοίως ὄχι εὐχάριστη, καὶ εἶναι βέβαιον πὼς ὁ συγγρ. σὲ μιὰ νέα ἐκδοσὴ, πού τὴν εὐχόμεθα γρήγορη¹, θὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴ νέα πλούσια συγκομιδῆ, προπάντων ἐκεῖ πού τὰ εὐρήματα εἶναι σημαντικά καὶ ἐπηρεάζουν ἢ συμπληρώνουν οὐσιαστικά τὴν εἰκόνα πού εἶχαμε ὡς τώρα ἀπὸ τοὺς σχετικούς συγγραφείς: Ἡσίοδος (ἀρχὴ τῶν Ἡοίων), Ἀρχίλοχος (τὸ διεξοδικότερον ὡς τώρα ἀπόσπασμά του), Στησίχορος (δύο ἀποσπάσματα, τὸ ἕνα, χαρακτηριστικὰ καταλογικόν, ἀπὸ τοὺς Συσθηρες), Ἀλκμάνας (ἄφθονα ἀποσπάσματα ἀπὸ Παρθένια), Σοφοκλῆς (καινούργιο, μεγάλο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σατυρικὸ Ἰναχο), Κόριννα (Φέρεια! Πρβ. Lesky 168).— Σ' αὐτὰ θὰ προστεθῆ ὁ ἀνεχτίμητος «Δύσκολος», ἢ κωμωδία τοῦ Μένανδρου, πού ἕνας πάπυρος μὰς τὴ χάρισε τώρα τελευταῖα ὀλόκληρη. Ὁ L. μόνο τὸ περιεχόμενό της πρόφτασε νὰ δώσῃ (σελ. 595 κέ.), στηριγμένος σὲ μιὰν ἰδιωτικὴ ἀνακοίνωση τοῦ ἐκδότη της V. Martin, χωρὶς νὰ μπορέσῃ νὰ τὴ χρησιμοποιήσῃ συστηματικά. Πρβ. τὶς ἀμφιβολίες του (σ. 603) γιὰ τὸ ζήτημα, ἂν ἤδη ὁ Μένανδρος ὀργανώσῃ τὶς κωμωδίες του κανονικὰ σὲ πέντε πράξεις, ἐπειδὴ ἀπὸ τὰ σωζόμενα ὡς τώρα ἀποσπάσματα μόνο στοὺς Ἐπιτρέποντες μπορούσαμε νὰ βεβαιώσουμε τὴ διαίρεση αὐτῆ. Μὲ τὸ Δύσκολο οἱ δισταγμοὶ τοῦ L. θὰ ὑποχωρήσουν, νομίζω.

Στὸν πρόλογο (σ. 8) ὁ συγγρ. μὰς πληροφορεῖ ὅτι τὴν ἔχταση στὴ διαπραγμάτευση κάθε ἐποχῆς τὴν προσδιόρισε ἢ ὑπερχρονικὴ ἀξία τῆς δημιουργίας της, ὄχι ἡ πολυγραφία καὶ ὁ ὄγκος τοῦ ὕλικου πού διασώθηκε. Ἔτσι γιὰ τὰ ἔργα τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπαιτήθηκαν 203 σελίδες, γιὰ τῶν κλασικῶν 366, γιὰ τῶν ἐλληνιστικῶν 142 καὶ

¹ Μιὰ νέα ἐκδοσὴ εἶναι σχεδὸν ἔτοιμη, ὅπως μὲ πληροφορεῖ ὁ φίλος συγγραφέας.

για τῶν αὐτοκρατορικῶν 75 μόνο, ἀν καὶ τὸ ὕλικό ἐδῶ ἦταν πολὺ ἀφθονώτερο. (Ἡ ἑλληνοχριστιανικὴ φιλολογία δὲν ἐξετάζεται).

Ἡ διάταξη τῆς ὕλης δὲν ὑποτάχτηκε σὲ καμιὰ ἀκαμπτη συστηματικότητα, καὶ πολὺ σωστά· μὲ τὰ κενὰ τῆς παράδοσης καὶ μὲ τὴν ἰδιοτυπία τῆς ἑλληνικῆς δημιουργίας μιὰ τέτοια ἀπαίτηση θὰ ἦταν ἀκατόρθωτη. Τὸ ὕλικό ἔχει κατανεμηθῆ σὲ πέντε ἐνότητες. Ἐπειτα ἀπὸ δύο γενικά εἰσαγωγικά κεφάλαια (Ἡ παράδοση τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, Οἱ πρῶτες ἀρχές) ἀκολουθοῦν α) Τὸ ὁμηρικὸ ἔπος (Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσεια, Ὁ ἐπικός κύκλος, Οἱ ὁμηρικοὶ ὕμνοι, Ἄλλα ἔπη ποῦ ἀποδίδονται στὸν Ὅμηρον)· β) Ἡ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ (Ἡσίοδος, Τὸ ἀρχαϊκὸ ἔπος μετὰ τὸν Ἡσίοδο, Παλαιότερη λυρική ποίηση, Λαϊκὲς ἱστορίες, Θρησκευτικὴ φιλολογία, Ἀρχές τῆς φιλοσοφίας, Ὁριμὴ ἀρχαϊκὴ λυρική ποίηση, Ὀντολογικὴ φιλοσοφία, Πρῶτες ἀρχές τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς ἱστοριογραφίας, Ἀρχές τοῦ δράματος¹)· γ) Οἱ αἰῶνες τῆς ἑλληνικῆς πόλης (Ἀρχὴ καὶ ἀκμὴ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, Ὁ διαφωτισμὸς καὶ οἱ ἀντίμαχοί του, Ὁ τέταρτος αἰῶνας ὡς τὸν Μ. Ἀλέξαντρο)· δ) Ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (Ἀθήνα, Τὰ νέα κέντρα)· ε) Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ (Νέα ποίηση σὲ παλιούς τύπους, Ἡ πεζογραφία). Κάθε κεφάλαιο συνοδεύεται στὸ τέλος ἀπὸ σύντομες σημειώσεις, ποῦ δίνουν τὴ χειρόγραφη παράδοση, τίς ἐκδόσεις καὶ τὴν κυριότερη βιβλιογραφία. Στὸ τέλος τοῦ τόμου ὑπάρχουν διεξοδικοὶ γενικοὶ πίνακες.

Ἡ κατάταξη αὐτὴ, χρονολογικὴ στὴ βάση της, παρουσιάζει τὸ δῆχως ἄλλο καὶ ὀρισμένα τρωτά· διασπᾶ συγγραφεῖς ποῦ ἀνήκουν στὸ ἴδιο εἶδος (πότε πότε καὶ σύγχρονους, ἔπως τὸ Σοφοκλὴ καὶ τὸν Εὐριπίδην) καὶ ἐνώνει συχνὰ τὰ πρὸ διαφοροτικὰ λογοτεχνικά εἶδη. Ἔτσι π.χ. στὴν ὑποδιαίρεση «ὁ διαφωτισμὸς καὶ οἱ ἀντίμαχοί του» ὑπάγονται: οἱ σοφιστές, οἱ ἀρχές τῆς ἐντεχνῆς ρητορείας, ὁ Εὐριπίδης, οἱ ἄλλοι μικρότεροι σύγχρονοί του τραγικοί, ἡ ὑπόλοιπη ποίηση τῆς ἐποχῆς, ἡ πολιτικὴ (ἀρχαία) κωμῶδία, ἔργα μὲ πολιτικὸ περιεχόμενο, ὁ Θουκυδίδης, οἱ εἰδικὲς ἐπιστῆμες καὶ τέλος ὁ Σωκράτης. Τὸ κακὸ εἶναι ἀναπόφευχτο. Ὅποιος πραγματεύεται τὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία ἐνὸς λαοῦ στὸ σύνολό της καὶ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐξετάσῃ τὴν ποικίλη παραγωγὴ πολλῶν αἰῶνων, εἴτε χρονολογικὰ εἴτε ἰδεολογικὰ κατατάξῃ τὸ ὕλικό του, δὲν μπορεῖ πρᾶς θ' ἀναγκαστῆ συχνὰ νὰ διασπᾶ ἔργα καὶ πρόσωπα ποῦ συνδέονται ἐσωτερικὰ μεταξὺ τους, κάποτε μάλιστα πολὺ στενά,

¹ Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ τραγωδία ἔχομε δύο ἀκόμα πρόσφατα ἐξαιρέτα βιβλία τοῦ Lesky: 1) Die griechische Tragödie (ἐκλαϊκιστικό. 1958)· καὶ 2) Die tragische Dichtung der Hellenen (ὅπου ἐξετάζονται ὁλα τὰ προβλήματα ποῦ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς τραγωδίας. 1956).

και παράλληλα να συνεξετάση άλλα, που έξω από ένα γνώρισμα (συγχρονισμός, χρησιμοποίηση του ίδιου λογοτεχνικού είδους) παρουσιάζουν βαθιές μεταξύ τους διαφορές. Τὸ ἴδιο συμβαίνει ἀλλωστε στὴν ἐξέταση κάθε πνευματικῆς ἐκφρασης τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ συγγρ., πού φυσικά δὲν τοῦ ξέφυγε ἡ ἀνωμαλία αὐτή, γυρεύει συστηματικά (καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ πρόσθετη ἀρετὴ τοῦ ἔργου του) νὰ δείξη τὶς διαφορές, ὅσες τυχὸν παρουσιάζουν συγγραφεῖς καταταγμένοι στὸ ἴδιο κεφάλαιο, καὶ προπαντὸς ν' ἀποκαταστήσῃ δεσμοὺς ἀνάμεσα σὲ συγγραφεῖς πού ἀναγκάστηκε νὰ τοὺς διασπάσῃ.

Θὰ ἤθελα ἐδῶ νὰ διατυπώσω τὶς ἀμφιβολίες μου, ἀν ὑπάρχη θέση στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας—σὲ ἰδιαιτέρο μάλιστα κεφάλαιο, ἔπως κάνει ὁ L., ἀκολουθώντας τὴν παλαιότερη παράδοση (πρὸ τὸν Geffcken καὶ τὸν Schmid)—γιὰ τὸν Σωκράτη, τὸ φιλόσοφο πού δὲν ἔγραψε οὔτε μιὰ λέξη στὴ ζωὴ του. Ἡ παρουσία τῆς ἐντελῶς ἰδιότυπης αὐτῆς προσωπικότητος μέσα στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία τῆς δεύτερης πενητηκονταετίας τοῦ 5ου αἰῶνα δὲν μπορεῖ βέβαια ν' ἀγνοηθῇ, καὶ γι' ἄλλους λόγους, προπαντὸς ἕμως γιὰ τὴ ζωὴ του καὶ τὸ θάνατός του στάθηκε ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῇ μιὰ πολὺ μεγάλη συγγραφικὴ παραγωγή—σωκρατικὴ ποίηση τὴν ὀνόμασαν σωστὰ μερικοί. Ἐξω ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ξενοφῶντα ἔχουμε τὸ Φαίδωνα, τὸν Εὐκλείδη, τὸν Ἀντισθένη, τὸν Ἀριστιππο καὶ τὸν Αἰσχίνη, πού ἔγραψαν σωκρατικούς λόγους. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο θὰ προτιμοῦσα νὰ ἔβλεπα τὴν ἐκθεση γιὰ τὸ βίῳ καὶ τὴ διδασκαλίᾳ τοῦ Σωκράτη ὡς εἰσαγωγὴ τοῦ κεφαλαίου πού ἀσχολεῖται μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ 4ου αἰῶνα παρὰ ὡς εἰδικὸ κεφάλαιο, ὅταν μάλιστα ἄλλες προσωπικότητες μὲ ἔργο μεγάλο, ἔπως π.χ. ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Δημοσθένης, ὁ Μένανδρος κ.ἄ. ἔχουν ὑπαχθῆ σὲ μεγαλύτερες ἐνότητες καὶ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τοὺς ἀνακαλύψῃ κανεὶς, ἀν δὲν καταφύγῃ στοὺς πίνακες στὸ τέλος.

Ἡ δυσκολία αὐτὴ μεγαλώνει καὶ γιὰ τὴ τίποτε δὲν δείχνει ἐξωτερικὰ σὲ μιὰ μεγαλύτερη μέση ἐνότητα τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο κεφάλαιο· οὔτε μεγαλύτερο διάστιχο ὑπάρχει (π.χ. στὴ μετάβαση ἀπὸ τοὺς στωικούς στοὺς ἐπικούρειους (σ. 622) ἢ ἀπὸ τοὺς ἐπικούρειους στὴν Ἀκαδημία (σ. 626), οὔτε κὰν ὑπογράμμιση τῶν κυρίων ὀνομάτων μὲ ἰδιαιτέρα στοιχεῖα. Καὶ ἀν ἀκόμη κανεὶς ξέσῃ ν' ἀναζητήσῃ τὸ Λυσία π.χ. στὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς τρίτης ἐνότητας (σ. 536 - 566), ἀν βαρεθῇ νὰ προστρέξῃ στοὺς πίνακες, δύσκολα θὰ τὸν ἀνακαλύψῃ, ἔτσι πού ἡ διαπραγμάτευση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του ἀρχίζει στὴ μέση ἀπὸ μιὰ παράγραφο τῆς σ. 545 καὶ τὸ ὄνομά του δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κείμενο. Νομίζω πὼς σὲ μιὰ δεύτερη ἔκδοση ὁ ἀναγνώστης θὰ μπορούσε νὰ διευκολυνθῇ σχετικὰ κατὰ κάποιον τρόπο.

Τοῦ συγγραφέα ἡ συντηρητικότης—ἡ λέξη μὲ τὴν πιὸ καλὴ τῆς σημασία—παρουσιάζεται ἀνάγλυφα στὰ ἐπίμαχα ζητήματα τῆς γνησιό-

τητας. Ξέρουμε πώς πολλοί έρευνητές τις ποικίλες δυσκολίες που παρουσιάζουν ή νομίζουν πώς παρουσιάζουν τὰ κείμενα δὲν βρίσκουν ἄλλο τρόπο νὰ τις παραμερίσουν παρὰ μὲ τὴν πολὺ βολικὴ μέθοδο τῆς νόθευσης. Ἀντίθετα στὸν L. βλέπουμε καθαρὰ τὴν τάση νὰ μὴν ἀμφισβητῆ ἓνα ἔργο ἢ ἀπόσπασμα ἔργου ἀπὸ τὸ συγγραφέα πού τοῦ ἀποδίδει ἢ παράδοση παρὰ μόνο ἔταν τὰ στοιχεῖα πού συνιστοῦν τὴ νόθευση τοῦ φαίνονται πολὺ δυνατὰ. Στὴ διαπραγμάτευση τοῦ Δημοσθένη εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ διατύπωση τῆς ἐλπίδας (σ. 551) πὼς οἱ μελλοντικὲς ἐρευνες θ' ἀποδείξουν ὅτι δὲν εἶναι νόθοι ὅλοι οἱ δικανικοὶ λόγοι τοῦ ρήτορα πού τοῦ ἀμφισβητοῦνται σήμερα. Ἀκόμα παραδέχεται γνήσια: τὸν πολυβασανισμένον Νεῶν Κατάλογο τῆς Ἰλιάδας (σ. 44.—Ἡ ἀναλυτικὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ G. Jachmann, Der homer. Schiffskatalog und die Ilias, 1958, δὲν τοῦ ἦταν ἀκόμα προσιτῆ), τὸ ποίημα 9. D. τοῦ Τυρταίου (σ. 113), τῆς Σαμφῶς τὸ 44 LP=55x D. (σ. 135 κέ.), τοῦ Ἀλκμάνα τὸ 58 D. (σ. 144), τὴν τελευταία σκηνὴ τῶν Φοινισσῶν τοῦ Εὐριπίδη (σ. 371. Νοθεύει μόνο τοὺς τελευταίους στίχους, ἀπὸ τὸν 1737 ἢ τὸν 1742). τὸ Περὶ ζῳίων κινήσεως τοῦ Ἀριστοτέλη (σ. 530), τὸ τέλος τῆς Κύρου Παιδείας τοῦ Ξενοφῶντα (σ. 571). Ἀκόμα ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἀξία τῶν πορισμάτων τῶν ἀναλυτικῶν σχετικὰ μὲ τὴ Θεογονία τοῦ Ἡσίοδου (σ. 88), γιὰ τὴν ἀθέτησιν τοῦ Περὶ Ὁμοιοῦς τοῦ σοφιστῆ Ἀντιφῶντα (σ. 335 κέ.) καὶ τοῦ Περὶ ἱερῆς νοῦσου τοῦ Ἰπποκράτη (σ. 464) γιὰ τὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Δημοσθένη στέκει πῶς πολὺ μὲ τὸ μέρος τοῦ Συκουτρῆ, πού ὑποστήριξε τὴ γνησιότητά του, παρὰ μὲ τοῦ Jaeger, πού τὴν ὑποπτεύεται (σ. 557). Ἀρνιέται νὰ διασπάσῃ τὸ Περὶ ἀέρων, ὕδατων, τόπων τοῦ Ἰπποκράτη σὲ δύο μέρη μὲ διαφορετικοὺς συγγραφεῖς (σ. 463) δὲν ἀποκλείει τὴ δυνατότητα ἢ Ἰλιάδα καὶ ἢ Ὀδύσεια νὰ γράφησαν ἀπὸ τὸν ἴδιον ἐπικό (σ. 52). Τὴν ἴδια δυσπιστία στὰ ἀναλυτικὰ πορίσματα δείχνει ἢ πεποίθησιν τοῦ L. στὴν ἐνότητα τῆς Ὀδύσειας (σ. 55.—Στὴν πρόσφατη θεωρία τοῦ Schadewaldt, πού δέχεται δύο τοὺς ποιητὲς τῆς¹, δὲν πρόφτασε νὰ πάρῃ θέσιν), ἢ ἀρνησὴ του νὰ δεχτῆ τὴ θεωρία τοῦ Schadewaldt γιὰ τὰ δύο ἐξελικτικὰ στάδια στὴ συγγραφὴ τοῦ Θουκυδίδη (σ. 451.—Καὶ ὁ ἴδιος δεισηγητῆς τῆς τὴν ἔχει, ἔσο ξέρω, ἀπὸ χρόνια ἀπαρνηθῆ), τέλος ἢ ἀμφισβήτησιν τῆς γνώμης τοῦ Wilamowitz καὶ ἄλλων, ὅτι τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς πλατωνικῆς Πολιτείας ἀποτελοῦσε ἀρχικὰ ἓνα νεανικὸν ἀθυπόστατον διάλογον (σ. 495).

¹ Στὸν ἐπίλογον τῆς μετάφρασης τῆς Ὀδύσειας (Homer, Die Odyssee, übers. in deutscher Sprache von W. Schadewaldt, 1958, σ. 327 κέ.) καὶ σὲ νεώτερες μελέτας του. Ἰδὲς Harv. St. in Class. Philology 43, 1958, 15 κέ., Hermes, 87 (1959) 13 κέ., Sitzungsber. Heidelb. Ak. 1952, 2, Studi in onore di Luigi Castiglioni, 861 κέ.

*Ακόμα πιό συντηρητικός στά ζητήματα τῆς γνησιότητος ὁ φιλόλογος πού γράφει τὴν κριτικὴ αὐτή, παρ' ὅλο τὸ φόβο του νὰ θεωρηθῆ ἀπλοϊκός, θὰ χαίροταν νὰ ἔβλεπε τὸν συγγρ. νὰ μὴν ὑποπεύεται οὔτε τῆ Δολώνεια τῆς Ἰλιάδας (σ. 44), οὔτε πολλὰ μέρη ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἡσίοδου (σ. 97) καὶ τοῦ Θεόγνη (σ. 160.—Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στοὺς στ. 824 καὶ 1181 κέ. δὲν ἐπιβάλλει κατὰ τὴ γνώμη μου τὴ νόθευση τοῦ τελευταίου χωρίου), οὔτε τὸ τέλος τῶν Ἐπιτὰ τοῦ Αἰσχύλου (σ. 233.—Τὸ νοθεύει καὶ ὁ H. Patzer, Harvard Studies in Class. Philology 43 [1958] 118, σημ. 21), οὔτε τοὺς στ. 205-211 καὶ 228 κέ. τῶν Χοηφόρων καὶ τοὺς ἀντίστοιχους 518-544 τῆς Ἠλέκτρας τοῦ Εὐριπίδου (σ. 252, σημ. 24, καὶ σ. 363). Οὔτε θὰ ἤθελα ν' ἀκολουθῆ τὸν Ruhnken καὶ τὸν Deubner στὴ διάσπαση τοῦ Ὀμηρικοῦ Ὑμνου στὸν Ἀπόλλωνα (σ. 82.—Γιὰ τὰ τρατὰ τῆς θεωρίας τοῦ τελευταίου ἰδὲς τὴ σχετικὴ κριτικὴ μου στὸν Gnomon 16 [1940] 451. Γιὰ τὶς δυσκολίες πού μᾶς δημιουργεῖ ἡ διάσπαση γράφω στὸν Philologus 92 [1937] 103 κέ.—Ὀμηρικὲς Ἔρευνες σ. 143 κέ.).

Μεγάλῃ εἶναι ἡ χαρὰ τοῦ κριτικοῦ νὰ βλέπῃ πόσο συχνὰ οἱ γνώμες του γιὰ ζητήματα βασικά καὶ ἐπίμαχα συμπίπτουν μὲ τοῦ συγγραφέα—ὄχι μόνο στὸν Ὀμηρο, ὅπου μὲ μὲ λίγους ἄλλους ἐρευνητὲς (Davison, Schadewaldt, van der Valk· ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἀναφέρω τὸν Kullmann) βρέθησαν ν' ἀκολουθοῦν δρόμους παράλληλους. Δὲ θὰ ἦταν νομίζω ἐγωισμὸς μεγάλος νὰ σημειώσω ἐδῶ τὶς συμπτώσεις αὐτὲς σὲ περιπτώσεις πού ἔχω ἤδη διατυπώσῃ τὶς ἀπόψεις μου σὲ δημοσιεύματα πρόσφατα ἢ καὶ παλαιότερα, ἀπρόσιτα ὅμως ἀπὸ κάποιο λόγο στὸ συγγραφέα:

Ὁ Ὀμηρος στὴ μεγαλοφυΐα του ξεπέρασε τοὺς ἑσωτερικοὺς νόμους τῆς ἐπικῆς δημιουργίας (L. 38 καὶ 44—Κακρ. Ὀμηρ. Ἔρευνες, 1941, 123 κέ.).—Ὁ Ὀμηρος δὲν ἀνήκει στὴν προφορικὴ ποίηση, ὅπως ὑποστήριξε ἡ ἀμερικανικὴ ὀμηρικὴ σχολή· ὅταν σύνθετε τὸ ἔργο του, πρέπει νὰ χρησιμοποίησε τὴ γραφὴ, ἴσως μάλιστα νὰ ἦταν ὁ πρῶτος πού ἔβαλε τὴ γραφὴ στὴν ὑπηρεσία τῆς ποίησης (L. 42 κέ. καὶ 71—Κακρ. στὸ περιοδ. Παιδεία καὶ Ζωὴ 1 [1952] 191).—Τῆς Σαπφῶς τὸ ποίημα πού περιγράφει τὴν ὑποδοχὴ τοῦ Ἑκτορα καὶ τῆς Ἀντρομάχης, νιόπαντρων, στὸ Ἴλιο (44 LP=55a D.) ἀποκλείεται νὰ εἶναι τραγούδι νυφιάτικο (L. 135—Κακρ., Ὁ μῦθος στὴν ἀρχαίῃ λυρικὴ ποίηση, 1958, 16 κέ.).—Ἡ ἐπιμονὴ μερικῶν φιλολόγων νὰ τοποθετοῦν τὶς Ἰκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου πρὶν ἀπὸ τὸ 480 π.Χ. καὶ μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς ἀρχαίας ὑπόθεσης τῶν Δαναϊδῶν (Παπ. Ὁξ. 2556 ἀπ. 3, ἰδὲς Ἑλληνικά 13 [1954] 165) στηρίζεται στὴν προκατάληψη ὅτι ἡ ποιητικὴ δημιουργία ἐξελίσσεται εὐθύγραμμα (L. 228—Κακρ. Acta Congressus Madvigiani 1 [1958] 151).—Ὁ διασυσμὸς τῆς δημοκρατίας, πού συστηματικὰ ἐπιχειρεῖ ὁ Ἀριστοφάνης, δὲ σημαίνει πὼς ὁ κωμικὸς ἦταν ἀπὸ πεποίθησιν ἀριστοκρατικὸς. Ἡ πολιτικὴ σάτιρα ἀνήκει ἀπὸ τὴν ἴδια τῆς τῆ φύση στὴν ἀντιπολίτευση, ἄσχετα μὲ τὶς προσωπικὲς πεποιθήσεις τοῦ σατιριστῆ (L. 402—Κακρ. Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ κωμῶδια καὶ οἱ Νεφέλες τοῦ Ἀριστοφάνη, 1951, 8 κέ.).

Σ' ἕνα γραμματολογικὸ ἔργο, πού ἀπὸ τὴ φύση του δένεται τόσο στενὰ μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέα του, εἶναι φυσικὸ τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης τοῦ λόγου πού ἀναλύονται καὶ οἱ μορφὲς τῶν δημιουργῶν τους νὰ φωτίζονται ἐντελῶς ἰδιότυπα· κάθε γραμματολόγος, ἔξω ἀπὸ δρι-

σμένα χρονολογικά και άλλα στοιχεία που του δίνονται, ἀλλιώτικα θ' ἀναπλάση τις μεγάλες μορφές, ἄς ποῦμε ἐνὸς Ὁμήρου, ἐνὸς Αἰσχύλου, ἐνὸς Πλάτωνα. Καὶ ἀπὸ τις ἀξίες τοῦ ἔργου τους ὁ ἕνας γραμματολόγος θὰ τονίσῃ περισσότερο αὐτές, ὁ ἄλλος ἐκείνες. Σ' αὐτές τις διαφορές, πού συχνὰ εἶναι πολὺ σημαντικές, βρίσκεται ἡ μεγάλη γοητεία τῆς φιλολογικῆς ἐρμηνείας. Παράλληλα, στὴν προσπάθειά μας ν' ἀνασυνθέσουμε καιροῦς καὶ προσωπικότητες καὶ ἔργα τόσο ἀπομακρυσμένα, ὅταν μάλιστα ἡ παράδοση παρουσιάζῃ πλῆθος κενά, δὲν εἶναι ν' ἀπορήσῃ κανεὶς ἂν καθέννας μας ἀπὸ τῆς διαφορετικῆς ἐχτίμησης τῶν στοιχείων πού μᾶς δίνονται φτάνη σὲ συμπεράσματα διαφορετικά. Ἔτσι καὶ οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν ἔχουν σκοπὸ νὰ παρουσιάσουν μιὰν ἄλλη ἀποψη πάνω στὰ διάφορα προβλήματα, ἀκόμα νὰ συμπληρώσουν ὀρισμένα νεώτερα στοιχεία χρησιμα γιὰ τοὺς Ἑλληνας φιλόλογους, ὅχι νὰ ἐλέγξουν τις γνώμες τοῦ συγγραφέα :

Στὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ Αἰθιοπίδα, ὡς κυκλικὸ ποίημα, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πιὸ παλιὰ ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα—οὔτε κἀν στὸ τμῆμα τῆς πού ἀναφέρεται στὸ θάνατο τοῦ Ἀχιλλέου (L. 30)—θὰ εἶχα ν' ἀντιτάξω πὼς ἡ ἀνάλυση τῶν κοινῶν θεμάτων τῶν δύο ἐπῶν ἔδειξε καθαρὰ ὅτι εἶναι ἡ Ἰλιάδα πού τὰ δανεῖζεται ἀπὸ τὴν Αἰθιοπίδα (πρβ. Κακριδῆ, *Homeric Researches* 65 κέ., W. Schadewaldt, *Von Homers Welt und Werk*, 1944, 155 κέ.—'Ο L. (σ. 44) θεωρεῖ πιθανὸ ὅτι εἶναι ὁ Ὁμηρος πού δημιούργησε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ μεγάλο ἔπος' κατὰ τὴ γνώμη μου (δ.π. 93) ἀνάμεσα στὰ παλιὰ μικρὰ ἔπη καὶ στὴν Ἰλιάδα εἶναι ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ δεχτοῦμε πὼς εἶχαν συντεθῆ ἄλλα ἔπη μεγάλα, μὲ χρονολογικὴ διάταξη τοῦ ὕλικου τῶν'.—'Ο L. (σ. 60) ἀκολουθεῖ τὴ γνώμη τοῦ Meillet καὶ τοῦ Meister ὅτι ὁ ἐξάμετρος εἶναι ξενικῆς καταγωγῆς. Πρβ. τώρα τὴν προσπάθεια τοῦ C. H. Bowra, *Homer and his Forerunners*, 1955, 33 κέ. ν' ἀποδείξῃ τὸν ἠρωικὸ στίχο δημιούργημα τῶν Ἑλλήνων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.—Στὴ σ. 62 κέ. τὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα μαζί μὲ τ' ἄλλα τυπικὰ στοιχεία ἐξηγοῦνται πολὺ σωστὰ ὡς παλιὰ κληρονομία, ἀπὸ τὴν περίοδο πού τὸ ἔπος συνθετόταν μνημονικὰ καὶ μεταδινόταν προφορικὰ. Ἀκόμα τονίζεται, ὕστερα ἀπὸ τις ἔρευνες τοῦ Parry, ἡ σημασία τοῦ ἐξάμετρου γιὰ τὴν τυποποίηση τῶν ἐπιθέτων. Συμπληρωματικὰ θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω ὅτι γενικὰ ἡ παρουσία κοσμητικῶν, σύνθετων κατὰ κανόνα, ἐπιθέτων προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς στίχου μεγάλου. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀφθονὴ χρῆση τῶν ἐπιθέτων αὐτῶν κρατήθηκε καὶ στὸν δεκαπεντασύλλαβο, τὸν νεώτερο ἠρωικὸ στίχο τῶν Ἑλλήνων. Ἀντίθετα, τὰ σερβο-κροατικὰ ἠρωικὰ τραγούδια μὲ τὸ σύντομο στίχο τους δὲν εὐνοοῦν τὰ κοσμητικὰ ἐπίθετα.—Σελ. 64 σημ. 8. Θὰ ἤθελα στὴν ἄλλη βιβλιογραφία νὰ προσθέσω τὴ διεξοδικὴ μονογραφία τοῦ G. Calhoun, *Homeric Repetitions*, Univ. of California, Publications in Class. Philology, Vol. 12, Nr. 1 (1933).—Ἴσως παρασύρομαι ἀπὸ τις δικές μου ἔρευνες, ἔχω ὥστόσο τὴ γνώμη πὼς μέσα στὴν τόσο πλατιὰ ἐξέταση τῶν προβλημάτων τοῦ Ὁμήρου θὰ ἄξιζε ν' ἀφιερωθῆ μιὰ παράγραφο καὶ γιὰ τὰ στοιχεία πού πρέπει ὁ ποιητὴς νὰ δανείστηκε ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἢ τὴν παλαιότερη καθαρὰ λαϊκὴ ποίηση.—Δὲν

¹ Πρβ. τώρα W. Kullmann, *Die Quellen der Ilias*, 1960, 365, ὅσο. 2.

θά ἔλεγα πῶς ὁ πρῶτος στίχος τῆς κυκλικῆς Θηβαΐδας: *"Αργος ἄσιδε, θεά, πολυδίριον, ἔνθεν ἄνακτες...* προδίδει τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὰ προοίμια τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν (L. 76)· πῶς πολὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ στερεότυπη ἔκφραση.— Τόσα λίγα πού ξέρομε γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ Νέστορα στὴν προομηρικὴ ποίηση καὶ τὴν ἐξάπαντος πολὺ πλούσια πυλιακὴ μυθολογία, θὰ δυσκολευόμουν νὰ δεχτῶ ὅτι ὁ ἥρωας στὰ Κύπρια μὲ τις τόσο διεξοδικὲς διηγήσεις του πρέπει νὰ εἶχε γιὰ πρότυπο τὸν Νέστορα τῆς Ἰλιάδας εἰδικὰ (L. 77).— Ἡ κριτικὴ πού ἄσκει ὁ Σιμωνίδης στὸ περίφημο ἐπίγραμμα τοῦ Μίδα (48 D.) δὲν νομίζω πῶς πηγάζει ἀπὸ τὸν πεσμισμὸ τοῦ ποιητῆ (L. 177)· πῶς πολὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἐντάξουμε στὸν ἔντονο ἀνταγωνισμὸ τῆς ποίησης μὲ τις εἰκαστικὲς τέχνες γιὰ τὸ ποιά ἀπὸ τις δυὸ κρατεῖ τὴ θύμησιν καὶ τὴ δόξα τοῦ ἀνθρώπου περισσότερο (πρβ. καὶ Πίνδ. Νεμ. 5, 1 κέ. μαζί μὲ τὰ σχόλια).— Ἡ βέβαιη πιά τοποθέτησι τῶν Ἰκετιδῶν τοῦ Αἰσχύλου ἀνάμεσα στοὺς Ἑπτὰ καὶ στὴν Ὁρέστεια (στὰ 463 τὸ πιθανότερο) δὲν μᾶς ὑποχρεώνει, πιστεύω, νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ χορὸ τῶν πενήντα Δαναΐδων τὸν ἐκπροσωποῦσαν συμβατικὰ δώδεκα μόνο πρόσωπα (L. 234). Τὰ λίγα πού ξέρομε γιὰ τις παραστάσεις τῆς τραγωδίας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν μᾶς ἐμποδίζουν νὰ θεωρήσουμε πιθανὴ τὴ χρησιμοποίησιν ἑνὸς χοροῦ ἀπὸ πενήντα πρόσωπα—κατ' ἐξαιρέσιν, γι' αὐτὴ μόνον τὴν τριλογία, ὅπως κατ' ἐξαιρέσιν, καὶ πάλι ἀπ' ἀφορμὴ τοῦ μύθου. ἔχουμε στὴν ἴδια τραγωδίαν τὸ χορὸ πρωταγωνιστῆ (πρβ. Lesky, Die tragische Dichtung der Hellenen 66).— Γιὰ τὸ περίφημο ἐνθύμημα τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλῆ, 908 κέ. (L. 264) ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ θυμηθοῦμε τὴ λαϊκὴν του καταγωγὴν, ὅπως δείχνει ἡ παρουσία ἑνὸς ἀνάλογου θέματος στὴ νεοελληνικὴ δημοτικὴ ποίηση (πρβ. Κακριδῆ, Homeric Researches 152 κέ.).— Ὁ L. στὴν ἐρώτησιν ἂν ἡ Ἑλένη τοῦ Εὐριπίδου μὲ τὸ αἴσιο τέλος τῆς εἶναι πραγματικὴ τραγωδία, ἀπαντᾷ (σ. 365) πῶς ἡ ἀπορία αὐτὴ γεννιέται μόνον στὴ συνείδησιν τοῦ σημερινοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὴ διαφορικὴ ἀντίληψιν πού ἔχει γιὰ τὸ τραγικὸ στοιχεῖο, ἐνῶ γιὰ τὸν Ἕλληνα τῆς ἐποχῆς τοῦ ποιητῆ ἦταν ἀνύπαρκτη, ἀφοῦ κάθε ἔργον πού παιζόταν στὴ γιορτῆ τοῦ Διονύσου ἦταν γι' αὐτὸν τραγωδία. Καὶ ὅμως δὲν εἴμαστε ἔμεις μόνον σήμερον πού ἀποροῦμε. Πρβ. τὴν παρατήρησιν τῆς ἀρχαίας ὑπόθεσιν τῆς Ἀλκιστῆς: *παρὰ τῶν γραμματικῶν ἐκβάλλεται ὡς ἀνοίκεια τῆς τραγικῆς ποιήσεως ὅτι Ὁρέστης καὶ ἡ Ἀλκιστὶς ὡς ἐκ συμφορᾶς μὲν ἀρχόμενα, εἰς εὐδαιμονίαν δὲ καὶ χαρὰν λήξαντα, ἃ ἐστὶ μᾶλλον κωμωδίας ἐχόμενα.* Καὶ στὴν ὑπόθεσιν τοῦ Ὁρέστη, τὴ γραμμένη ἀπὸ τὸ Θωμᾶ τὸ Μάγιστρο, σημειώνεται σχετικὰ: *ἰστέον δὲ ὅτι πᾶσα τραγωδία σύμφωνον ἔχει καὶ τὸ τέλος· ἐκ λύπης γὰρ ἄρχεται καὶ εἰς λύπην τελειεῖται. Τὸ παρὸν δὲ δράμα ἐστὶν ἐκ τραγικοῦ κωμικόν.* (Ἀνάλογον κρίσιν καὶ στὴν ἀνώνυμη ὑπόθεσιν τοῦ Ὁρέστη). Δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ ὑπόθεσιν τῆς Ἑλένης νὰ εἶχε ἀνάλογον παρατηρήσεις· σήμερον μᾶς σώζεται μόνον τὸ πρῶτον μέρος μὲ τὴν ἐκθεσιν τοῦ μύθου.— Στὸν κατάλογον τῶν ἀρχαίων κειμένων πού συνοδεύονται ἀπὸ μουσικὰ σημεῖα πρόσθεσε τώρα καὶ τὸ ἀπόσπασμα τῆς τραγωδίας πού δημοσίευσαν ὁ Eitrem καὶ ὁ Amundsen (τὴ μουσικὴ ὁ Winnigton - Ingram) στίς Symbolae Osloenses 31 (1955).

Τὰ τυπογραφικὰ λάθη ἐλάχιστα (φυσικὰ δὲν ἔκανα τὸν ἔλεγχον ὅλων τῶν παραπομπῶν): σ. 118 στ. 11 ἀπὸ κάτω: ἀντὶ 29 D. γράφε 1, 29 D.—σ. 672 στ. 14 ἀπὸ κάτω: ἀντὶ Chorilos γράφε Choirilos.—Στοὺς Πίνακες στὸ τέλος δὲν ξέρω γιὰ τι λημματογραφηθήκαν ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Χαλκίδα, ὅχι ὅμως ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Ἀττικὴ.

Τὸ εἶχα προσέξει καὶ ἄλλοτε πόσο ὠφελεῖ, ἰδιαίτερα τὸ φιλόλογο, ποὺ συχνὰ ἀποξεχνιέται μέσα στὶς λεπτομέρειες τῶν εἰδικῶν ἐρευνῶν του, νὰ ἀνανεῶν καθε τόσο μέσα του τὴν εἰκόνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας στὸ σύνολό της. Γιὰ τὴν ἀνανέωση αὐτὴ δὲν νομίζω πὼς ὑπάρχει σήμερα βοήθημα καλύτερο ἀπὸ τὴ γραμματολογία ποὺ κρίναμε στὶς σελίδες αὐτές. Ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή θὰ νιώσῃ ἕνα δυνατὸ χέρι νὰ τὸν ὀδηγῇ σταθερὰ μέσα ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν προβλημάτων ποὺ πύργωσε ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα τῶν δύο τελευταίων αἰώνων. Καὶ ὅταν κανεὶς σκεφτῇ πὼς ὁ συγγρ. γυρεύει συστηματικὰ στὴν ἐκθεσὴ του νὰ ἀναδείξῃ καὶ τίς παραμόνοιμες ἀνθρώπινες ἀξίες ποὺ ἀποκάλυψε ὁ ἀρχαῖος ἐλληνικὸς κόσμος, θὰ καταλάβῃ πὼς τελειώνοντας τὴ μελέτη τοῦ τόμου αὐτοῦ δὲ θὰ ἔχη πλουτίσει τίς γνώσεις του μόνο· θὰ ἔχη δυναμώσει μέσα του καὶ τὴν πίστη στὴν ἀξία τοῦ ἀνθρώπου.

I. Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

D. V. Ainalov, The Hellenistic Origins of Byzantine Art.
Translated from the Russian by *Elisabeth Sobolevitch* and *Serge Sobolevitch*, Editet by *Cyril Mango*. Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey 1961. 8ο, Σελ. 322 μετὰ 128 πινάκων ἐκτὸς κειμένου.

Ἡ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὁμογενοῦς καθηγητοῦ κ. Πέτρου Χαρανῆ σειρά ἐκδόσεων τοῦ Πανεπιστημίου Rutgers εἰς New Brunswick τῆς Νέας Ἑερσέης περιλαμβάνει κυρίως μεταφράσεις σπουδαίων ἔργων Εὐρωπαϊκῶν καὶ Ρώσων βυζαντινολόγων, ὅπως τὸ βιβλίον τοῦ Ch. Diehl, Byzance, Grandeur et décadence, τὴν Ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους τοῦ G. Ostrogorsky καὶ τώρα τὸ βιβλίον τοῦ Ἀϊνάλωφ περὶ τῆς ἐλληνιστικῆς καταγωγῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

Τὸ κλασσικὸν αὐτὸ βιβλίον εἶναι ἤδη ἀρκετὰ παλαιόν. Εἶδε τὸ φῶς τὸ 1900-1901 εἰς τὸ Δελτίον τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ρωσικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ εἰς αὐτοτελεῖ τὸμον. Διὰ τοὺς Εὐρωπαίους ἔμως βυζαντινολόγους ἔμεινε πάντοτε ἀπρόσιτον, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλαχίστους ρωσομαθεῖς, ὅπως ὁ Diehl, ὁ Millet, ὁ Wulff, ὁ Dalton καὶ ἄλλοι· ἴσως τινές, ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ὁποίων ἔγιναν γνωστὰ εἰς τὰ κύρια σημεῖα τῶν αἰ θεωρίαι, ποὺ ἀναπτύσσει εἰς τὸ βιβλίον του ὁ Ἀϊνάλωφ. Πολύτιμος εἶναι κατὰ συνέπειαν ἡ προσφορὰ ἐκείνων, ποὺ ἐσκέφθησαν νὰ τὸ μεταφράσου.

Ἡ μετάφρασις αὐτὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς δευτέρα βελτιωμένη ἐκδοσις. Πράγματι, ὁ κ. Mango, ποὺ τὴν ἐπεμελήθη, εἶχε τὴν καλὴν τύχην νὰ χρησιμοποίησῃ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀντίτυπον τοῦ βιβλίου, εἰς τὸ

ὅποιον ὁ ἴδιος ὁ Ἄϊνάλωφ εἶχε προσθέσει, μετὸν σκοπὸν δευτέρας ἐκδόσεως τοῦ ἔργου του, πλήθος σημειώσεων, διορθώσεων καὶ προσθηκῶν, ποὺ φθάνουν μέχρι τοῦ 1920. Ἀπὸ τὸ ἀντίτυπον αὐτό, ποὺ εὐρίσκετο εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ μακαρίτου Θωμᾶ Whittemore καὶ τώρα φυλάσσεται εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ Dumbarton Oaks, ὁ κ. Mango παρέλαβε τὰς πλείστας τῶν προσθηκῶν καὶ διορθώσεων τοῦ Ἄϊνάλωφ, συγχρόνως δὲ ἐπλούτησε τὴν μετάφρασιν καὶ μετὴν σπουδαιότεραν νεωτέραν βιβλιογραφίαν. Ὅσον ἀφορᾷ ἐπίσης τὴν εἰκονογράφησιν, αὕτη ἠυξήθη εἰς τὸ τριπλάσιον ἐκείνης, ποὺ συνώδευε τὴν ρωσικὴν ἐκδοσιν τοῦ βιβλίου.

Ὅτι τὸ σημερινὸς ἀναγνώστης ἔχει τὴν μεγάλην εὐχέριαν νὰ μελετήσῃ τὰς θεωρίας τοῦ Ἄϊνάλωφ περὶ τῆς ἑλληνιστικῆς καταγωγῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀπ' αὐτὸ τοῦτο τὸ βιβλίον, τὸ ὅποιον θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἓν ἀπὸ τὰ θεμελιώδη συγγράμματα, ποὺ ἔδωκαν τεραστίαν ὠθησιν εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ τὴν κατανόησιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Βεβαίως τὰ μνημεῖα, εἰς τὰ ὅποια ὁ Ἄϊνάλωφ ἐβάσισε τὰς θεωρίας του, δὲν ἦσαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ποὺ ἐγράφη τὸ βιβλίον τόσον ἀφθονα, ὅπως εἶναι σήμερον. Ἐν τούτοις τὸ οὐσιώδες τῶν θεωριῶν ἐκείνων, παρὰ τὴν πολεμικὴν ἄλλων ἐρευνητῶν καὶ ἰδίως τοῦ Strzygowski, διατηροῦν ἀκόμη τὴν μεγάλην τῶν ἀξίαν. Τὰς θεωρίας δὲ αὐτὰς οὐδόλως εἶχε μεταβάλλει ὁ Ἄϊνάλωφ ἀκόμη τὸ 1920, ὅπως σημειώνει εἰς τὸ ἀντίτυπον τοῦ βιβλίου του, προσθέτων ὅτι ἡ μελέτη καὶ ἄλλων μνημείων, ποὺ κατόπιν ἦλθον εἰς φῶς, ἐστερέωσαν ἀκόμη περισσότερον τὰς πεποιθήσεις του.

Τὰ τέσσαρα κεφάλαια, ποὺ ἀπαρτίζουσιν τὸ βιβλίον, εἶναι τὰ ἑξῆς: 1. Μικρογραφίαι ἀλεξανδρινῶν καὶ συριακῶν χειρογράφων, 2. Τὸ ζωγραφικὸν ἀνάγλυφον, 3. Ὁ ἑλληνιστικὸς χαρακτήρ τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν καὶ 4. Ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἡ Ἀνατολή. Εἰς τὰ τέσσαρα αὐτὰ κεφάλαια ὁ Ἄϊνάλωφ ἐξετάζει πολυπληθῆ μνημεῖα καὶ τὰ ἀναλύει μετὰ σπανίαν διαύγειαν καὶ μετὰ βραχυτάτας παρατηρήσεις. Εἰς τὰς ἀναλύσεις αὐτὰς τὸν ἐβοήθησαν καὶ τὰ κείμενα, τῶν ὁποίων φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐντελεστάτην γνῶσιν. Τὰς μικρὰς αὐτὰς ἀναλύσεις συνοφίξει εἰς τὸν ἐπίλογον μετὴν διαπίστωσιν ὅτι τὸ θεμέλιον τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀποτελεῖ ἡ τέχνη τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Παλαιστίνης, τῆς Συρίας καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν χωρῶν δηλαδὴ ποὺ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶχον ἀφομοιώσει τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος. Καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ ἱστορικὴ σημασία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι αὕτη συνήνωσε τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης καὶ προσεπάθησε ν' ἀναμείξῃ ταῦτα μετὰ τὰς τέχνας καὶ τὰς τεχντροπίας τῆς Ἀνατολῆς. Αἱ σχέσεις Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀνατολῆς εἶχον ὡς συνέπειαν τὴν ἀνταλλαγὴν τεχντροπιῶν. Τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, ποὺ ὁ ἀρχιτέκτων Θεόδωρος ἐπέλετο ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἰς τὴν

Παλαιστίνη (μεταξύ 530 και 565), δια να κτίση νέα οικοδομήματα και να επισκευάση τὰ παλαιά, ἢ Ἁγία Σοφία ἐκτίζετο ἀπὸ τὸν Ἀνθέμιον τὸν Τραλλιανὸν καὶ τὸν Ἰσίδωρον τὸν Μιλήσιον.

Ἰσως σήμερον, μετὴν ἀποκάλυψιν καὶ τὴν μελέτην τῶν νέων μνημείων, αἱ θεωρίαι τοῦ Ἀϊνάλωφ νὰ ἔχουν πολλάκις χαρακτηῖρα κάπως ἀπόλυτον καὶ μονολιθικόν. Δὲν παύουν ἔμως νὰ εἶναι βασικαὶ διὰ τὸ ζήτημα τῆς γενέσεως τῆς χριστιανικῆς τέχνης. Τὸ βιβλίον τοῦ Ἀϊνάλωφ οὐδέποτε θὰ χάσῃ τὴν ἀξίαν του, ἰδίως διὰ τὰς λαμπρὰς παρατηρήσεις, πού συνοδεύουν τὴν ἐξέτασιν τῶν μνημείων.

Ὁ Ἀϊνάλωφ μετὸν ὄρον βυζαντινὴ ἔννοεῖ τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην καὶ αἱ ἔρευναι του φθάνουν μέχρι τῶν χρόνων περίπου τοῦ Ἰουστινιανοῦ μετὰ σπανιωτάτας προεκτάσεις εἰς τὴν κυρίως βυζαντινὴν περίοδον, τὴν μεταγενεστέραν δηλαδὴ τῆς Εἰκονομαχίας, μετὴν ὁποίαν δὲν φαίνεται νὰ ἠσυχολήθῃ συστηματικῶς. Τὸ 1917 ἔμως ἐδημοσίευσεν τὸ βιβλίον του τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ πολυθρόλυτον ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῆς ζωγραφικῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ φέρον τὸν τίτλον: Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 14ου αἰῶνος. Τὸ βιβλίον ἔμως αὐτό, παρ' ὅλας τὰς ἐπὶ μέρους σοφὰς παρατηρήσεις, δὲν εἶχε μεγάλην ἐπιτυχίαν, οὔτε αἱ διατυπούμεναι θεωρίαι ἔγιναν ἀπὸ τὴν μεγαλύτεραν πλειονότητα τῶν βυζαντινολόγων ἀποδεκταί. Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀϊνάλωφ θὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ζῆ μόνον χάρις εἰς τὸ κλασσικὸν βιβλίον του περὶ ἑλληνιστικῆς καταγωγῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, τοῦ ὁποίου τὸ Πανεπιστήμιον Rutgers μᾶς ἐχάρισεν ὄχι ἀπλῆν μετάφρασιν, ἀλλ' ἐπηξημένην δευτέραν ἐκδοσιν.

Α. ΣΥΓΓΡΟΝΟΛΟΣ

Marthe Collinet-Guérin, Histoire du nimbe, des origines aux temps modernes, Paris 1961 (Nouvelles Editions Latines). Σελ. 731 καὶ 7 πλινάκες σχημάτων.

Τὸ ὀγκῶδες αὐτὸ βιβλίον ἔχει τὴν ἀρχὴν του, ὅπως σημειώνει προλογίζων ὁ Georges Contenau, εἰς τὴν διατριβὴν τῆς σ. πρὸς ἀπόκτησιν τοῦ διπλώματος τῆς École du Louvre. Ἐκτοτε ἔμως τὸ περιεχόμενον του ἠὐξήθη μετὰ τὰς μακροχρονίους ἐρεῦνας τῆς Κας Collinet-Guérin, ἐρεῦνας πού τὴν ἔφεραν πολὺ μακρὰν, μέχρι τῶν προϊστορικῶν χρόνων, ὅπου αὐτὴ ἀνεζήτησε τὴν ἀρχὴν τοῦ φωτιστεφάνου. Τὸ ἐκτεταμένον πράγματι Α' μέρος τοῦ βιβλίου ἀναφέρεται εἰς τὸν «προ-φωτιστεφάνον» (pre-nimbe), τὸν ὅποιον νομίζει ἢ σ. εἶναι ἀνεῦρε κατὰ τὴν προϊστορικὴν καὶ τὴν πρωτοϊστορικὴν ἐποχὴν εἰς τὴν Ἀσίαν, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὰς χώρας τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τοὺς πολιτισμούς τῆς Ἀμερικῆς. Εἰς τὸ Β' μέρος ἐξετάζεται ὁ φωτο-

στέφανος εἰς τὸν ἀρχαῖον εἰδωλολατρικὸν κόσμον κατὰ χώρας πάλιν. Ἐκ τῆν ἔρευναν αὐτὴν ἡ σ. ὀδηγεῖται εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ εἰδωλολατρικοῦ φωτοστέφανου ἀρχίζει ὡς κληρονομία ἀπὸ τὸν προ-φωτοστέφανον καὶ τελειώνει ὡς κληροδότημα εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Τὸ Γ' καὶ τελευταῖον μέρος εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τὸν χριστιανικὸν φωτοστέφανον. Τοῦτου τὴν ἐξέτασιν ἀρχίζει ἡ σ. ἀπὸ τὴν τέχνην τῶν Κατακομβῶν καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς Δύσεως, τὰ παλαιότερα τῆς βυζαντινῆς ἐπιδράσεως, μέχρι δηλαδὴ τοῦ 5ου περιῖπου αἰῶνος. Κατόπιν προχωρεῖ εἰς τὸν βυζαντινὸν φωτοστέφανον τῶν μνημείων τῆς Ἀνατολῆς, τῆς Ἰταλίας καὶ τῶν Βαλκανίων. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέτασις τοῦ φωτοστέφανου εἰς τὰ ρωμανικὰ καὶ τὰ γοτθικὰ μνημεῖα, κατόπιν δὲ εἰς τὰ ἰταλικὰ καὶ τὰ λοιπὰ εὐρωπαϊκὰ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Αὐτὸ εἶναι περιληπτικῶς τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου τῆς Κας Collinet-Guérin, ἡ ὁποία πιστεύει ὅτι ὁ προ-φωτοστέφανος, ὁ εἰδωλολατρικὸς καὶ ὁ χριστιανικὸς φωτοστέφανος «ἀποτελοῦν τοὺς τρεῖς σφικτοδεμένους κρίκους τῆς ἰδίας συμβολικῆς, μυστικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἀλύσεως».

Τὰ κεφάλαια περὶ τοῦ προ-φωτοστέφανου καὶ τοῦ ἀρχαίου εἰδωλολατρικοῦ φωτοστέφανου δὲν εἶναι τῆς ἁρμοδιότητός μου νὰ κρίνω. Ὅσον διὰ τὸν παλαιοχριστιανικὸν καὶ τὸν βυζαντινὸν φωτοστέφανον, πρέπει νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ἡ σ. κατηνάλωσε πολὺν ἀσφαλῶς κόπον χωρὶς δυστυχῶς τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τῆς νὰ παρουσιάξουν ἀξιόλογον συμπέρασμα. Οὐδεμίαν δηλαδὴ ἔχει, νομίζω, σημασίαν τὸ ὅτι εἰς ἄλλα μνημεῖα ὁ φωτοστέφανος εἶναι πλατύτερος καὶ εἰς ἄλλα στενώτερος, με ἀπλοῦν ἢ διπλοῦν περιγράμμα ἢ ὅτι οὗτος φέρει κοσμήματα ἢ εἶναι ἀκόσμητος. Ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἀπαρίθμησις, πολὺ ἐλλιπῆς ἄλλωστε, μνημείων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Βαλκανίων, ὅπου οἱ ἅγιοι φέρουν φωτοστέφανον, ἢ ἀκόμη καὶ τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (σ. 427 κέ.), εἰς τὰ ὁποῖα ὁ Ἰησοῦς, ἡ Θεοτόκος, οἱ Ἀπόστολοι κλπ. ἔχουν φωτοστέφανον. Εἶναι γεγονός ὅτι ἀπὸ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον ὅλα τὰ ἱερά πρόσωπα φέρουν φωτοστέφανον, χωρὶς νὰ ἔχῃ οὐδεμίαν ἰδιαιτέραν σημασίαν ἂν οὗτος εἶναι πλατύτερος ἢ στενώτερος. Ἡ σ. δὲν ἔλαθεν ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ μέγεθος, τὸ χρῶμα τοῦ περιγράμματος, τὰ κοσμήματα κλπ. σχετίζονται ἀσφαλῶς με τὴν καλλιτεχνικὴν εὐαισθησίαν τοῦ ζωγράφου, χωρὶς νὰ ὀφείλωνται εἰς ἄλλα αἰτία.

Προκειμένου περὶ τῆς βυζαντινῆς ἀγιογραφίας, πρέπει νὰ παρατηρηθῆ ὅτι ἡ σ. φαίνεται μὴ ἐξοικειωμένη με αὐτὴν καὶ ἀγνοοῦσα τὴν δογματικὴν βᾶσιν τῶν παραστάσεων. Ἀποτέλεσμα δὲ αὐτῶν εἶναι ἡ ἐσφαλ-

μένη των έρμηνεία. Αναφέρω πρόχειρως μερικά παραδείγματα: Είς τήν σ. 410, προκειμένου περί τής τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου Ἀγίου Ὁρους, εἰς τήν ὁποίαν εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς ἀποστέλλων τοὺς Μαθητάς νά κηρύξουν τὸ Εὐαγγέλιον, ἡ κεφαλὴ τοῦ Σωτήρος φέρει τὸν συνήθη σταυροφόρον φωτοστέφανον, περιβαλλόμενον ὁμοίως ὑπὲρ φωτεινοῦ ρόμβου (G. Millet, Monuments de l' Athos, πίν. 12. 4). Ἡ σ. ταλαντεύεται μεταξὺ τῆς ἐρμηνείας ὅτι ὁ ρόμβος εἶναι ὁ τετράγωνος φωτοστέφανος ὁ χαρακτηρίζων τοὺς ζῶντας καὶ ὅτι συνεπῶς οἱ δύο φωτοστέφανοι σημαίνουν ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι συγχρόνως καὶ ἄνθρωπος καὶ θεὸς ἢ ὅτι ὁ ρόμβος εἶναι ἀπλοῦν κόσμημα. Ἐάν ὁμοίως εἶχεν ὑπ' ὄψει τῆς ὀριζόμενης παραστάσεως τῆς Μεταμορφώσεως, εἰς τὰς ὁποίας τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ περιβάλλουν ἐπάλληλοι ρόμβοι, θὰ ἠδύνατο εὐκόλως νά ἐρμηνεύσῃ τὸν ρόμβον ὡς τὴν ἀόρατον εἰς τοὺς Ἀποστόλους παρουσίαν εἰς τὴν σκηνὴν καὶ τῶν ἄλλων προσώπων τῆς Ἀγίας Τριάδος. Τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Δοχειαρίου Ἀγίου Ὁρους (Millet, ἔ. ἄ. πίν. 200) θεωρεῖ ὡς τὴν Ἐγερσιν τοῦ Λαζάρου, τὸν δὲ περί τὴν κεφαλὴν τοῦ ὑποτιθεμένου Λαζάρου φωτοστέφανον θεωρεῖ ὡς «σύμβολον τῆς ἀναστάσεως καὶ τῆς ζωῆς εἰς τὸ αἰώνιον φῶς» (σ. 410). Ἐκεῖ ὁμοίως δὲν πρόκειται περί τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου, ἀλλὰ περί τῆς εἰκονογραφίσεως τοῦ τροπαρίου «Ἄνω σὲ ἐν θρόνῳ καὶ κάτω ἐν τάφῳ κλπ.», ὁ δὲ κατακείμενος δὲν εἶναι ὁ Λάζαρος, ἀλλὰ ὁ Ἰησοῦς. Θὰ προσθέσω τέλος ἀκόμη ἓν παράδειγμα. Προκειμένου περί τῆς Μεταμορφώσεως, ἡ σ. (σ. 428) ὁμιλεῖ διὰ τὸ «ὄργιον τοῦ φωτός». Τὸ ἀπλετόν ὁμοίως φῶς αὐτὸ ἀποδίδει τὴν εὐαγγελικὴν διήγησιν, κατὰ τὴν ὁποίαν «ἔλαμψε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ (τοῦ Ἰησοῦ) ὡς ὁ ἥλιος, τὰ δὲ ἱμάτια αὐτοῦ ἐγένετο λευκὰ ὡς τὸ φῶς» (Ματθ. 17. 2). Ἐπηρεασμένη δὲ ἡ σ. ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ἀνατρέχει εἰς τὰς παραστάσεις τῆς φαραωνικῆς Αἰγύπτου, ἔπου αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου καταλήγουν εἰς μικρὰς χεῖρας, ποὺ «ἔρχονται, κατὰ κάποιον τρόπον, νά λάβουν τὴν ἀνθρωπίνην λατρείαν». Αἱ ἀκτῖνες ὁμοίως εἰς τὰς βυζαντινὰς παραστάσεις σχετίζονται ὄχι μὲ ἀναμνήσεις τῆς ἀρχαίας Αἰγύπτου, ἀλλὰ μὲ ἐρμηνείας δογματικὰς.

Εἰς τὸ βιβλίον τῆς Κας Collinet - Guérin ὑπάρχουν λίαν ἀξιόλογοι σελίδες καὶ παρατηρήσεις ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσαι. Αναφέρω, μεταξὺ ἄλλων, τὸ κεφάλαιον περί τοῦ τετραγώνου φωτοστέφανου (σ. 282 κέ.), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει, κυρίως εἰς τὴν μεσαιωνικὴν τέχνην τῆς Δύσεως, τὰ ζῶντα πρόσωπα (δωρητάς, πάπας κλπ.). Ἡ σ. ἐπεκτείνουσα τὰς παλαιότερας παρατηρήσεις τοῦ Grüneisen, εὕρισκει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὰς ἐπὶ λεπτῆς σανίδος προσωπογραφίας, τὰς ὁποίας εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐτοποθέτουν εἰς τὸ μέρος τοῦ προσώπου τῆς μούμιαις κατὰ τοὺς ἐλληγιστικούς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους. Εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ δίδει οὕτω ἡ σ.

μίαν νέαν ἐρμηνείαν εἰς τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τοῦ μεσαιωνικοῦ τετραγώνου φωτοστεφάνου, πού τόσοσ ἔχει ἀπασχολήσει τοὺς ἐρευνητάς.

Τὸ βιβλίον τῆς Κας Collinet - Guérin ἀποτελεῖ ἀναμφιδόλως πολύτιμον συμβολήν. Ἡ χρῆσις τοῦ ὅμως δὲν εἶναι δυστυχῶς πολὺ εὐχερῆς. Διὰ τ' ἀπειράριθμα μνημεῖα, πού ἀναφέρει ἡ σ. οὐδεμία σχεδὸν ὑπάρχει συγκεκριμένη παραπομπή, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν ἀρχὴν ἢ τὸ τέλος ἐκάστου κεφαλαίου ἀναφέρεται ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ θέλων συνεπῶς ν' ἀνεύρη ὠρισμένον μνημεῖον ὑπὸ τῆς σ. ἀναφερόμενον εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ συμβουλευθῇ ὅλα τὰ ἀναγραφόμενα βιβλία. Τὴν δυσκολίαν τῆς χρήσεως καθιστᾷ ἀκόμη μεγαλύτεραν ἡ ἔλλειψις γενικοῦ εὔρητηρίου. Ὁ ἀναγνώστης ἔχει ὡς μόνον ὁδηγὸν τὸν εἰς τὸ τέλος πίνακα τῶν περιεχομένων, ἔπου ὅμως, λόγῳ τῶν πολλαπλῶν διαιρέσεων καὶ υποδιαιρέσεων, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῖ ἡ σ., μετ' ἐπιμέλειαν δυσκολίαν εἶναι δυνατὸν ν' ἀνεύρη τὸ ζητούμενον. Πάντως, παρ' ὅλα ταῦτα, τὸ βιβλίον τῆς Κας Collinet - Guérin, προῖδὸν μακροχρόνιων καὶ ἐπιπόνων ἐρευνῶν, εἶναι ἄξιον πολλῆς προσοχῆς καὶ ἀποτελεῖ ἐξόχως πολύτιμον συμβολήν εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ φωτοστεφάνου.

Α. ΣΥΓΓΡΟΒΟΛΟΣ

Giuseppe Gerola, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης. Μετάφραση, Πρόλογος, Σημειώσεις Κ. Ε. Δασσιθιωτάκη. Ἔκδοσις Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν, Ἡράκλειον 1961. 8ο, Σελ. 158.

Τὸ μικρὸν αὐτὸ βιβλίον τοῦ Gerola, τοῦ ὁποίου ὁ ἰταλικὸς τίτλος εἶναι «Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta», ἀφοῦ ἔγινεν ἡ παρουσίασίς του ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν συγγραφέα τὸ 1932 εἰς τὸ 3ον Συνέδριον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Ραβέννας, ἐδημοσιεύθη τὸ 1935 εἰς τὸν τόμ. 94 τῶν *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*. Ὁ κ. Δασσιθιωτάκης εἶχε τὴν λαμπρὰν ἰδέαν ὄχι ἀπλῶς νὰ τὸ μεταφράσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ πλουτίσῃ μετὰ πολλὰς προσθήκας, προσερχόμενος ἀπὸ τὰς παρατηρήσεις, πού ἔκαμεν ὁ ἴδιος ἐξερευνῶν τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς πατρίδος του, τῶν ὁποίων ἔχει σπάνιαν γνῶσιν, ἔπως μαρτυροῦν αἱ μέχρι τοῦδε δημοσιευθεῖσαι μελέται του. Εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ Καταλόγου τοῦ Gerola ὁ κ. Δασσιθιωτάκης προσέθεσε δύο συμπληρώματα. Τὸ πρῶτον εἶναι ἀναγραφή μνημείων, πού διέφυγαν τὸν Gerola καὶ πού ἐξηρευνήθησαν κατὰ τὸν μεγαλύτερον ἀριθμὸν τῶν ἀπὸ τὸν μεταφραστὴν. Τὸ δεῦτερον περιέχει μετάφρασιν ὠρισμένων κεφαλαίων ἀπὸ τὸν Β' τόμον τοῦ μνημειώδους ἔργου τοῦ Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, δηλαδὴ

τὸν κατάλογον τῶν εἰς τὰς τοιχογραφίας ὑπαρχόντων ὀνομάτων ἁγιογράφων, τὰ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης συνήθη εἰκονογραφικὰ θέματα, τὸν κατάλογον τῶν εἰς τὰς τοιχογραφίας προσωπογραφῶν ἀφιερωτῶν καὶ τέλος κατάλογον τῶν ἐκκλησιῶν, εἰς τὰς ὁποίας εἰκονίζονται παραστάσεις τῆς Κολάσεως. Οἱ εἰς τὸ τέλος πίνακες, ὁ χρονολογικός, ὁ τοπογραφικός, ὁ τῶν ἐκκλησιῶν, ὁ τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων καὶ ὁ τῶν ζωγράφων, καθὼς καὶ ἡ περὶ τῶν κρητικῶν μνημείων βιβλιογραφία ἀπὸ τοῦ 1926 καὶ ἔξης, ἀποτελοῦν πολύτιμον βοήθημα διὰ τὸν ἐρευνητὴν τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κρήτης.

Εἶναι προφανῆς ἡ ἐξαιρετικὴ χρησιμότης τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου, οὕτω συμπληρωμένου. Θὰ καταστῇ ἀναμφιβόλως τοῦτο πολύτιμος καὶ ἀσφαλῆς ὁδηγὸς δι' ἐκείνους, ποὺ θὰ μελετήσουν κατὰ τρόπον συστηματικὸν τὰ ζωγραφικὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης. Πολὺ ὀλίγα πράγματι γνωρίζομεν ἀκόμη διὰ τοὺς ζωγραφικοὺς θησαυροὺς, ποὺ περικλείουν αἱ 845 ἐκκλησίαι, αἱ ἀναγραφόμεναι εἰς τὸν Κατάλογον, καὶ εἶναι ἀνάγκη οἱ θησαυροὶ αὗτοι νὰ μελετηθοῦν προτοῦ ἐξαφανισθοῦν ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν.

Ἐκ τῶν χρονολογικῶν πίνακα, ποὺ παραθέτει ὁ κ. Δ. εἰς τὸ τέλος τοῦ Καταλόγου, προκύπτουν μερικὰ πολὺ ἀξιόλογα συμπεράσματα. Οὕτω ἡ παλαιότερα μέχρι τοῦδε γνωστὴ χρονολογία ἐπὶ τοιχογραφίας εἶναι τὸ ἔτος 1225. Ἐν τούτοις δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν καὶ ζωγραφικὰ μνημεῖα ἀρχαιότερα, ἀλλ' ἀχρονολόγητα. Οὕτω ὁ κ. Ν. Δρανδάκης ἀνάγει εἰς τὸν 11ον αἰῶνα τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου Ρεθύμνης (Κρητ. Χρον. 10 [1956] 235) βασιζόμενος εἰς τεχνοτροπικὰ κυρίως στοιχεῖα, ἀν καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ διακρίσησις νὰ εἶναι μεταγενεστέρα καὶ νὰ συνεχίζῃ τὴν ἀρχαϊκὴν παράδοσιν, περίπτωσις συνηθεστάτη, ὡς γνωστόν, εἰς τὰ ἐπαρχιακὰ μνημεῖα. Ἡ μεγαλυτέρα ἀκμὴ εἰς τὴν Κρήτην παρατηρεῖται τὸν 14ον αἰῶνα, ἀκόμη δὲ καὶ τὸν 15ον. Διὰ τὸν 16ον αἰῶνα σημειοῦνται 4 ἢ 5 μόνον χρονολογίαι, ποὺ φθάνουν μέχρι τοῦ 1523. (Ἡ ἄλλως ὄχι πολὺ βεβαία χρονολογία 1560 εἰς τὸν Ἁγιὸν Γεώργιον τοῦ Βόϊλα σχετίζεται μετὰ τὴν προσωπογραφίαν τοῦ ἐκεῖ ταφέντος Γεωργίου Σαλαμοῦ καὶ ὄχι μετὰ τὴν διακρίσησιν τοῦ ναοῦ. Κατάλογος, ἀριθ. 807. Gerola, Monum. ven. IV, σ. 592, ἀριθ. 19). Τὸ ἀπότομον αὐτὸ σταμάτημα εἶχεν ἤδη παρατηρήσει ὁ Gerola (Mon. ven. II, 300 κέ.), ὁ ὁποῖος ἔγραφε: «Col secolo XVI invece la bella abitudine (τῆς τοιχογραφήσεως τῶν ναῶν) cessa d'un tratto, senza che pur si riesca a riconoscere la causa di un si improvviso mutamento. Gli ultimi affreschi datati portano l'indicazione dell'anno 1523 nella chiesa di S. Veneranda a Siro (Sitia).—Dopo di allora invano si cercherebbero per tutta

quanta l'isola altre chiesuole le cui mura fossero ravvinate da dipinti». Τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν τοῦ Gerola ἐπαναλαμβάνει, περιορίζων ταύτην εἰς τὰς ὑπογραφὰς τῶν τοιχογράφων, καὶ ὁ Millet (*Recherches sur l'iconogr. de l'Évang.* 663). Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον ἔτι καὶ ἐγὼ εἰς τὸ βιβλίον μου *Σχεδίασµα κλπ.* σ. 10 ἠκολούθησα τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν τοῦ Gerola, πρᾶγµα πού τόσο ἐξένισε τὸν κ. Α. (Κατάλογος σ. 10, σηµ. 6). Ἄλλωστε αἱ τρεῖς μόναι ὑπάρχουσαι χρονολογίαι 1516, 1518 καὶ 1523 ἐπιθεβαιώνουν ἀπολύτως τὰ ὑπὸ τοῦ Gerola λεγόμενα, εἶναι δὲ ἀληθῶς παράδοξον ἔτι ὁ κ. Κ. Καλοκύρης (*Κρητ. Χρον.* 8 [1954] 390), ἄγνωστον ποῦ βρασιζόμενος, γράφει ἔτι αἱ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης φθάνουν μέχρι τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος. Τὰ ἐλάχιστα ἐν τούτοις μνημεῖα αὐτά, πού δὲν φθάνουν κάτω ἀπὸ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 16ου αἰῶνος, εἶναι ἀξιαἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον νὰ δημοσιευθοῦν καλὰ ἀπεικονίσεις των. Αἱ ἀρχαὶ πράγματι τοῦ 16ου αἰῶνος εἶναι ἡ κρίσιμος ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποῖαν διαμορφοῦται ἡ κλασσικὴ, θὰ ἤδύνατό τις νὰ εἶπη, κρητικὴ τοιχογραφία, ὅπως τὴν βλέπομεν ἀποκρυσταλλωμένην πλέον εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ δευτέρου περίπου τετάρτου τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς διακοσμήσεις τῶν Κρητῶν ἀγιογράφων, πού εἰργάσθησαν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, εἰς τὰ Μετέωρα καὶ ἄλλαχοῦ. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης (*Contribution à l'étude de la peinture posthysantine, en L'Hellénisme Contemporain*, Μάιος 1953, σ. 200 καὶ πίν. XIV. 9· ἄλλαι ἀπεικονίσεις ἐν Κ. Καλοκύρη, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἄθηνα: 1957, πίν. XXXI) εὐρίσκει ἤδη εἰς τὰς τοιχογραφίας τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Ἀμαρίου τοῦ ἔτους 1516 τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀπηρτισμένης πλέον κρητικῆς σχολῆς. Ἀνάλογος εἶναι ἡ ἐντύπωσις καὶ ἀπὸ τὰς τοιχογραφίας τοῦ 1523 εἰς τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν Ζήρου Σητείας, ἂν καὶ ἡ ὄχι πολὺ εὐκρινὴς φωτογραφία, πού ἐδημοσίευσεν ὁ κ. Καλοκύρης (ἔ.ἀ. πίν. CI), δὲν ἐπιτρέπει λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν.

Τὸ ἀπότομον αὐτὸ σταμάτημα τῆς διὰ τοιχογραφιῶν διακοσμήσεως τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης μετὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 16ου αἰῶνος εἶναι ἀληθῶς παράδοξον, ὅπως παρατηρεῖ καὶ ὁ Gerola, ὁ ὁποῖος, ὡς εἶδομεν, δὲν ἠδυνήθη νὰ τὸ ἐξηγήσῃ. Αἱ παρατηρήσεις ἐν τούτοις τοῦ κ. Χατζηδάκη (*Contribution*, 200) ἐπιτρέπουν μίαν λίαν πιθανὴν ἐξήγησιν τοῦ περιέργου αὐτοῦ γεγονότος. Μακρὰ πρᾶγµατι σειρὰ ἐκκλησιῶν, πού ἐκτίσθησαν ὀλίγον πρὶν ἢ μετὰ τὸ 1600, στεροῦνται ὀλοτελῶς γραπτῆς διακοσμήσεως. Τοῦτο, κατὰ τὸν κ. Χατζηδάκην, ὀφείλεται εἰς τὴν προϊούσαν ὑπερίσχυσιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τοῦ Μπαρόκ. Αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιφάνειαι εἶναι τώρα ἐλαττωμένοι καὶ χωρισμένοι μὲ γλυφάς, μὴ προσφερόμεναι πλέον διὰ συνεχῆ διακόσμησιν μὲ τοιχογραφίας. Τὴν θέσιν τῶν τοιχογραφιῶν καταλαμβάνουν

τώρα αἱ φορηταὶ εἰκόνες. Αἱ λίαν πιθαναὶ αὐταὶ παρατηρήσεις τοῦ κ. Χατζηδάκη μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν παρουσίαν τῶν Κρητῶν τοιχογράφων μακρὰν τῆς πατρίδος των, εἰς τὰς Μονὰς τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τῶν Μετεώρων κ.ά., εἰς τὰς ὁποίας ἡ παλαιὰ παράδοσις τῆς διὰ τοιχογραφιῶν διακοσμῆσεως τῶν ἐκκλησιῶν διετηρεῖτο ἀκμαία. Οὕτω δὲ ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἐμφάνισις ἤδη ἀπὸ τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 16ου αἰῶνος, ἂν μὴ καὶ παλαιότερον, σειρᾶς ὄλης δοκίμων Κρητῶν ζωγράφων φορητῶν εἰκόνων, ποῦ ἐλάμβαναν ὄλονέν καὶ σπουδαιότεραν θέσιν εἰς τὴν διακόσμησιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης.

Εἰς τὸ λίαν ἀξιόλογον βιβλίον τοῦ κ. Α. ὑπάρχουν μερικὰ λεπτομερειακὰ ζητήματα, ποῦ θὰ εἶχον ἀνάγκην διευκρινήσεως. Οὕτω εἰς τὴν σ. 114, ἀριθ. 6, προκειμένου περὶ τοῦ ζωγράφου Ἰωάννου ἱερέως Μουσούρου, ποῦ διεκόσμησε τὸ 1401 τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀπάνω Βιάννου, λέγεται ὅτι αἱ τοιχογραφίαι ἔγιναν μὲ τὴν ἐγκαυστικὴν μέθοδον, ὅπως γράφει ὁ Gerola (Monum. Ven. II, 309 : *dipinse ad encausto*). Τοιχογραφίαι ὅμως δι' ἐγκαυστικῆς, μὲ συγκολλητικὸν δηλαδὴ μέσον τὸν ἀναλελυμένον κηρόν, εἶναι πράγμα ἐντελῶς ἀπίθανον καὶ μάλιστα κατὰ τὸ ἔτος 1401. Ἡ ἐγκαυστικὴ, ἡ ὁποία, ὅπως τοῦλάχιστον γνωρίζω, οὐδέποτε ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν ζωγραφικὴν τοῦ τοίχου, ἀλλὰ μόνον εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας, εἶχε πκύσει χρησιμοποιουμένη ἤδη ἀπὸ τοῦ 8ου πιθανῶς αἰῶνος. Θὰ ἦτο λοιπὸν ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐξέτασις τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν τοῦ 1401.

Εἰς τὴν σ. 76, ἀριθ. 483, σημ. 125, προκειμένου περὶ τῆς παραστάσεως τοῦ ἀκέραιου Παιδιοῦ (δηλ. τοῦ Ἰησοῦ) καὶ τοῦ διαμελισμένου» (Gerola: *Figurazione del bambino integro e del bambino smembrato*), ὁ κ. Α. παρατηρεῖ ἔτι, ἂν καὶ τὸ θέμα εἶναι τόσον συχὸν εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Κρήτης, ἐν τούτοις μόνον ἐκεῖ γίνεται μνεῖα του. Τὸ θέμα ὅμως τοῦ Βρέφους (Ἄμνου) εἰκονιζομένου εἰς δύο διαφορετικὰς παραστάσεις, εἰς τὴν μίαν ἀκεραίου καὶ εἰς τὴν ἄλλην διαμελισμένου, εἶναι μοναδικὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴν τῆς Κρήτης, εἰς τοὺς Σκιλλοὺς Πεδιάδος, οὐδαμοῦ ἄλλοῦ ὑπάρχον, καθ' ὅσον γνωρίζω, οὔτε εἰς τὴν Κρήτην οὔτε ἄλλαχοῦ. Διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν ἀσφαλῶς τὸ ἀναφέρει: ὁ Gerola. Ὁ κ. Α. κατωτέρω (σ. 120, σημ. 41) τὸ θεωρεῖ ὡς ἐν τῶν παραδειγμάτων «τῶν δύο παραλλήλων παραστάσεων τοῦ Ἀκέραιου καὶ τοῦ Διαμελισμένου Παιδιοῦ». (Εἰς τὰς παραπομπὰς τῶν ἀπεικονίσεων πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ G. Lampakis, *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1902, σ. 59, εἰκ. 114 - 115). Δὲν πρόκειται: ὅμως περὶ ἑνὸς παραδείγματος, ἀλλ', ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, περὶ μιᾶς μοναδικῆς παραστάσεως, τῆς ὁποίας τὸ ἐν μέρος, ὁ Ἰησοῦς ἀκέραιος, εὐρίσκεται εἰς τὴν Πρόθεσιν, τὸ δὲ ἄλλο, ὁ Ἰησοῦς δια-

μελισμένος, εις τὸ Διακονικόν, καὶ αἱ δύο δὲ συνοδεύονται ἀπὸ προτομᾶς ἱεραρχῶν κατ' ἐνώπιον. Αἱ δύο αὐταὶ τοιχογραφίαι, αἱ ὁποῖαι πρὸ πολλῶν ἐτῶν, πού τὰς εἶδα, ἦσαν εἰς ὄχι καλὴν κατάστασιν, θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον, ἂν ἀκόμη ὑπάρχουν, ν' ἀποτευχισθοῦν καὶ νὰ μεταφερθοῦν εἰς τὸ Ἱστορικὸν Μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου, διότι, ἐκτεθειμένοι ὅπως εἶναι εἰς τὸν ἠρειπωμένον ναόν, θὰ ἐξαφανισθοῦν. Δέον τέλος νὰ προστεθῆ ὅτι ὁ ἠρειπωμένος ναός, ὅπου εὐρίσκονται αὐταὶ, ὁ ἀναγραφόμενος ἀνωνύμως εἰς τὸν Κατάλογον (ἀριθ. 483), ὠνομάζετο τῆς Ἁγίας Φωθιάς καὶ λέγεται ὅτι ἀνήκεν εἰς γυναικείαν Μονήν, ὅπως ἀναφέρει ὁ Λαμπάκης (Χριστιανικὴ Ἀγιογραφία, 81, σημ. 2).

Ὁ κ. Λασιθιωτάκης μὲ τὴν μετάφρασιν τοῦ βιβλίου τοῦ Gerola καὶ μὲ τὰς συμπληρώσεις πού ἔκαμε, προσέφερε πολύτιμον ὑπηρεσίαν εἰς τοὺς μέλλοντας ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν μελέτην τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης. Ἀνεκτιμήτου δὲ σημασίας θὰ ἦτο ἡ ἀπεικόνισις καὶ δημοσιεῖσις ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν, πού περικλείουν αἱ ἐκκλησίαι τῆς μεγαλονήσου. Τὸ corpus αὐτὸ θὰ ἐπέτρεπε τὴν μελέτην καὶ τὴν κατανόησιν τῶν πολυτίμων αὐτῶν ζωγραφικῶν μνημείων. Αἱ ἐλάχισταὶ μέχρι τοῦδε ἀπόπειραι συνολικῆς παρουσιάσεως τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης δὲν εἶχον ἀξιόλογα ἀποτελέσματα. Ἡ ὑπὸ τοῦ Gerola ἐπιχειρηθεῖσα, εἰς τὸν Β' τόμον τοῦ μνημειώδους βιβλίου του, ἀξιόλογος διὰ τὴν ἐποχὴν πού εἶδε τὸ φῶς (1908), παρουσιάζεται σήμερον ἀπελπιστικῶς πενιχρά. Ἡ ἐργασία ἐξ ἄλλου τοῦ κ. Κ. Καλοκύρη, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957, δὲν ἐκπληροῖ τὸν σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον ἐγράφη, ἐξ αἰτίας κυρίως τῆς ὄχι ὀρθῆς μεθόδου παρουσιάσεως τοῦ ὕλικου. Ἡ κατάταξις δηλαδὴ τῶν τοιχογραφιῶν κατὰ θέματα εἰκονογραφικὰ καὶ ὄχι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἢ ἔστω καὶ κατὰ τόπους, δύναται βεβαίως νὰ βοηθήσῃ τὰς εἰκονογραφικὰς ἐρεύνας, ἀλλὰ διὰ τὸν ἐρευνητὴν τῆς τέχνης ἡ μέθοδος αὕτη καθιστᾷ δυσχερεστάτην, ἂν μὴ ἀδύνατον τὴν χρῆσιν τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποῖου ἄλλως τὸ εἰς δημοσιευόμενα πολύτιμα βεβαίως μνημεῖα περιεχόμενον εἶναι δυσαναλόγως μικρὸν σχετικῶς μὲ τὴν εὐρύτητα, πού προϋποθέτει ὁ τίτλος του.

Μία τοιαύτη συνολικὴ παρουσιάσις τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης ὑπερβαίνει βεβαίως τὰς δυνάμεις ἐνὸς μόνου ἐρευνητοῦ. Εἶναι ἔργον πολλῶν, πού τώρα πλέον θὰ ἔχουν ἀσφαλῆ ὁδηγὸν τὸ βιβλίον τοῦ κ. Λασιθιωτάκη.

Ἐς εὐχρηθῶμεν μεταξύ τῶν κυρίων σκοπῶν τῆς λαμπρᾶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν νὰ εἶναι καὶ ἡ συγκέντρωσις τοῦ φωτογραφικοῦ ὕλικου διὰ μίαν τοιαύτην συνολικὴν ἐκδοσιν τῶν ζωγραφικῶν θησαυρῶν, πού περικλείουν αἱ ἐκκλησίαι τῆς Κρήτης.

Α. ΣΥΓΓΡΟΝΟΛΟΣ

The Chester Beatty Library. A Catalogue of the Armenian Manuscripts with an Introduction on the History of Armenian Art, by *Sirarpie Der Nersessian*, Dublin 1958. I. Κείμενον ἐκ 216 σελίδων. II. Λεύκωμα 66 φωτοτυπικῶν πινάκων καὶ ἐνδὸς ἐγχρώμου εἰς τὴν ἀρχήν.

Ἡ συλλογὴ τοῦ Sir Chester Beatty εἰς τὸ Δουβλίνον εἶναι ἀναμφισβητήτως ἡ πλουσιωτέρα ἰδιωτικὴ τῆς Εὐρώπης εἰς ἀρμενικὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα. Τὸν κατάλογον τῶν πολυτίμων τούτων κωδίκων ἐξεπόνησεν ἡ δις S. Der Nersessian, ἡ εἰδικωτέρα ἀναμφιβόλως καὶ ἡ μόνη ποῦ θὰ ἤμποροῦσε ν' ἀναλάβῃ τὸ ἔργον αὐτό. Αἱ ἐργασίαι τῆς πράγματι αἰ σχετικαὶ μὲ τὴν τέχνην τῆς Ἀρμενίας καὶ μάλιστα μὲ τὰ εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, ἀποτελοῦν σήμερον ἀναμφισβήτητον αὐθεντιαν εἰς τὴν διεθνῆ βιβλιογραφίαν.

Ἡ Εἰσαγωγή, ποῦ προτάσσει ἡ σ. δίδει σύντομον, ἀλλὰ λίαν οὐσιαστικὴν ἐπισκόπησιν τῆς ἀρμενικῆς μικρογραφίας, ἐξαιρετικὰ κατατοπιστικὴν, ὅπου ἀναφέρονται αἱ διάφοροι περίοδοι, τὰ κέντρα, αἱ σπουδαιότεραι σχολαὶ καλλιγράφων καὶ ἡ μεταξὺ τῶν σχέσις. Ἡ Εἰσαγωγή αὕτη εἶναι λίαν χρήσιμος διὰ τοὺς ἀμυήτους εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο τῆς μεσαιωνικῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἀνατολήν.

Ὁ κατάλογος περιέχει τὴν λεπτομερεστάτην περιγραφὴν 67 χειρογράφων, τὰ ὅποια χρονολογικῶς περιλαμβάνονται μεταξὺ τοῦ 12^{ου} καὶ τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Ἐξ αὐτῶν μέγας ἀριθμὸς φέρει χρονολογίαν.

Ὁ μελετῶν τοὺς λαμπροὺς φωτοτυπικοὺς πίνακας τοῦ λευκώματος δύναται νὰ κάμῃ πλείστας ἐξόχως ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις. Εἰς τὰ μέχρι τέλους περίπου τοῦ 13^{ου} αἰῶνος χειρόγραφα θὰ διακρίνῃ τὴν πάλην μεταξὺ τῆς ἑλληνιστικῆς παραδόσεως, ποῦ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ τῆς ἐντοπίας, ποῦ συνεχίζει τὴν παλαιὰν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς εἶναι ἄξιος ἰδιαιτέρας μνείας ὁ κῶδ. 558 τοῦ 13^{ου} αἰῶνος (πίν. 8-17), τὸ πολυτιμότερον ἀσφαλῶς τῶν χειρογράφων τῆς Συλλογῆς καὶ τὸ ἐγγύτερον εὐρισκόμενον εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν παράδοσιν. Ἡ προσωπογραφία τοῦ Εὐσεβίου, αἱ εἰκόνας τῶν Εὐαγγελιστῶν μὲ τὰ σύμβολά των, ποῦ ὑποβαστάζουσι κατὰ τρόπον πολὺ πρωτότυπον τὸ βιβλίον, αἱ ἀνθρώπιναι γυμναὶ μορφαί, τὰ μυθολογικὰ ὄντα καὶ τὰ ζῶα, ποῦ χρησιμεύουσι ὡς κιονόκρανα καὶ βάσεις εἰς τοὺς κανόνας ἀντιστοιχίας, διατηροῦν ἀνέθευτον τὴν ἀλεξανδρινὴν τῶν χάριν. Ἀπὸ τοῦ 14^{ου} ἄνω αἰῶνος ἡ παράδοσις τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς κυριαρχεῖ. Τὸ σχέδιον γίνεται ὀλονὲν καὶ περισσότερον γραμμικὸν καὶ ξηρόν. Τὰ παλαιὰ ἑλληνιστικὰ οἰκοδομήματα, ποῦ κοσμοῦν τὸ βᾶθος τῶν συνθέσεων, παρανοοῦνται. Συγχρόνως ἐντείνεται τὸ ρεαλιστικόν

στοιχείον, τὸ χαρακτηρίζον τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Ἀνατολῆς. Εἰς τὴν Σταύρωσιν π.χ. κάτω ἀπὸ τὸν σταυρὸν, ἀντὶ τοῦ κρανίου τοῦ Ἀδάμ, τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὰς βυζαντινὰς παραστάσεις, εἰκονίζεται ἡ κεφαλὴ τοῦ πρωτοπλάστου μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀνοικτοὺς (κῶδ. 555, πίν. 26 β). Εἰς τὸν ἴδιον δὲ κώδικα ὁ Ἰούδας εἰς τὴν Προδοσίαν ἔχει μορφήν ζώου (πίν. 26 α), τὴν ὁποίαν ἀργότερα, τὸν 16ον αἰῶνα ἄλλος μικρογράφος θὰ ἐπεκτείνῃ, πλὴν βεβαίως τοῦ Ἰησοῦ, καὶ εἰς ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς σκηναῖς (κῶδ. 568, πίν. 42 α). Τρίτον στοιχείον, ποῦ ἐμφανίζεται ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος εἶναι ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις, αἰσθητὴ εἰς τοὺς κῶδ. 578 καὶ 591 (πίν. 52-55), ἀπολύτως δὲ πλέον καταφανῆς εἰς τὸν κῶδ. 605 (πίν. 58).

Πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι πολὺ μικρὰ εἶναι εἰς τοὺς πλείστους τῶν ἐρευνητῶν ἡ γνῶσις τῆς ἀρμενικῆς μικρογραφίας. Εἰς τοῦτο δὲ συνετέλεσεν ὄχι μόνον τὸ ἀπρόσιτον τῆς γλώσσης, ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν βοηθημάτων. Τὰ βιβλία τοῦ F. Macler, παρ' ὅλην τὴν χρησιμότητά των διὰ τὸ περιεχόμενον ὕλικόν, ἔχουν χαρακτηρὰ περισσότερον ἐρασιτεχνικόν. Τὴν πραγματικὴν ἰδέαν διὰ τὴν ἀρμενικὴν μικρογραφίαν μᾶς τὴν δίδουν τὰ βιβλία τῆς Δοκ. Der Nersessian, ἡ ὁποία, παραλλήλως μὲ τὰ ἐπιστημονικά της δημοσιεύματα, ἔχει ἐκπονήσει καὶ τὸ ἐξόχως κατατοπιστικὸν ἐκλαϊκευτικὸν χαρακτηρὸς ἔργον της Armenia and the Byzantine Empire. A Brief Study of Armenian Art and Civilization (Cambridge, Massachusetts 1945), τὸ ὁποῖον εἰσάγει κατὰ τρόπον λίαν διδακτικὸν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὴν τέχνην τῆς μεσαιωνικῆς Ἀρμενίας.

Α. ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, Testo critico, introduzione, annotazioni di Stilpon Kyriakidis, Proemio di Bruno Lavagnini, Versione italiana di Vincenzo Rotolo. 8ο, Σελ. LXIII, 191. [Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici, Testi 5, Palermo 1961].

Ἡ διαπίστωση εἶναι παράξενη: παρὰ τὴν εὐρύτατη δραστηριότητά του σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ὁ Στίλπων Κυριακίδης δὲν εἶχε ἐκδώσει ὡς τώρα κανένα ἀρχαῖο κείμενο! Θὰ ἦταν ὅμως πῶς παράξενο, ἂν μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ σοφία καὶ δξύνοιά του, ποῦ τὸν κάμνουν σήμερα νὰ στέκη δικαιοματικά στὴ σειρά τῶν λίγων μεγάλων τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης στὰ τελευταῖα ἑκατὸ χρόνια, ἂν μὲ αὐτὴ τὴ σοφία καὶ δξύνοια δὲν ἔφερνε σὲ καλὸ τέλος ἕνα τέτοιο ἐγχείρημα. Κι' ἡ εὐκαιρία παρουσιάσθηκε μὲ τὴν ἀξιόλογη σειρά κειμένων καὶ μνημείων,

πού διευθύνει μ' ἐπιτυχία ὁ γνωστός φιλόλογος καὶ φίλος τῆς Ἑλλάδος Bruno Lavagnini, καθηγητῆς στὸ Palermo, Διευθυντῆς τοῦ Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici, καὶ πολλὰ χρόνια Διευθυντῆς (ὡς πρόπερσι) τοῦ Ἰταλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν. Ὁ Lavagnini παρακάλεσε τὸν Στ. Κυριακίδη νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐπανεκδόση τοῦ γνωστοῦ ἔργου τοῦ Εὐσταθίου γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Νορμανδοὺς τῆς Σικελίας στὶς 24 Αὐγούστου τοῦ 1185.

Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἐκδόση ἑνὸς ὠραίου τόμου ἀπὸ 254 σελίδες, πού περιλαμβάνει ἕνα προοίμιον (Proemio) τοῦ Lavagnini (VII - XIV), μιὰ εἰσαγωγή (Introduzione) τοῦ Κυριακίδη (XV - LXIII), τὸ κείμενον στὶς ζυγῆς σελίδες (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρ. 2), 3 - 158, καὶ ἀντικριστὴ μετάφραση στὶς μονῆς σελίδες (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρ. 2), 2 - 159. Ἀκολουθοῦν σημειώσεις (Annotazioni) τοῦ Κυριακίδη (σ. 163 - 183), πίνακας ὀνομάτων, λέξεων καὶ πραγμάτων ἀξιοσημείωτων (σ. 185 - 191), καὶ errata.

Ἡ ἰταλικὴ μετάφραση σὲ ζωντανὸ καὶ ὠραῖο ἰταλικὸ ὕφος ἔγινε ἀπὸ τὸν Vincenzo Rotolo, δρᾶ τῆς φιλολογίας, καθηγητῆ τοῦ Ἰταλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, μαθητῆ τοῦ Lavagnini, καὶ πολὺ καλὸ γνώστη καὶ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ἐκτὸς—φυσικὰ—ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ Εὐσταθίου ἔλα τὰ ἄλλα τμήματα τοῦ βιβλίου εἶναι γραμμένα στὰ ἰταλικά. Τὸ ἔργο εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Β. Lavagnini.

Ὅπως σημειώνει στὴν εἰσαγωγή ὁ ἐκδότης (σ. XV), τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Εὐσταθίου εἶναι πολὺ σημαντικὸ ὄχι μονάχα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου στὸ τέλος τοῦ 12. αἰ., γιατί τοποθετεῖ τὴν πολιορκία καὶ τὴν ἄλωσή της μέσα στὴ γενικότερη κατάστασι τῆς αὐτοκρατορίας ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1180) καὶ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Ἀνδρονίκου Α', ἔχει ἐπομένως εὐρύτερον ἐνδιαφέρον.

Τὸ κείμενον διασώθηκε σ' ἕνα μοναδικὸ χειρόγραφο (A III 20) τῆς Βασιλείας, πού ἔχει ἐκδοθῆ γιὰ πρώτη φορά στὰ 1832 ἀπὸ τὸν Tafel, τὸν γνωστὸ μελετητῆ τῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν ἴδιον μεταφράσθηκε στὰ γερμανικά (1852). Ὁ Imm. Bekker ξανατύπωσε τὸ κείμενον τοῦ Tafel μὲ λίγες διορθώσεις (χωρὶς ἀντιβολὴ μὲ τὸ χειρόγραφο) καὶ τὸ ἐνσωμάτωσε στὸ Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Bonnae 1842) μὲ λατινικὴν μετάφραση τοῦ Brockhoff. Ἡ ἐκδόσι αὐτὴ περιλήφθηκε αὐτόσσια στὴν Patrologia Gr. τοῦ Migne (τόμ. 136 τοῦ 1865), ἐνῶ ὁ Spata παραλαμβάνοντας μόνον τὸ κείμενον τὸ συνόδεψε μὲ ἰταλικὴν μετάφραση (Palermo 1892). Τελευταῖα (1955) ὁ γνωστός φιλόλογος καὶ βυζαντινολόγος H. Hunger ἐξέδωσε μιὰ μετάφραση στὰ γερμανικά.

Γιὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κείμενον, ὁ Στ. Κυριακίδης θεώρησε σκόπιμον

νά επανεξετάση τὸ χειρόγραφο, παρὰ τὸ ὅτι ὁ Maricq (Byzantion 20 [1950] 81 - 87) δημοσίευσε τὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ μιὰ νέα ἀντιβολή του μετὰ τὸ κείμενο τοῦ Tafel, τὶς ὁποῖες ὁ Κυριακίδης ἐπαινεῖ μετὰ γενναιοφροσύνη (σ. XVI). Στὶς σ. XVI - XIX ὁ Κ. περιγράφει τὸ χειρόγραφο καὶ ἀποδεικνύει μετὰ πειστικὸ τρόπο, ὅτι δὲν εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Εὐσταθίου, ὅπως πίστευε ὁ Maas, συγκρίνοντάς το μετὰ ἄλλα χειρόγραφα τοῦ Εὐσταθίου ποῦ θεωροῦνται αὐτόγραφα του (Σχόλια Ἰλιάδ. Laur. 59, Σχόλ. Ὁδ. Par. 2702, Marc. 460. Λεξικὸ Σούδας Marc. 448). Στηριγμένος στὶς διαφορὰς τῶν γραμμάτων (καὶ ὄχι μόνον στὶς ὁμοιότητες) ἀνάμεσα στὸ χειρόγραφο αὐτὸ καὶ στὰ αὐτόγραφα τοῦ Εὐσταθίου καὶ σὲ ἄλλες εὐστοχες παρατηρήσεις (παράλειψη στίχων ἀπὸ ὁμοιοτέλετο, λάθη ὀρθογραφικὰ ἢ παρερμηνευτικὰ, ἔλλειψη διαγραφῶν καὶ ἄλλων διορθώσεων κλπ.) ὁ Κ. καταλήγει στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἔχουμε νὰ κάμουμε μετὰ ἀντίγραφο καὶ ὄχι μετὰ αὐτόγραφο. Τὸ συμπέρασμά του αὐτὸ πρέπει πᾶν νὰ θεωρηθῆ ἀναμφισβήτητο, καὶ πιστεύω ὅτι μερικὲς διορθώσεις τοῦ κειμένου ποῦ θὰ προτείνουμε ἐδῶ, θὰ τὸ ἐνισχύσουν ἀκόμα περισσότερο.

Ἐκολουθεῖ ἀνάλυση τοῦ ἔργου μετὰ παρατηρήσεις σχετικὰς μετὰ τὴν σύνθεση καὶ μετὰ τὸ περιεχόμενό του, καὶ ἡ εἰσαγωγή κλείνει μ' ἓνα κεφάλαιο γιὰ τὸν συγγραφέα, γιὰ τὴν οἰκογένεια, τὸν τόπο καὶ χρόνον τῆς ζωῆς του (ὁ Κυριακίδης δέχεται πατρίδα τοῦ Εὐσταθίου τὴν Κωνσταντινούπολη—σ. XXXVIII—καὶ πιθανῶς τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴν ἐπίσημη οἰκογένεια *Καταφλωρῶν ἢ Καταφλωρῶν*—XXXVII).

Τὸ κείμενον εἶναι δύσκολο ἀπὸ συντακτικὴ καὶ λεξιλογικὴ ἀποψη, γιὰ τὸ κλασικισμὸς τῆς ἐποχῆς ἔκαμνε τοὺς λογίους νὰ εἶναι ἀττικότεροι ἀπὸ τοὺς Ἀττικούς, καὶ ἡ μέδα ἦταν νὰ ψάχνουν νὰ βρῶσιν σπανιότατες καὶ δυσκολώτατες λέξεις, γιὰ νὰ διανθίσουν τὸν λόγον τους, καὶ νὰ ριψοκινδυνεύουν μετὰ «τολμηρὰ» ὑπερβατὰ, μετὰ ἀντιθέσεις, μετὰ πάρισα καὶ ὁμοιοτέλετα τὴν σαφήνειά του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἕνας τόσο λόγιος ἄνθρωπος ὡς τὸν Εὐστάθιον φυσικὸς ἦταν νὰ ἐγκατασπέρῃ—κι' ὄχι ἀπλῶς νὰ διανθίσῃ—στὸν λόγον του ἀρχαῖες φράσεις καὶ λέξεις, καὶ σχεδὸν σὲ κάθε βῆμα συναντᾷ κανεὶς ἀπηχῆσεις ἢ ὀλόκληρα χωρία, κυρίως ἀπὸ τὸν Ὅμηρον, τὶς Γραφάς, τοὺς τραγικούς, τὸν Ἀριστοφάνην κλπ., ἀκόμα καὶ ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς φιλοσόφους. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ τὸ κείμενον μας εἶναι ἓνα πολύτιμον θησαυροφυλάκιον ἀρχαίων παραθεμάτων, καὶ πολὺ σωστὰ ὁ ἐκδότης πρόσθεσε στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας τοῦ κειμένου, πρὶν ἀπὸ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, πολλὰ testimonia, ποῦ ἐντοπίζουσιν τὰ παραθέματα αὐτά. Τὸ θέμα δὲν ἐξαντλήθηκε, οὔτε ἦταν αὐτὴ ἡ πρόθεσις τοῦ Κυριακίδου, καὶ τὸ πρόβλημα αὐτὸ πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετωπίσῃ σὲ εἰδικὴ μελέτη ἓνας νέος φιλόλογος.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτούς, ἂν καὶ ὁ κριτικὸς ὑπομνηματισμὸς δὲν παρουν-

σιάζει τις ιδιαίτερες δυσκολίες τῶν κειμένων πού προέρχονται ἀπὸ πολλαπλὴ παράδοση, ὥστόσο ἐπειδὴ τὸ κείμενο εἶναι δύσκολο, παρουσιάζονται πολλὰ προβλήματα καὶ γιὰ τὴν σωστότερη ἀποκατάστασή του καὶ γιὰ τὴν ἐρμηνεία του, καὶ εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση ἡ πολλὴ οἰκείωση μὲ τὸ ὕφος τοῦ συγγραφέα καὶ ἀκόμα περισσότερη μὲ τὸν ἀρχαῖο λόγο. Κι' αὐτὰ ὅλα φυσικὰ συντρέχουν, καθὼς εἴπαμε, στὴν περίπτωση τοῦ Κυριακίδη. Φτάνει νὰ ἐλέγξη κανεὶς καὶ λίγο τὸ ὑπόμνημα, γιὰ νὰ διαπιστώσῃ ἀμέσως, πόσο καλύτερο κείμενο ἔχουμε τώρα στὴ διάθεσή μας καὶ πόσο αὐτὴ ἡ καλύτερευση φαίνεται καὶ στὰ μικρὰ καὶ στὰ μεγάλα, εἴτε γιὰτὶ ὁ ἐκδότης ξαναφέρνει γραφὲς τοῦ κώδικα, πού εἶχαν κακὰ «διορθωθῆ» ἀπὸ τοὺς προηγούμενους, εἴτε γιὰτὶ διορθώνει εὐστοχα. Σημειώνουμε τίς πιδ σημαντικές:

α) Cod., edd. T.B.S. 16,17 *ὁ μακρὰν*, 24,10 *γλώσσας*, 24,14 *συγγραφή*, 30,36 *τὴν δέ*, 96,22 *ισάδος*, 98,18 *πλοίων διαστοῖς*: Kyriakides recte *ὁ μακράν*, *γλώσσης*, *συρραφή*, *τοὺς δέ*, *ισάδας*, *πλοίων ἰστοῖς*.

β) edd. T.B.S. 24,30 *κατακτινπούντων*, 102,22 *κατεπανεύοντι*, 118,25 *δολιχόν*: cod., Kyriakides καὶ κατακτ., *κατεπανεύοντι*, *δόλιχον* (subst.).

γ) cod. 116,5 *ἐνεθόρου* (pr. man.), 128,2 *ἀπαρνήσασθαι*, 158,9 *ἀπαληφῆ*: edd. T.B.S. *ἐνεθόρου*, *ἀπαρνήσασθαι*, *ἀπαλειφῆ*: Kyriakides recte *ἐνεούρου*, *ἀπαρνήσασθαι*, *ἀπαλοιφῆ* (Dat. subst.).

δ) Στὴ σ. 66,20 σωστὴ ἡ διάγνωση τοῦ κενοῦ καὶ ἡ συμπλήρωσή του ἀπὸ τὰ παρακάτω μὲ τὸ «καθ' ἦν...», πού ἔγινε προφανῶς αἰτία νὰ ξεπέσουν τὰ ἐνδιάμεσα (πρβ. στ. 22 «...καθ' ἦν»).

Διατήρηση τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου θὰ προτιμούσαμε στὴ σ. 30,17 *ὡς ἐπὶ ἀμύνη τῆ ὑπὲρ τοῦ τοῦ βασιλέως* (: *exprung. primun* τοῦ Kyri.), γιὰτὶ ὑπονοεῖται ὁ γιδὸς τοῦ βασιλεῖα, πρβ. στ. 13 *τοῦ βασιλέως παιδός*, 20 *Ἀλέξιος δηλαδὴ ὁ μικρὸς ληψόμενος ἄμυναν* καὶ στὴ σ. 108, 16-17 *ἢ τὸ καθομιλούμενον «σίελον ἐπὶ στόματος ἔχοντες»*, πού ὁ Κυριακίδης, υἱοθετώντας τὴ διόρθωση τοῦ Κόντου σὲ *καθωμιλημένον* τὴν πέρασε στὸ κείμενο. Ἡ φοβερὴ συζήτηση πού ἀπασχόλησε τὸν Κόντο (Κ. Σ. Κόντου, Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις, Ἀθήναι 1882, σ. 1 κέ.) καὶ τοὺς λογίους πρὶν ἀπὸ 80 χρόνια δὲν πρόκειται νὰ ξαναρχίσῃ βέβαια, νομίζουμε ὅμως πὼς δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προβαίνουμε σὲ διόρθωση καὶ ἐκεῖ ὅπου τὰ χειρόγραφα δίνουν τὸν τύπο τοῦ ἐνεστώτα, ὁ ὁποῖος θέλει νὰ δηλώσῃ μὲ μεγαλύτερη ἐμφαση, ὅτι ἡ λέξη ἢ ἡ φράση ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πολὺ κοινὴ καὶ τώρα, ὅπως ἴσως καὶ πρωτύτερα. Ἀντίθετα, μὲ τὸ *καθωμιλημένη* ἔχεις τὴν ὑποψία ὅτι κάτι *καθωμιληται*, ναί, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀναγκαστικὰ ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ *καθωμιληται* καὶ τώρα. Ἡ ὀριστικὴ καὶ ἀμετάκλητη διάρκεια τοῦ παρακειμένου, τὸ *perfectum*. (=συντελεσμένο μιὰ καὶ καλῆ) ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν σημασία τοῦ ρήματος, κι' αὐτὸ δὲν τὸ ἤξερε τότες ὁ Κόντος, πού στηρίχθηκε περισ-

σότερο στην σημασία της κατά, για να υποστηρίξει την άποψή του, και όχι τόσο στην έννοια του perfectum (και καθόλου στην σημασία του ρήματος).

Συμπληρώσεις και διορθώσεις θα προτείναμε στις σ. 4,4 εξ αυτου <του> πάνους (παράλειψη από δημοσιόλευτο), 8,14 ἦραν δὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ὡς εἰς ὄρη <εἰς> τὴν ἀκρόπολιν, 70,13 τοῦ ἀνὰ λόγον: τοῦ ἀνάλογον cod. Kyr., 74,15 ἐμελέτησαν ἐνέτεινεν πληγὰς: ἐντήκειν cod. Kyr. (πρβ. Ξεν. Ἀνάβ. 2,4,11 πληγὰς ἐνέτεινον ἀλλήλοις), 76,35 ἀποδεξάμενος τὸ πρᾶγμα καὶ ἐπαιέσας (cod. Kyr.) ὁ Rotolo μεταφράζει: appronò e lodò l'operato, νομίζω ἔμως, ὅτι ἡ μετάφραση δὲν δίνει ἱκανοποιητικὸ νόημα, γιατί τὸ κείμενο δὲν φαίνεται σωστό. Ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς χρονοτριβοῦσε πολὺ, ὥσπου ὁ Λέων ὁ Μαζιδιάς, στρατιωτικὸς, ... ἀποδεξάμενος τὸ πρᾶγμα καὶ ἐπαιέσας, | 77,1 παρεκάλεσε τὸν Δαυὶδ ἡμέρας τριβῆναί τινας μετὰ τὸ ἔργον, ἵνα σιεγανωθὲν τὸ ἀγγεῖον... Ἐχομε ἐπομένως τρεῖς φάσεις: α) χρονοτριβὴ τὴν κατασκευὴ· β) Μαζιδιάς ἀποδ. καὶ ἐπ. γ) μετὰ τὴν κατασκευὴ ἡμέρας τριβῆναί τινας. Ἡ τελευταία φάση προϋποθέτει καὶ δηλώνει ὅτι τὸ ἔργο τελείωσε· αὐτὸ ἔμως δὲν φαίνεται πουθενὰ καὶ πρέπει, νομίζω, νὰ ἐντοπισθῆ μέσα στὴ φάση β. Γι' αὐτὸ προτείνω τὴν διόρθωση: ἀποδεξάμενος τὸ πρᾶγμα καὶ ἐπανύσας (ἐπανύω=τελειώνω, φέρω εἰς πέρας, πρβ. Ἡσίοδ. Ἀσπ. 311). 80,31 ἐξέφυγε τὸν ἀγκυλοχέιλην Ἀδρόνικον Ἀνδρόνικος ἀποβάς αὐτὸς κατ' ἐκείνου τοῦ γαμφώνυχος: νὰ διορθωθῆ τὸ β' Ἀνδρόνικος σὲ ἀνδρόνικος (ἐπίθετο ὡς κατηγορούμενο· πρβ. καὶ 20, 28·29 ἦν γὰρ ὁ Παντεχνῆς ἀληθῶς παντεχνῆς)· ἐδῶ ἔχομε ἀπὸ τὸν ἡμεριστὴ ἱεράρχη καὶ τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν σημασία ' τοῦ ἡμερικοῦ ἀγκυλοχέιλης (στὴν ἡμερική παράδοση καὶ v.l. ἀγκυλοχέλης)=γαμφώνυξ. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ ὀρθογραφία τοῦ ἐμφιλοχωρῶ (110,36 ἐμφιλοχωροῦντες), ποὺ στηρίζεται στὴν παράδοση (βλ. Λεξ.)· καὶ ἔμως πρέπει νὰ γράφεται μὲ ν, γιατί παράγεται ἀπὸ τὸ ἐμφυλος (ἐμφυλος δὲν ὑπάρχει).

Τυπογραφικὰ λάθη στὸ κείμενο, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα σημειώνονται στὸ τέλος τοῦ βιβλίου (πολλὰ δυστυχῶς, ἐξ αἰτίας τῆς λινοτυπίας), εἶναι καὶ τὰ: 92, 24 ἐνόλους, γρ. ἐνόλους, 92, 35 τινὰς οὐκ ἄν... ἀναγάγη, γρ. -γοί, 100, 34 ἐλῶν, γρ. ἐλών, 138, 33 εἶτα καὶ ἄροτρον οἶον..., γρ. ἄροτρον.

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι, ὅπως εἶναι φυσικό, καὶ οἱ ἄμεσες καὶ ἔμμεσες γλωσσικὲς καὶ λαογραφικὲς πληροφορίες τοῦ κειμένου: π.χ. 20, 7-9 δς αὐτὰν ἐψιος μὲν ἦν τῷ Βασιλεῖ Μανουήλ, καὶ ὡς ἂν ἡ πεδιναὶ λαλοῦσα εἴποι γλῶσσα πρῶτος ἐξάδελφος, 22, 6-7 ὄν ἱέρακα

¹ Πρβ. ὅμως τοῦ ἴδιου Παρεκβολαὶ εἰς Ἰλ. 1068,50.

διὰ τὸ τῆς φρονήσεως καὶ τὸ κατὰ προᾶξιν ὀξυπειτὲς (πρβ. Σχολ. Ὀδυσσ. 3, 372). Τὸ ὀξυπειτὲς ὡς ἐπίθετο τοῦ γερακιοῦ θυμίζει τὸ ὀξύπτερος (βλ. Λεξ.) = γεράκι (λατ. accipiter, νεοελλ. ξυφιτέρι, ξεφτέρι = ἔξυπνος). 96, 27 καὶ κατὰ παλαιὰν ἀφέλειαν ὀνομάτων εἰπεῖν ἀναπεσᾶς. Τὰ συμπραζόμενα καὶ ὁ τύπος τῆς λέξης σὲ -ᾶς μᾶς ὀδηγοῦν μᾶλλον στὴν ἀττική λαϊκὴ γλῶσσα τῆς κωμωδίας (πρβ. καιωφαγᾶς κττ.), ἢ λ. ὅμως δὲν εἶναι θησαυρισμένη στὰ Λεξικά· (στὴ σημείωση τῆς σ. 175 ἢ λ. χαρακτηρίζεται volgate καὶ γίνεται, σωστά, παραπομπὴ στὴ σ. 88, 3-4... ἀναλίπτειν. Στὴ λαϊκὴ γλῶσσα ὁ ὅρος ἀποδίδεται μὲ χαρακτηριστικὴ περίφραση: αὐτὸς εἶναι «πέσε πῆττα νὰ σὲ φάω»).

* * *

Ἡ μετὰ φραση ἔγινε, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ τὸν V. Rotolo. Γενικὰ ἢ ἀπόδοση τοῦ κειμένου εἶναι σωστὴ, τὸ ὕφος ζωηρό, μολονότι φυσικὰ δὲν μπορούμε νὰ περιμένουμε ἀπόδοση τοῦ ὕφους τοῦ Εὐσταθίου στὰ ἰταλικά. Σημειώσαμε ὅμως ἤδη τὶς δυσκολίες τοῦ κειμένου, ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχουν ἀντίκτυπο καὶ στὴν ὀρθότητα τῆς μετάφρασης. Θὰ ὑποδείξουμε μερικὰ χωρία, ὅπου νομίζουμε ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸν ἀποδοθῆ τὸ νόημα τοῦ κειμένου καλύτερα, ἢ ποὺ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ διόρθωση: 6, 11-12 *ἔνθα οὐκ ἔστιν, ὡς ἐχρῆν αὐτὰ διίξεσθαι*;: se non è possibile, come bisognerebbe, narrarli minutamente? Ὁ Κυριακίδης, σωστά, δὲν ἔχει τὸ ὡς ἐχρῆν μέσα σὲ κόμματα, γιατί εἶναι ἐπιρρ. προσδ. στὸ διίξεσθαι, ποὺ μὲ τὴ σειρά του εἶναι ὑποκ. τοῦ ἔστιν. Πρέπει νὰ μεταφρασθῆ: ... narrarli (minutamente) nel modo più adatto.—10, 21 καὶ θάτιον κάτω γενέσθαι ἤπερ καθδίδιον ἐν ἰμονιᾷ κατὰ φρέατος;: e ti portasti giù in fretta e furia, come un secchio..., καλύτερα: πιδ γρήγορα ἀπὸ ἕναν κουβά ποὺ πέφτει στὸ πηγάδι...14, 30 *ὁποῖα δὴ τινα μελίτταις Ἐρμοῦ ὑποκείμενα*...: qualcosa di simile alle api di Ermes (σὲ ὑποσημείωση: in nessun altro luogo si fa menzione dei rapporti delle api con Ermes). Τὸ χωρίο εἶναι δύσκολο πραγματικά: ὑποθέτουμε ὅτι τὸ Ἐρμοῦ πρέπει νὰ συναφθῆ μὲ τὸ τινα σὰν μιὰ γενικὴ διαιρετικὴ ἢ τῆς ιδιότητος (=τῶν τοῦ Ἐρμοῦ) καὶ τὸ μελίτταις, φυσικά, στὸ ὑποκείμενα = «σὰν κάτι μερικὸς ἀπὸ τὶς ιδιότητες τοῦ Ἐρμῆ, ποὺ τὶς ἔχουν οἱ μέλισσες», οἱ ὅποτες, ὅπως σημειώνει ὁ Εὐστάθιος, δὲν παίρνουν μόνο μέλι ἀπὸ τὰ λουλούδια, ἀλλὰ καὶ κατώτερα ὕλικά (γιὰ τὴν κηρήθρα κλπ.). Οἱ ιδιότητες τοῦ Ἐρμῆ, ποὺ ἦταν κοινὲς καὶ στὸν Μανουήλ καὶ στὸν Ἀνδρόνικο, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Ἀνδρόνικο, ποὺ ἦταν παντοδαπὸς καὶ παμπούκιλος, μπορούν νὰ δικαιολογήσουν αὐτὴ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου—16, 18-19 *ταχὺ μὲν ἔστρεψας νῶτα, ὧ γενναίωτατε φεύγειν*: velocemente volgesti le spalle, o fortissimo, per fuggire... Τὰ κόμματα κι' ἐδῶ

προϋποθέτουν ανάλογη στίξη τοῦ κειμένου, ποῦ ὁ ἐκδότης δὲν τὴν υἱοθετεῖ, καὶ πολὺ σωστά. Ἐδῶ ὁ ἥρωας δὲν εἶναι γενναϊότατος, ἀλλὰ γενναϊότατος φεύγειν, σαρκαστικότατα, μὲ τὸ φεύγειν σὲ αἰτιατική τοῦ κατὰ τι. —16, 23-25 μήτε μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἐν ἧ ἔψεύσω καὶ τὸν ἀνδριζόμενον καὶ τὸν φεύγοντα, οἷς φεύγειν ἱραεὶς ἐπιδέδωκας σεαυτὸν τοῖς μηδὲ διώκουσιν: durante la quale smentisti il tuo ruolo di valoroso e di fuggitivo,... Τὸ σωστὸ εἶναι: «ρεζίλεψες καὶ τοὺς παλληκαράδες καὶ τοὺς φυγάδες».—18, 21-22 οἱ δὴ ἔρωτες ἐκεῖνοι πυροεῦσαντες, ὡς ἂν εἶδεῖεν αὐτοί, ἀνῆψαν κακὸν κοσμικόν: quegli amori, quasi fossero coscienti di quel che facevano,... Τὸ νόημα εἶναι: «οἱ ἔρωτες ἐκεῖνοι πῆραν φωτιά, ὅπως ξέρουν δὲ νὰ παίρνουν φωτιά οἱ ἔρωτες».—20, 28 ἔσχασε πᾶσαν ἐν κενοῖς μηχανήν, μεταφράζεται σωστά, ὅμως πολὺ φτωχὰ μὲ τὸ ἀπλό: ma invano.—36, 17 πεδοῖ γὰρ ἑαυτὸν θίψας ὁ Ἀνδρόνικος: s'era gettato ai piedi dell' imperatore. Τὸ πεδοῖ δὲν σημαίνει «στὰ πόδια», ἀλλὰ «στὸ ἔδαφος» (=si era prostrato al suolo).—44, 13-14 καὶ ἀπόρροιά τις ἰῶν τῆς συγκλήτου, οὐ πολλὴ μὲν, ἐπίρρητος δὲ καὶ τοῦτό γε ἡμῖν ἀπόρρητος: ... e per questo non sarà da noi rivelata, ἢ μετάφραση αὐτῆ τοῦ ἀπόρρητος δὲν μοῦ φαίνεται ἱκανοποιητική· γιατί τὰ παρακάτω ἀναφέρουν ὀνόματα καὶ ζωγραφίζουν χαρακτηῖρες μὲ φοβερὸ σαρκασμό. Γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε «καὶ γι' αὐτὸ (τουλάχιστο, ὅπωςδῆποτε) ἦταν κρυφὴ ἀπὸ μᾶς». Ἡ φράση ποῦ ἀκολουθεῖ ἀμέσως: οὐ γὰρ ἀπλῶς ἀφωσιούτο... ἀλλὰ βυσοόθεν ἐκνκᾶτο... δείχνει ὅτι ἡ συνωμοσία ἦταν μυστική, ἀργότερα ἕμως ἔγινε γνωστή, κι' ἔτσι ὁ Ξύστ. εἶναι σὲ θέση νὰ ἀναφέρῃ πρόσωπα. Ἐν τὸ ἡμῖν ἀναφέρεται μόνον στὸ πρόσωπο τοῦ ἱεράρχη, πράγμα ποῦ εἶναι πιθανόν, τότε μπορεῖ ν' ἀποτελῆ στοιχεῖο, ὅτι βρισκόταν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη (ἐκτὸς ἂν ἐνοῆ ὅτι ἡ συνωμοσία δὲν τοῦ ἔγινε γνωστή στὴ Θεσσαλονίκη).—46, 8-9 ἔπειτον εἴ τί που χόλου καὶ εἶχον ἐφ' οἷς μὴ ἀνέβαινον: si limitavano a rodarsi di dentro nel vedersi scavalcati νομίζω πὼς τὸ εἶχον... σημαίνει «σταματοῦσαν μπροστὰ σ' ἐκεῖνα ποῦ δὲν μπορούσαν νὰ φθάσουν» (εἶναι φανερὸ πὼς ἐδῶ ὑπόκειται ὁ αἰσώπειος μῦθος ἀλώπηξ καὶ βόιους. Corp. fab. aes. 1.1, 15a, b. Hausg.),—54, 13 εἰ οὕτω μικροβασιλεῖς ἀποβήσονται, παραλείφθηκε στὴν μετάφραση.—72, 18 ὁ Καμίτζης μεταγράφεται Kamitzis, ποῦ μπορεῖ νὰ σημαίνῃ κάτι ἄλλο ἀπὸ τὸ καμύτης (=αὐτὸς ποῦ μισοκλείνει τὰ μάτια του: καμῦν) καμῦ Ροδ. ἰδ.).—74, 19-21 ἐφῶκει γὰρ ἰατρῶ παρακολουθοῦντι σώματι πονοῦντι μὲν, οἴω δὲ μὴ φιλεῖσθαι ὡς ἀναπονηθῆναι πρὸς ὑγίειαν, κἀντεῦθεν ἀμελοῦντι τὸ νοσοῦν ἀνακομίσασθαι: avendo in cura un malato che non desidera guarire. Ἐδῶ πιθανότατα τὸ οἴω μὲν ἀναφέρεται στὸ σώματι (πονοῦντι μὲν—οἴω δὲ), τὸ δὲ κἀντεῦθεν ἀμελοῦντι ἀνα-

φέρεται στο *λατρῶν* (παρακολουθοῦντι), και ἔτσι τὸ κατάλαβε και ὁ μεταφραστής, μόνο πὸ συμπύκνωσε τὰ ἐνδιάμεσα. Θὰ μπορούσαμε νὰ μεταφράσουμε «ἐμοιάζε μὲ γιατρό, πὸ παρακολουθοῦσε ἕναν ἄρρωστο ὀργανισμό, πὸ ἔμως δὲν εἶχε διάθεση νὰ γίνῃ καλά· γι' αὐτὸ κι' ὁ γιατρός ἀμελοῦσε νὰ θεραπεύσῃ τὴν ἄρρώστια»—74,32-34 *δοκῶν μὲν ἱερὸν εἶναι σιγῆς... ἄλλως δὲ κατὰ τοὺς λοχῶντας πνίγων τὴν λαλιάν*: una tomba di silenzio (ἐδῶ ἢ ἀπόδοση, ἂν δὲν εἶναι τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ un *temprio di s.*, ἴσως νὰ ἀποτελῇ ἰσοζύγισμα τοῦ νοήματος στὰ ἰταλικά)... come fa uno che si sorveglià. Ἐδῶ τὸ *λοχάω* ἔχει τὴν ἀρχικὴ του σημασία = «στήνω ἐνέδρα» ὅπως κάμνει ἐκεῖνος πὸ ἔχει στήσει καρτέρι (και δὲν μιλά).—76,6-7 και ἦν *τηνικαῦτα ὁ κατὰ παροιμίαν Σιγηλὸς ἤρωας Εὐρυβόας*: egli strepitava come l'eroe proverbiale Sighelos. Ἐδῶ εἶναι φανερὸ τὸ λογοπαίγνιο στὴν ἀντίθεση *Σιγηλὸς - εὐρυβόας*: τὸ δεύτερο εἶναι κατηγορούμενο = αὐτὸς πὸ σύμφωνα μὲ τὴν παροιμία ἦταν *Σιγηλὸς* (σιωπηλὸς) ἤρωας ἦταν τότε φωνακλὰς (πρβ. παραπάνω Ἄνδρόνικος ὡ ἀνδρόνικος, Παντεχνῆς ὡ παντεχνῆς).—76,35 *ἀποδεξάμενος τὸ πρᾶγμα* (δηλ. τὴν ἀνακατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς) και *ἐπαινέσας*: appronò e lodò l'operato. Σύμφωνα μὲ τὴν διόρθωση πὸ προτείναμε πρωτύτερα, θὰ μεταφράσουμε «ἀφοῦ ἀνέλαβε τὴν ἀνακατασκευὴ και τὴν ἔφερε σὲ τέλος».—90,22 ... τὸ δὲ τῆς λοιπῆς μερίδος: il resto della cittadinanza. Τὸ σωστὸ βρίσκεται στὴν περίληψη τοῦ περιθωρίου: anche i religiosi danno man forte ai difensori, γιατί ἡ *λοιπὴ μερίς*, σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὸ: τὸ μὲν *λαϊκὸν σύστημα τῆς πόλεως* (στ. 21), ἐννοεῖ πράγματι τοὺς ἱερωμένους. — Στὴ σ. 102, 4-6 ὑπάρχει μιὰ λαϊκὴ φράση πὸ τὴν ἔλεγαν οἱ στρατιῶτες και μιὰ ἀπάντηση τοῦ Κομνηνοῦ: και τῶν *στρατιωτῶν φωνούντων λεωφορομένη βοῇ* τὸ «*Κομνηνέ, στάμα και πέζευμα*», ὁ δ' ἐπιτελεύτιον οἶον *ἀντιμύξας τὸ «καβαλλίκευμα» και τὸ «καθὰ με βλέπετε», ἐπόθει μὲν...* Ὁ μεταφραστής ἀποδίδει τὸ ἐπιτελεύτιον *ἀντιμύξας* ma egli borbottava quasi con voce di morente, συσχετίζοντας τὸ ἐπιτελεύτιον μὲ τὸ *τελευτή*. Ὑποψιάζομαι ὅτι ἐδῶ ὁ Εὐστάθιος θέλει νὰ πῇ ὅτι στὸ *πέζευμα* ὁ Κομνηνὸς ἀπάντησε μὲ μιὰ ὁμοιοκαταληξία: *καβαλλίκευμα*, στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ προτάξουμε τὸ «*καθὰ με βλέπετε*» ἔχουμε δηλ. ἕναν αὐτοσχέδιο στιχηρὸ διάλογο:—*Κομνηνέ, στάμα και πέζευμα—Καθὰ με βλέπετε, καβαλλίκευμα.* («*Κομνηνὲ σταμάτησε και πέζεψε!*»—«*Δυστυχῶς, καθὼς μὲ βλέπετε και σεῖς, εἰμαι καθάλλα*»)." Ἀς σημειωθῇ ὅτι τὸ ἐπιτελεύτιος και ἀντιμύξω δὲν εἶναι θησαυρισμένα στὰ Λεξικά. — 118,24 *μισούμεναι, ὅτι μὴ ἐκείνων πρὸς ἔρωτα ἐπεσιρέφοντο, ἀλλ' ἐκλαιον τὸν ὕστατον δόλιχον, ὃν οἱ παῖδες ἐστειλάντο*: irati per il fatto che esse non cedevano alle loro voglie... Ἐδῶ τὸ *μισούμεναι* μοιάζει αὐτοπαθές: «μι-

σοῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς οἱ μητέρες», γιατί τρέχοντας νὰ σωθοῦν ἐγκατέλειπαν τὰ παιδιὰ τους, ποὺ τῆρπαζαν καὶ τῆσφαζαν οἱ ἐχθροὶ (στ. 19·24) καὶ τώρα ποὺ τίς ἐπιασαν κι' αὐτὲς οἱ διώκτες τους, τίς γυρνοῦσαν πίσω, «κι' αὐτὸς ὁ γυρισμὸς δὲν γινόταν ἀπὸ ἀγάπη τῶν παιδιῶν τους» (ἐκείνων πρὸς ἔρωτα)· τώρα ἀκολουθοῦσαν κλαίοντας τὸν τελευταῖο δρόμο (πρὸς τὸν θάνατο), ποὺ τὸν εἶχαν κάμει κιόλας τὰ παιδιὰ τους.—122,13 τὸ κατέστρωται μεταφράσθηκε μὲ ὑπερσυντέλικο, ποὺ περιορίζει τὸ θέμα στὶς ἡμέρες τῆς λεηλασίας, ἐνῶ μὲ τὸν παρακείμενο ὁ Εὐστ. ἐννοεῖ ἕνα συνηθισμένο φαινόμενο. 122,15 *συνθέματα ἐρεᾶ μαδῶνια* : *pezze di lana umida*. Ἡ σημασία *μαδάω*—εἶμαι ὑγρὸς, εἶναι σπάνια καὶ ἴσως ἀποτελεῖ διαφορετικὴ γραφὴ τοῦ *μυδάω*. Τὸ *μαδάω*—δ,τι καὶ τὸ σημερινὸ «μαδῶ», μτθ. καὶ ἀμτθ. (ἐδῶ ἀμτθ.).—126,8 ὦν (τῶν σταφυλῶν) *ἐκθλιβομένων μὲν οἶνον εἶχομεν, εἰ καὶ πνευματῖαν ἐκεῖνον καὶ βρόμιον*. Ἐδῶ ὁ Εὐστ. βρῖσκει τὸν τρόπο, μέσα στὴν περιγραφὴ τῆς τραγικῆς θέσης στὴν ὁποία βρῖσκονταν ὄλοι, νὰ κάμῃ κι' ἕναν πικρόγελο ὑπαινιγμὸ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ μούστου ποῦπιναν· ἦταν πνευματίας, γιατί δημιουργοῦσε ἀέρια στὰ ἔντερα, καὶ βρόμιος, γιατί θορυβοῦσαν τὰ ἀέρια στὴν ἐξοδῶ. Ἐδῶ ὑπάρχει λογοπαίγνιο καὶ κατάχρησις στὴ λ. βρόμιος (βρόμιος = ὁ Διόνυσος καὶ βρέμ-ω, βρομ-τῆ) βρονη). Ἕνα παράλληλο, σεμνότερο, λογοπαίγνιο μὲ τὸ Βρόμιος ὑπάρχει καὶ σ' ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουλιανοῦ γιὰ τὴ μπύρα· Ἄνθ. Παλ. 9, 368, 5-6 *τῷ σε χρὴ καλέειν Δημήτριον, οὐ Διόνυσον | 6 πυρογενῆ μᾶλλον καὶ Βρόμον, οὐ Βρόμιον*, ὅπου τὸ βρόμος ἐδῶ θὰ ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸ στὸ βρόμος καὶ βόρμος—βρόμη (βλ. L. -S. -Jones ° ἐ. λ.).—128, 8 *ἀνάθεμα τοῖς μὴ κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς ἀλώσεως ἄπαν τὸ πολιτικὸν κατασφάξαι*—*maledizione a chi non avrà ucciso...*· ἐδῶ πρόκειται γιὰ κατάρρα σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν ἔσφαξαν ἕλον τὸν κόσμον τὴν ἡμέρα τῆς ἀλώσεως (λόγια τῶν Λατίνων), ποὺ εἶχε συντελεσθῆ πιά.—138, 27 *καὶ πως ὑποφωνούσας μοι ὡς χαλεπὸν χοροῖον κῦνα γεῦσαι* : *e mi dicevreno sottovoce* : «è difficile che il cane molli l'osso». Πρόκειται γιὰ τίς συμβουλές, ποὺ ἔδινε ὁ ἱεράρχης στὶς γυναῖκες ποὺ εἶχαν ὑποκύψει στὸν πειρασμὸ σ' αὐτὴ τὴν ἀνώμαλη περίοδο τῆς καταστροφῆς, συμβουλές ποὺ δὲν ἐπιαναν τόπο «οἶα γεγευμένας ἤδη (τὰς γυναῖκας) τοῦ γλυκυπέκρου καὶ πως ὑποφωνούσας μοι...» «—καὶ μὲ τὴ στάση τους σὰν νὰ μούλεγαν: «κακὸ πράγμα νὰ ἔχη δοκιμάσει τὸ σκυλι ἔντερα».—159, 9-10 *ἢ γὰρ οὐκ οἶδαμεν τοὺς ὀρογλυφοῦντας τὰ τῶν ἀγίων*—... *avendo saccheggiate le cose sacre*. Ἐδῶ τὸ ὀρογλυφέω πρέπει νὰ σημαίνει «μεταθέτω τὰ σύνορα τῶν κτημάτων πρὸς ὄφελός μου», κι' ὄχι «λεηλατῶ». Οἱ συνοριακὲς ἀμφισβητήσεις καὶ οἱ καταχρήσεις εἰς βάρος τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ κοινῶν κτημάτων ἦταν καὶ εἶναι συχνές.

Ἡ ἔκταση τῆς βιβλιοκρισίας δείχνει τὴ σημασία τοῦ κειμένου, τὸ πλῆθος τῶν προβλημάτων ποῦ δημιουργεῖ, καὶ τὸ δύσκολο ἔργον ποῦ κατόρθωσαν νὰ ἐπιτελέσουν ὁ ἐκδότης καὶ ὁ μεταφραστὴς.

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

J. Irmischer - D. B. Schelow, Griechische Städte und einheimische Völker des Schwarzmeergebietes. Eine Aufsatzsammlung mit 37 Kunstdrucktafeln besorgt von —. Akademie-Verlag, Berlin 1961. [D. Ak. d. Wiss. zu Berlin. Schr. d. Sect. für Altertumswiss. 28]. 8ον, Σελ. VIII + 163. Τιμὴ DM. 38.

Τὸ βιβλίον περιλαμβάνει τὰς ἐπιστημονικὰς ἀνακοινώσεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο εἰς τὸ ἐν Erfurt περὶ τὸ τέλος τοῦ 1958 συγκροτηθὲν συνέδριον ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς προαγωγὴν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν εἰς τὰς σοσιαλιστικὰς χώρας, σχετίζονται δὲ πρὸς τὴν περιοχὴν τοῦ Εὐξείνου πόντου, τὰς πόλεις, τοὺς κατοίκους, τὴν οἰκονομίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν αὐτῆς. Αἱ περισσότεραι ἐξ αὐτῶν παρέχουσι πληροφορίας περὶ τῶν γενομένων κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀνασκαφῶν εἰς διαφόρους πόλεις τῆς περιοχῆς τοῦ Εὐξείνου. Τοιαῦτα εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: 1) τοῦ *Emil Condurachi*, Les débuts de la cité pontique d'Histria à la lumière des dernières fouilles archéologiques (σ. 1-10), 2) τοῦ *R. Heidenreich*, Die Ausgrabung auf der Gradischte bei Kriwina in Bulgarien (σ. 20-23), 3) *St. Michailow*, Pliska - die Hauptstadt des ersten bulgarischen Reiches (σ. 75-83), 4) *K. Michalowski*, Les fouilles polonaises de Mirmeki (σ. 84-88), 5) *Anna Sadurska*, Timbres amphoriques de Mirmeki (σ. 109-111). Ἄλλαι εἶναι ἱστορικαί, ὡς 1) ἡ τοῦ *H. - J. Diesner*, Die Skythenkönige bei Herodot (σ. 11-19), 2) *D. M. Pippidi*, Die Agrarverhältnisse in den griechischen Städten der Dobrudscha in vorrömischer Zeit (σ. 89-105), 3) τοῦ *ιδίου*, Das Stadtgebiet von Histria in römischer Zeit (σ. 106-107), 4) *K. Treu*, Zur Borysthenitica des Dion Chrysostomos (σ. 137-155). Ἄλλαι τέλος εἶναι ἐθνολογικαί, ὅπως 1) τῆς *Marian Plezia*, Hekataios über die Völker am Nordrand des Skythischen Schwarzmeergebietes (Resümee) (σ. 108), 2) *L. Vidman*, Abada und Αθαβος. Ein Beitrag zur Onomastik der nördlichen Schwarzmeerküste (155-158), 3) *L. Zgusta*, Die verschiedenen Bevölkerungsschichten der griechischen Städte der nördlichen Schwarzmeergebietes (σ. 169-173). Πλὴν τῶν ἀνωτέρω τὸ βιβλίον περιλαμβάνει καὶ τέσσαρας ἀνακοινώσεις ῥώσων ἐπιστημόνων δυστυχῶς εἰς τὴν ῥωσικὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποῖαν ἀγνοῶ. Εἶναι λυπηρὸν ὅτι οἱ ἐκδότης δὲν ἐφρόντισαν νὰ

προσθέσωσι μικράν περίληψιν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν εἰς τὴν γερμανικὴν. Παρὰ τὸ πλῆθος τῶν λαλούντων τὴν βωσικὴν, αὕτη δὲν κατέστη ἀκόμη διεθνῆς.

Αἱ δημοσιευόμεναι μελέται εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι, προάγουσι δὲ τὰς γνώσεις ἡμῶν διὰ τὰς ἑλληνικὰς ἀποικίας τοῦ Εὐξεινοῦ καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς περιόικους λαούς. Τρεῖς μόνον παρατηρήσεις ἔχω νὰ κάμω. Νομίζω ἕτι κακῶς ἢ πῶλις Ἰστρία μεταγράφεται εἰς Histria ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Iстриа, τὸ δὲ Μυρκήκιον εἰς Mirmekion ἀντὶ Myrmekion. Ἄλλὰ καὶ τὸ γνωμικὸν τοῦ Ἐπιχάρμου νομίζω ὅτι ἔπρεπε νὰ παρατεθῆ ὀλόκληρον: *Nāφε καὶ μέμνασ' ἀπιστεῖν...* καὶ ἄνευ τοῦ τυπογραφικοῦ σφάλματος ἄνδρα ἀντὶ ἄρθρα.

ΣΤΙΑΘΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Friedmar Kühnert, Allgemeinbildung und Fachbildung in der Antike. Akademie-Verlag - Berlin 1961 [D. Ak. d. Wiss. zu Berlin, Schr. d. Sect. für Altertumsw. 30] 8ον, Σελ. X + 158. Τιμὴ DM. 22.

Ἡ ἐκπαίδευσις κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀπετέλεσεν ἐνωρίτατα θέμα εἰδικῶν ἐρευνῶν τῆς φιλολογικῆς ἐπιστήμης, εἶναι δὲ πολυάριθμοι αἱ περὶ αὐτῆς γενικώτεραι καὶ εἰδικώτεραι πραγματεῖαι, ὥστε εἶναι δύσκολον νὰ προσθέσῃ τις σήμερον νέον τι εἰς τὰ γνωστά. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ προκειμένη πραγματεία οὐδὲν νέον προσθέτει εἰς τὰ γνωστά ἀρχαῖα χωρία, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ παραλείπει μερικά, μνημονεῦόμενα μάλιστα ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν, οὔτε καὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν αὐτῶν. Παρὰ ταῦτα δὲν παύει νὰ εἶναι χρήσιμος.

Ἡ πραγματεία διαιρεῖται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει κυρίως τὴν καλουμένην *ἐγκύκλιον παιδείαν* τῶν ἀρχαίων, ἡ ὁποία ἀπετελεῖτο ἐξ ἑπτὰ κυρίως μαθημάτων, τῆς γραμματικῆς, τῆς ῥητορικῆς, τῆς διαλεκτικῆς, τῆς μουσικῆς, τῆς ἀριθμητικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας, διεμορφώθη δὲ κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἀρχαιότητα, ἐκ τῆς ὁποίας ἐκληροδοτήθη εἰς τὸν μεσαιῶνα καὶ τῆς Δύσεως (*trivium* καὶ *quadrivium*) καὶ τῆς Ἀνατολῆς (*ἐπιτάς τῶν μαθημάτων ἢ ἐπιάσσοφος τέχνη*)¹. Ὁρμώμενος ἐκ τῆς μεταγενεστέρας ἀρχαιότητος, ὅπότε ὁ κύκλος τῶν ἑπτὰ μαθημάτων παρουσιάζεται πλήρως συγκεκροτημένος, προχωρεῖ ἀναδρομικῶς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα ἀνι-

¹ F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Leipzig - Berlin 1926, σ. 65 κέ.

χνεύων τὴν ἐξέλιξιν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν παλαιῶν σοφιστῶν, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Ἴσοκράτους καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζει τὴν σχέσιν τῆς γενικωτέρας παιδείας, δηλ. τῆς ἐγκυκλίου, πρὸς τὴν εἰδικωτέραν καὶ τὰς γνώμας τῶν ἀρχαίων περὶ τοῦ κυρίως προπαιδευτικοῦ χαρακτήρος τῶν μαθημάτων τῆς ἐγκυκλίου (προπαιδεύματα) ἢ ὅποια εἶναι ἀπαραίτητος εἰς πάντα ἐλεύθερον ἄνδρα. Ἡ ἔρευνα εἶναι λεπτομερῆς, παρατίθενται δὲ καὶ ἐξετάζονται ὄλα σχεδὸν τὰ σχετικὰ χωρία. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ πραγματεία ἀποβαίνει πρόχειρον καὶ χρήσιμον βοήθημα διὰ τοὺς ἀσχολομένους περὶ τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορίαν ἐν γένει τῆς ἐκπαιδύσεως ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον. Διότι καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ ἐκπαίδευσις ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῇ τὸ σχῆμα τῆς παλαιᾶς, διαιρουμένη εἰς τὴν δημοτικὴν, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν στοιχειώδη, τὴν μέσην, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν ἐγκύκλιον, καὶ τὴν ἀνωτάτην, τὴν πανεπιστημιακὴν, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν.

ΣΤΙΑΘΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Johannes Irmscher und Kazimierz Kumaniowski, Römische Literatur der augusteischen Zeit. Eine Aufsatzsammlung besorgt von —. Akademie - Verlag - Berlin 1960 [D. Ak. d. Wiss. zu Berlin. Schr. d. Sekt. für Altertumsw. 22] 8ον, Σελ. 67. Τιμὴ DM 23.

Τὸ τεῦχος περιλαμβάνει ἑννέα ὀμιλίας διαφόρων κλασσικῶν φιλολόγων, Πολωνῶν, Οὐγγρων, Τσέχων καὶ Γερμανῶν τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο κατὰ τὸ ἐπιστημονικὸν συνέδριον τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς προαγωγὴν τῶν κλασσικῶν σπουδῶν εἰς τὰς σοσιαλιστικὰς πολιτείας κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1958. Αἱ ὀμιλίας ἀφοροῦν εἰς προβλήματα τῆς ῥωμαϊκῆς γραμματείας τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, δημοσιεύονται δὲ ἄλλαι μὲν ἐλόκληροι, ἄλλαι δ' ἐν περιλήψει. Ἐκ τούτων αἱ τέσσαρες πρῶται, 1) *Ladislav Varcl*, Horatiana, 2) *Borivoj Borecky*, Some occupations in the poetry of Horace, 3) *Kazimierz Kumaniowski*, Martii caelebs quid agam Kalendis, 4) *Wiktor Steffen*, Kritische Bemerkungen zu Suetons Vita Horatii, ἀφορῶσιν εἰς τὸν Ὁράτιον, ἢ 5) *Lidia Winniczuk*, Cornelius Gallus und Ovid εἰς τὸ Ὀβίδιον, ἢ 6) *Werner Krenkel*, Zu Vergil Ecl. 3, 104—105, und seinem Erklärer Asconius Pedianus εἰς τὸν Βιργίλιον, ἢ 7) *Samuel Szádeczky-Kardose*, Zur Frage der griechischen Vorbilder der römischen Elegie εἰς τὸ ζήτημα τῶν ἐλληνικῶν προτύπων τῆς ῥωμαϊκῆς ἐλεγείας, ἢ 8) *Franz Dornseiff*, Die sibyllinischen Orakel in der augusteischen Dichtung εἰς τοὺς σιβυλλιακοὺς χρησμούς

εἰς τὴν ποίησιν τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου καὶ ἡ 9) *Helmut Wilsdorf*, *Der Bergbau als literarisches Motiv bei den römischen Dichtern* εἰς τὴν μεταλλευτικὴν, ὡς θέμα παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ποιηταῖς. Αἱ ἑμιλίαι, μολοντί κατὰ τὸ πλεῖστον περιστρέφονται περὶ λεπτομερειακὰ θέματα, μερικά δὲ καταφανῶς ἀνήκουν εἰς τὸν κύκλον τῶν ἰδεῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, δὲν στεροῦνται ἐνδιαφέροντος. Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ γενικωνέρας φύσεως, ὑπ' ἀρ. 8 τοῦ Dornseiff, ἡ ὑπ' ἀρ. 7 τοῦ Szádeczky-Kardose καὶ ἡ ὑπ' ἀρ. 9 τοῦ Wilsdorf.

ΣΤΙΑΝΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Λίνου Πολίτη, *Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*. Ἀθήναι 1961 [Γενικὸν Συμβούλιον Βιβλιοθηκῶν Ἑλλάδος 17] 8ον, Σελ. 139 + πίν. 16.

Ἡ ἐκδοσις ἐνὸς ὁδηγοῦ διὰ τὸν καταρτισμὸν καταλόγων χειρογράφων ἦτο ἐπιτακτικὴ καὶ διὰ τοῦτο καλῶς ἀπεφασίσθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Γενικοῦ Συμβουλίου Βιβλιοθηκῶν Ἑλλάδος. Ἡ Ἑλλάς ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεώς της ἐφρόντισεν ὅπως συγκεντρώσῃ τὰ χειρόγραφα τῶν παρελθόντων αἰώνων εἰς τὸ Ἔμμημα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης. Ἐν τούτοις πολυάριθμα παρέμειναν ἐκτὸς αὐτοῦ, εἰς χεῖρας τῶν κατόχων των. Ἐντεῦθεν ἐγεννήθη ἡ ἀνάγκη τῆς συντάξεως καταλόγων καὶ δι' αὐτά, καὶ μάλιστα ὁσάκις ἐπρόκειτο περὶ πλουσίων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συλλογῶν. Ὁ ἀείμνηστος Σπυρίδων Λάμπρος ἠθέλησε νὰ συμπληρώσῃ τὸ κενὸν συντάξας διὰ τῶν μαθητῶν του καὶ δημοσιεύσας πλὴν τοῦ καταλόγου τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ καταλόγους τῶν χφφ τῆς Βουλῆς, τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνομολογικῆς Ἐταιρείας, τῆς οἰκογενείας Κολλυβά καὶ ἄλλους πολλούς. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοὺς καταλόγους τούτους τὸ ἔργον δὲν ἐτελείωσε. Καθ' ἐκάστην νέαι συλλογαὶ ἢ μεμονωμένα χφφ ἐνεφανίζοντο καὶ ἐμφανίζονται, τὰ ὅποια εἶναι ἀνάγκη νὰ καταγραφῶν, πρῶτον διὰ νὰ γίνῃ γνωστὸν τὸ περιεχόμενον αὐτῶν καὶ δεύτερον διὰ νὰ μὴ διατρέχουν τὸν κίνδυνον νὰ χαθοῦν.

Αἱ συλλογαὶ αὗται καὶ τὰ χφφ ἠὺξήθησαν μετὰ τοὺς πολέμους τοῦ 1912/13 καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ἀκόμη δὲ καὶ μετὰ τὸ 1922, δηλ. μετὰ τὴν ἀφίξιν τῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Θράκης προσφύγων, οἱ ὅποιοι πολλάκις ἐφρόντισαν νὰ φέρωσι μεθ' ἑαυτῶν ὅ,τι χφφ ἢ ἔγγραφα εἶχον αὐτοὶ ἢ αἱ τέως κοινότητές των. Ἐνεκα τούτου καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς καταγραφῆς αὐτῶν ἀπέβη περισσότερον ἐπιτακτικὴ. Φυσικά, ἐφ' ὅσον δὲν καθίσταται δυνατὴ ἡ συγκέντρωσις ὅλων αὐτῶν εἰς μίαν ἢ δύο βιβλιοθήκας, παρίσταται ἡ ἀνάγκη νὰ καταγραφῶν ἐπιτοπίως ὑπὸ ἀνθρώπων, ὅπως δὴποτε μορφωμένων, καὶ ἀκριβῶς πρὸς καθοδήγησιν αὐτῶν συνετάγη καὶ ὁ παρὼν ὁδηγός.

*Ο συγγραφεύς, γνώστης καλῶς τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν ἀναγκῶν, τὰς ὁποίας πρόκειται νὰ πληρῶσῃ ἢ περιγραφῇ αὐτῶν, κατώρθωσε μετὰ μεγάλης ἐπιτυχίας νὰ συγκεντρώσῃ εἰς τὸ βιβλίον του ὄλας τὰς ἀναγκαίαις διὰ τὴν περιγραφὴν γνώσεις. Σημειώνει ὄλα, ὅσα πρέπει νὰ γνωρίζῃ ὁ περιγράφων ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν περιγραφὴν, δηλ. διαστάσεις, ὄλην, χρονολογίαν, σημειώματα καὶ ἐνθυμήσεις, γραφὴν, κοσμήματα καὶ εἰκόνας, σημειώνει τὰς συνηθεστέρας κατηγορίας χφφ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου, πολὺ δὲ ὀρθῶς προσθέτει καὶ τὰ ἔγγραφα, πολυἀριθμα τῶν ὁποίων φέρονται εἴτε λυτὰ εἴτε καταγεγραμμένα εἰς κώδικας, παρέχει δὲ τέλος καὶ τὰς ἀπαραιτήτους οδηγίας διὰ τὴν περιγραφὴν ἐνὸς ἐκάστου χειρογράφου καὶ ὀλοκλήρου τῆς συλλογῆς. Πρὸς περισσοτέραν σαφήνισιν τῶν λεγομένων ὁ συγγραφεύς προσέθεσε καὶ 16 πίνακας, περιλαμβάνοντας φωτογραφίας χρονολογούμενων χειρογράφων, μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας ἐκλεγέντων.

Τὸ βιβλίον πληροῦ ἀπολύτως τὸν πρακτικὸν σκοπὸν, διὰ τὸν ὁποῖον συνεγράφη καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπολύτως ἐπιτυχὲς καὶ χρήσιμον, ἰδίως διὰ τοὺς φιλόλογους λειτουργοὺς τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, οἱ ὁποῖοι, διεσπαρμένοι καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα, θὰ ἠδύναντο ἀρκετὰ χρήσιμα νὰ διδαχθοῦν ἐξ αὐτοῦ καὶ ἀποθῶσι πολλαχῶς χρήσιμοι διὰ τὴν ἐπιστήμην, καταγράφοντες τὰς ἐπιτοπίως εὐρισκομένας συλλογὰς καὶ χειρόγραφα.

*Ὡς πρὸς τρία μόνον σημεία δὲν συμφωνῶ πρὸς τὸν συγγραφέα. Πρῶτον προκειμένου περὶ τῆς σταχώσεως ἔπρεπε νὰ μνημονευθῇ (σ. 48) ὅτι πολλάκις ὁ σταχωτῆς ἀντὶ χαρτονίου κάμνει χρῆσιν σπαραγμάτων παλαιότερων κωδίκων, τὰ ὁποῖα συγκολλᾷ. Τὰ σπαραγμάτα ταῦτα εἶναι ἄξια πολλῆς προσοχῆς, διότι περιλαμβάνουν ἐνίοτε κείμενα ἄγνωστα ἀλλαχόθεν καὶ μάλιστα πολὺ ἐνδιαφέροντα. Ἐκ τοιούτου τινὸς συμπλήματος ὁ Σπ. Λάμπρος ἀπεκόλλησε φύλλα, περιλαμβάνοντα δημῶδη ἄσματα μετὰ παρασημαντικῆς τῆς μελωδίας των. Δεύτερον εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ περιεχομένου τῶν χφφ νομίζω ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὰ θεολογικὰ τὰ ἀστρολογικὰ καὶ μαγικὰ χφφ (σ. 59). Ταῦτα ἔπρεπε νὰ χωρισθῶσιν εἰς ἰδίαν κατηγορίαν, ἕπως ἰδίαν κατηγορίαν ἀποτελοῦν εἰς τὴν ἀρχαίαν γραμματείαν οἱ μαγικοὶ πάπυροι καὶ τὰ ἀστρολογικὰ καὶ μαντικὰ κείμενα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ κατάγονται τὰ νεώτερα. Τέλος ἰδίαν κατηγορίαν, νομίζω, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσουν καὶ οἱ κώδικες τῶν μητροπόλεων, μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν (σ. 68), οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν περισσότερον εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἔγγράφων παρὰ τῶν χειρογράφων.

ΣΤΙΑΘΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Rodolphe Guiland, Études byzantines, Paris 1959. Publications de la Faculté des lettres et sciences humaines de Paris. 8ον, Σελ. 326.

Εἰς τὸν τόμον τοῦτον ὁ ἐπιφανὴς Γάλλος βυζαντινολόγος καὶ ὁμότιμος καθηγητὴς ἐν Σορβόνη συνεκέντρωσε δώδεκα ἐν ὄλφ παλαιότερας μελέτας του, δημοσιευθείσας εἰς περιοδικὰ καὶ πολυμειγῆ βιβλία κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δυσπρόσιτα, διὰ νὰ καταστῶσι προσιτώτεραι ὅχι μόνον εἰς τοὺς εἰδικούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ εὐρύτερον ἐπιστημονικὸν κοινόν. «Ἐλπίζω, λέγει, ὅτι αἱ μελέται αὗται θὰ συντελέσουν εἰς τὸ νὰ κριθῆ καλύτερον τὸ θεμελιώδες πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἐπὶ αἰῶνας ἔπαιξε τὸ βυζαντινὸν κράτος. Ἄνευ τῆς γνώσεως τοῦ ὁποῖου ἡ ἱστορία τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης μένει σήμερον ἀκόμη ἀτελής, διὰ νὰ μὴ εἴπω ἀνακριθῆς». Πράγματι ἡ συγκεντρωτικὴ αὕτη δημοσίευσις εἶναι λίαν εὐπρόσδεκτος καὶ διὰ τοὺς εἰδικωτέρους.

Αἱ μελέται, ὅπως λέγει καὶ ὁ ἴδιος, ἀφοροῦν κυρίως εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, τῆς ὁποίας τὴν γνῶσιν πολλαχῶς προάγουν, παρὰ δὲ τὸν περιωρισμένον πολλαχῶς τίτλον τῶν ἐκτείνονται καὶ εἰς πλῆθος σχετικῶν, μερικωτέρων καὶ γενικωτέρων, προβλημάτων, τὰ ὅποια ὁ συγγραφεὺς ὅχι μόνον θίγει, ἀλλὰ καὶ διαφωτίζει ἐκ τῶν εὐρυτάτων γνώσεων, ἃς ἔχει περὶ τοῦ Βυζαντίου.

Ἡ πρώτη, ὑπὸ τὸν τίτλον «La destinée des empereurs de Byzance» (Ἡ μοῖρα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων) παρέχει ἐνδιαφέρουσαν συνοπτικὴν εἰκόνα διὰ τὸν θάνατον τῶν Βυζαντινῶν βασιλέων ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου μέχρι καὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου (323 - 1453). Ἐκ τούτων, 88 τὸν ἀριθμὸν ἐν ὄλφ, ἀπέθανον 37 ἐκ φυσικοῦ θανάτου, 3 ἐξ ἀτυχημάτων, 5 ἐπὶ τοῦ πεδίου τῆς μάχης, 30 ἐκ βιαιῶν θανάτων ποικίλης φύσεως καὶ 13 τέλος ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγωσιν εἰς μοναστήρια.

Ἡ δευτέρα, ὑπὸ τὸ τίτλον «Les empereurs de Byzance et l'at-tait du monastère» (Οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες καὶ τὸ θέλημα τοῦ μοναστηρίου), εἶναι ἐνδιαφέρουσα συναγωγὴ ἱστορικῶν παραδειγμάτων ἐγκλεισμοῦ ἢ καὶ οἰκιοθελοῦς ἀποχωρήσεως εἰς μοναστήρια βασιλέων ἢ προσώπων, ἀνηκόντων εἰς τὴν βασιλικὴν οἰκογένειαν, ἢ καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν πολιτικῶν ἢ στρατιωτικῶν ἀνδρῶν. Ἐκ τούτων καταφαίνεται ἡ ἰσχυρὰ γενικῶς κλίσις τῶν Βυζαντινῶν πρὸς τὸν μοναστικὸν βίον, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὸ πλῆθος τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν μοναχῶν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν συνήθειαν ἐπιφανῶν προσώπων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, νὰ ἰδρῶσιν ἴδια μοναστήρια, καὶ ἡ ὁποία δίδει ἰδιάζοντα μυστικοπαθῆ χαρακτῆρα εἰς τὸν βίον τῶν Βυζαντινῶν, διὰ τοὺς ὁποίους

τὰ μοναστήρια ἀποτελοῦσι μοναδικὰ καταφύγια εἰρήνης καὶ ἀσφαλείας.

Ἡ τρίτη, ὑπὸ τὸν τίτλον «La correspondance inédite d' Athanase, patriarche de Constantinople (1289-1293; 1304-1310)» (Ἡ ἀνεκδότος ἀλληλογραφία τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανασίου 1289-1293; 1304-1310), ἔχει μόνον χαρακτηρίζει τὸν αὐστηρὸν τοῦτον πατριάρχη, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσαν μορφήν τῶν χρόνων του, ἀλλὰ παρέχει καὶ πολλὰς ἐνδιαφερούσας πληροφορίες περὶ τῆς ἀνεκδότου ἀλληλογραφίας του, τῆς ἀποκειμένης εἰς διάφορα χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ἐκ τῶν ὁποίων προκύπτει ὅτι τὰ γράμματα τοῦ Ἀθανασίου δὲν εἶναι ἐκ τῶν συνήθων, ἀλλὰ παρέχουν πλεῖστα ἀξιόλογα στοιχεῖα διὰ τε τὸν Ἀθανάσιον καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐκκλησίαν τῶν χρόνων αὐτοῦ καὶ ἰδίᾳ διὰ τὴν διαφθορὰν τῶν ἡθῶν τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Τὰ παρατιθέμενα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως δείγματα δικαιολογοῦν ἀπολύτως τὴν γνώμην του, ὅτι τὰ γράμματα πρέπει κάποτε νὰ δημοσιευθοῦν ὀλόκληρα.

Ἡ τετάρτη, ὑπὸ τὸν τίτλον «Le traité inédit «Sur l' usure» de Nicolas Cabasilas» (Ἡ ἀνεκδότος «Περὶ τοκογλυφίας» πραγματεία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα), παρέχει πληροφορίες περὶ τῆς ἀνεκδότου ταύτης πραγματείας τοῦ Βυζαντινοῦ τούτου λογίου, εὑρισκομένης εἰς τὸν ἐλληνικὸν κώδικα 1213 τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. Ἡ πραγματεία, ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς, ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν κατάστασιν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, ἢ ὁποῖα δὲν εἶναι καὶ πολὺ γνωστῆ. Ἡ οἰκονομικὴ ἀθλιότης, εἰς τὴν ὁποῖαν εἶχε περιέλθει τότε ἡ Θεσσαλονίκη ἕνεκα τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ τῶν ἐπιδρομῶν τοῦ Δουσάν, συνετέλεσεν ὥστε οἱ οἰκονομικῶς ἀδύνατοι νὰ προσφεύγουν εἰς τοὺς πλουσίους, οἱ ὁποῖοι ἐκμεταλλεῦμενοι τὴν πηνίαν των ἐδάνειζον μὲ τόκους ὑπερόγκους παρὰ τὸν ἀπαγορευτικὸν νόμον τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Γ'. Ὁ Καβάσιλας ἀπευθύνει τὴν πραγματείαν του πρὸς τὴν Αὐγούσταν Ἄνναν, τὴν σύζυγον τοῦ Ἀνδρονίκου, παρὰ τῆς ὁποίας ζητεῖ ἔχει μόνον νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς ἰσχὺν τὸν ἀτονήσαντα νόμον, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξαφανίσῃ τελείως τὰ ἐκ τῶν τόκων προκύψαντα χρέη. Διὰ τῆς μελέτης ταύτης ὁ συγγραφεὺς παρέχει νέα ἀξιόλογα στοιχεῖα διὰ τὴν κοινωνικὴν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα.

Ἡ πέμπτη, ὑπὸ τὸν τίτλον «La disparition des courses» (Ἡ ἐξαφάνισις τῶν ἵπποδρομιῶν), εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν πολιτικὴν ζωὴν τοῦ Βυζαντίου. Εἶναι γνωστὴ ἡ σημασία, τὴν ὁποῖαν ἤσκουν εἰς τὴν ζωὴν ταύτην αἱ ἵπποδρομίαι καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὰς φατρίαι τοῦ δήμου κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας. Παράδειγμα ἢ περίφημος «Στάσις τοῦ νίκαια», κατὰ τὴν ὁποῖαν ὀλίγον ἔλειψε νὰ χάσῃ ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ Α' τὸν θρόνον του. Ἡ σημασία δὲ αὕτη σὺν τῷ χρόνῳ ἀτονεῖ, ἐν τέλει

δ' αὖ ἵπποδρομῖαι ἐξαφανίζονται ἐκ τῆς ἱστορίας. Ὁ συγγραφεὺς παρακολουθεῖ βῆμα πρὸς βῆμα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν τὴν προΐουσαν αὐτὴν ἐξαφάνισιν, καταλήγει δ' εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ τελικὸν κτύπημα ἔλαβον αὐταὶ μὲ τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Φράγκων (1204). Ἡ μελέτη εἶναι ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν ἑλλην ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, μὴ περιοριζομένη μόνον εἰς τὰς ἵπποδρομίας, ἀλλ' ἐπεκτεινομένη καὶ εἰς τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεγάλου Παλατίου, τὸ ὁποῖον, κτισθὲν ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, συνείχετο πρὸς τὸ Ἴπποδρόμιον, καὶ τῶν ἄλλων νεωτέρων παλατιῶν, εἰς τὰ ὁποῖα σὺν τῷ χρόνῳ μετέφερον τὴν κατοικίαν των οἱ ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς αὐτοκράτορες. Ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ Μεγάλου Παλατίου ἐπέφερε καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Ἴπποδρομίου, τὸ ὁποῖον σὺν τῷ χρόνῳ, ὅπως καὶ τὸ Μέγα Παλάτιον, ἤρειπώθη.

Ἡ ἕκτη, ὑπὸ τὸν τίτλον «L'expédition de Maslama contre Constantinople (717 - 718)» (Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Μασλαμᾶ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 717 - 718), στηριζομένη οὐ μόνον εἰς τὰς ἑλληνικὰς, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀραβικὰς καὶ τὰς ἄλλας ἀνατολικὰς πηγὰς, ἐξετάζει λεπτομερῶς καὶ λύει πολυάριθμα μερικώτερα προβλήματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει ἢ ἀνατολικῇ ἰδίᾳ παράδοσις διὰ τὴν πολυχρόνιον αὐτὴν καὶ σπουδαίαν ἐκστρατείαν τῶν Ἀράβων κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου.

Ἡ ἑβδόμη, ὑπὸ τὸν τίτλον «Les appels de Constantin XII Dragasès à l'Occident pour sauver Constantinople» (Αἱ πρὸς τὴν Δύσιν ἐκκλήσεις Κωνσταντίνου τοῦ ΙΒ' τοῦ Δραγάτη πρὸς σωτηρίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως), εἶναι λίαν ἀξιόλογος διὰ τοὺς χρόνους τῆς ψυχορραγίας τοῦ Βυζαντίου, διότι συγκεντρώνει τὰς ὑπαρχούσας πληροφορίας, τὰς σχετικὰς πρὸς τὰς διαπραγματεύσεις τοῦ τελευταίου αὐτοκράτορος μὲ τὴν Γένουαν, τὴν Οὐγγαρίαν, τὸν Ἀλφόνσον Ε' τὸν Ἀραγωνικὸν καὶ τὸν Φρειδερίκον τὸν Γ'. Ὁ συγγραφεὺς κρίνων τὰς ἐνεργείας τοῦ Κωνσταντίνου ἐξαίρει τὴν σημασίαν αὐτῶν καὶ ἐπαινεῖ τὸν βασιλέα διὰ τὴν πρωτοβουλίαν του, ἀδιάφορον ἂν δὲν ἔφερον αὐτὴ τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα.

Ἡ ὄγδῃ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Les appels de Constantin XII Paléologue à Rome et à Venise pour sauver Constantinople (1452 - 1453)» (Αἱ πρὸς τὴν Ρώμην καὶ τὴν Βενετίαν ἐκκλήσεις τοῦ Κωνσταντίνου ΙΒ' τοῦ Παλαιολόγου πρὸς σωτηρίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως), ἀποτελεῖ συμπλήρωμα τῆς προηγουμένης, ἀφορῶσα εἰς τὰς πρὸς τὸν τὸν πάπαν Νικόλαον τὸν Ε' καὶ τὴν Βενετίαν διαπραγματεύσεις.

Ἡ ἐνάτη, ὑπὸ τὸν τίτλον «Les poésies inédites de Théodore Métochite» (Τὰ ἀνέκδοτα ποιήματα Θεοδώρου τοῦ Μετοχίτου), τοῦ

γνωστοῦ μεγάλου λογοθέτου τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου τοῦ Β' καὶ φιλοσόφου, μᾶς καθιστᾷ γνωστὰ ποιήματα αὐτοῦ, εὕρισκόμενα εἰς διαφόρους, παρισινοὺς κυρίως, κώδικας. Τὰ ποιήματα ἀνέρχονται εἰς εἴκοσιν, ἐκ τῶν ὁποίων δύο μόνον εἶναι ἐκδεδόμενα. Ὁ συγγραφεὺς δίδει ἐν περιλήψει τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν μορφήν αὐτῶν. Ἀρκετὰ τούτων εἶναι καὶ ἱστορικῶς ἐνδιαφέροντα καὶ μάλιστα διὰ τὴν φιλοσοφικὴν κίνησιν τῶν χρόνων των, τῆς ὁποίας ἤγειτο ὁ Μετοχίτης. Ἡ μελέτη πλὴν τῆς γενικωτέρας αὐτῆς σημασίας ἀποτελεῖ ἐξαιρετον συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ μεγάλου Βυζαντινοῦ φιλοσόφου, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται καὶ ἡ ἀναζωογόνησις τῆς ἀστρονομίας.

Ἡ δεκάτη, ὑπὸ τίτλον «Le droit divin à Byzance» (Τὸ θεῖον δίκαιον ἐν Βυζαντίῳ), πραγματεύεται περὶ τοῦ ζητήματος τῆς θείας προελεύσεως τῆς ἐξουσίας τοῦ βασιλέως, τὸ ὁποῖον τελευταίως συνεζητήθη ἀρκετὰ ὑπὸ τῶν βυζαντινολόγων. Ὁ συγγραφεὺς συγκεντρώνει πλουσίαν ὕλην ἰδίᾳ ἐκ τοῦ «Περὶ βασιλείου τάξεως» τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων, σχετικῶς μεταγενεστέρων, συγγραφέων. Ἐκ τούτων λαμβάνων ἀφορμὴν ἐξετάζει καὶ τὰ τῆς διαδοχῆς τοῦ θρόνου, ἐρμηνεύων, κατὰ τὴν γνώμην μου, ἐπιτυχῶς καὶ τὸ παρατηρούμενον κατὰ τὰς διαίτας ἐκθρονίσεις γεγονός, ὅτι ἡ προβαλλομένη συνήθως ὑπὸ τοῦ ἐκθρονιζομένου ἀντίστασις εἶναι ἀσθενής, ἂν μὴ καὶ ἀνύπαρκτος, οἱ δὲ ὑπήκοοι δέχονται τὸν νέον βασιλέα ἄνευ τινὸς διαμαρτυρίας.

Ἡ ἑνδεκάτη, ὑπὸ τὸν τίτλον «Les noces plurales à Byzance» (Οἱ πλείονες γάμοι ἐν Βυζαντίῳ), πραγματεύεται περὶ τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου γάμου ἐν Βυζαντίῳ, ὅπου ἐπεκράτησε πολὺ αὐστηροτέρα διὰ τοὺς διαδοχικοὺς γάμους ἀντίληψις ἢ ἐν τῇ Δύσει, ὁμιλεῖ διεξοδικῶς καὶ μὲ πολλὴν πρωτοτυπίαν διὰ τὸ πολύκροτον ζήτημα τοῦ τετάρτου γάμου τοῦ Λέοντος τοῦ Γ', τὸ ὁποῖον κατετάραξεν ἐπὶ ἀρκετὰ ἔτη τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρακολουθεῖ δὲ καὶ τὰ τῶν γάμων τῶν αὐτοκρατόρων μέχρι καὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ ΙΒ'.

Ἡ δωδεκάτη τέλος, ὑπὸ τὸν τίτλον «La chaîne de la Corne d'Or» (Ἡ ἄλυσις τοῦ Χρυσοῦ κέρατος), πραγματεύεται κυρίως μὲν διὰ τὰ σημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐστερεώνετο ἡ ἄλυσις ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰ τεῖχη τοῦ Γαλατᾶ. Ἄλλ' ἢ ἐξακρίθωσις τῶν σημείων τούτων δίδει ἀφορμὴν εἰς τὸν συγγραφέα νὰ ἐκταθῇ ὄχι μόνον εἰς τοπογραφικὰ ζητήματα, ἀλλὰ καὶ εἰς ζητήματα διατάξεως τῆς ἀμύνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν τελευταίαν καὶ μοιραίαν πολιτορχίαν τοῦ 1453. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον παρὰ τὸν περιορισμένον αὐτῆς τίτλον ἡ μελέτη ἀποτελεῖ ἀξιόλογον συμβολὴν οὐ μόνον εἰς τὴν γνῶσιν τῆς τοπογραφίας τῶν τειχῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ περὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν τελευταίου ἀγῶνος.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀπαριθμήσεως καὶ συντόμου δηλώσεως τοῦ περιεχομένου τῶν μελετῶν γίνεται καὶ μόνη τῆς κατάδηλος ἢ ἱστορική αὐτῶν σπουδαιότης. Εἰς ἐλάχιστα μόνον λεπτομερειακὰ σημεῖα ἔχω διάφορον πρὸς τὸν ἐπιφανῆ βυζαντινολόγον γνώμην. Τὰ σημεῖα ταῦτα εἶναι τὰ ἑξῆς :

1) Προκειμένου περὶ τοκογλυφίας ἐν Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα νομίζω ὅτι τὸ κακὸν εἶναι παλαιότερον. Ἦδη περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ὁ Εὐστάθιος εἰς τὴν Συγγραφὴν τοῦ περὶ ἀλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν ἀναφέρει μεταξὺ τῶν αἰτίων, τὰ ὁποῖα προκάλεσαν τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ, καὶ τοὺς βαρεῖς τόκους¹. «Οἱ ἐπὶ δανείομασι μειροῖσι, λέγει μετὰ πολλῆς δριμύτητος ὁ Εὐστάθιος, ἀσύμμετροι καὶ βαρεῖς τόκοι, οἷς οἱ ἀπάλαμνοι κατεπονοῦντο καὶ ἀπέριττοι καὶ ἀπεριονοῖαστοι, οὓς ἐλεήσας ὁ τὰ ἐλαφρὰ φορτίζων Θεὸς καὶ τοὺς κοπιῶντας καὶ πεφορτισμένους προκαλούμενος εἰς ἀνάπανσιν μάχαιραν κατηκόνησεν ἕξωθέν τε καὶ ἔσωθεν, ἀτεκνοῦσαν τοὺς τοῦ τοιοῦτου τόκου πατέρας, οἳ μὴδὲ τὴν ἀρχὴν σπαρῆναι πρὸς πατέρων ὄφειλον».

2) Ἐν σ. 98 ὁ συγγραφεὺς ὁμιλῶν περὶ τῶν «ὑψηλῶν δόμων τῶν τῆς ἐξ Ἀλαμανῶν δεσποίνης», ταυτίζει τούτους πρὸς τὸν «ὑψηροφῆ δόμον, ὃς Πολύτιμος λέγεται» καὶ μετὰ τινος δισταγμοῦ πρὸς τὸν ὑπὸ τὸν Καντακουζηνοῦ ὀνομαζόμενον Ἀετόν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δὲν εἶναι ὀρθόν. Ὁ Καντακουζηνὸς ῥητικῶς ἀναφέρει ὅτι Ἀετὸς ὠνομάζετο ἰδιωτικῆ τῆς οἰκίας καὶ ἔχει τόπος τοῦ Παλατίου², ἐπίεξε μάλιστα τὸν νέον βασιλέα νὰ μετοικήσῃ εἰς τὸ Παλάτιον, ὑποδεικνύων τὸ ἄτοπον τῆς διαμονῆς του εἰς ἰδιωτικὰς οἰκίας³.

3) Εἰς τὰ περὶ «θείου δικαίου» λεγόμενα νομίζω ὅτι ἔπρεπε νὰ μνημονευθῇ ὅτι ἡδὴ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας κατὰ τὸν ἱστορικὸν αὐτοῦ Εὐσέβιον ἐπίστευεν ὅτι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐδόθη εἰς αὐτὸν ἡ ἐξουσία τοῦ βασιλεύειν καὶ κυβερνᾶν, τὴν ὁποίαν μετεβίβαζεν ὁ ἴδιος εἰς τοὺς κατὰ τόπους διοικητάς⁴.

¹ Βόνν. 509,16.

² Βόνν. III, 304 B, «Βασιλεὺς μὲν οὖν ὁ Καντακουζηνὸς διέτριβεν ἐν βασιλείοις ἅμα βασιλίδι τῇ Εἰρήνῃ καὶ τοῖς περὶ αὐτὸν, οὓσιν οὐκ ὀλίγοις· βασιλεὺς δὲ ὁ νέος ἐν οἰκίᾳ τινὶ ἐτέρᾳ τῶν περιφανῶν Ἀετόν (γρ. Ἀετῷ) προσαγορευομένη».

³ Βόνν. III, 305,9. «Βασιλεὺς δὲ ὁ Καντακουζηνός... ἐσκέψατο βασιλέα τὸν νέον ἐν βασιλείοις ἄγειν... γενόμενος ἐν ἡ διέτριβεν ὁ νέος βασιλεὺς οἰκίᾳ, ἐκάλει ἐπὶ τὰ βασιλεία, ἄτοπον εἶναι λέγων μὴ αὐτῷ ἐν βασιλείοις σὺνδιατρίβειν, ἀλλ' ἕξω περιπλανᾶσθαι, ἀμείβοντα οἰκίαν ἐξ οἰκίας».

⁴ Εὐσεβίου, Εἰς τὸν βίον 4,29 (129,9) «Αὐτῷ μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων θεῶν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχέειν, αὐτὸν δὲ μιμήσει τοῦ κρείττονος τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις. Πάντας γε μὴν τῷ μεγάλῳ βα-

4) Είς τὴν αὐτὴν μελέτην ὄχι ὀρθῶς, νομίζω, κατατάσσεται μεταξὺ τῶν ἐπιθέτων, τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν θειότητα τοῦ αὐτοκράτορος, καὶ ἢ φράσις «ὁ τῆς θείας λήξεως», ἢ ὅποια ἐρμηνεύεται «l'objet du choix de Dieu». Δὲν ἐπρόσεξεν ὁ ἐπιφανὴς ἐρευνητὴς ὅτι ἡ φράσις λέγεται πάντοτε περὶ τεθνεώτων ἢ αὐτοκρατόρων, καὶ σήμερον δὲ ἀκόμη χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τὴν μορφήν ταύτην ἢ ὑπὸ τὴν μορφήν «ὁ μακαρίας λήξεως» πάντοτε διὰ τοὺς ἀποθανόντας. Ἡ λέξις λῆξις εἰς τὴν φράσιν ταύτην δὲν σημαίνει ἐκλογὴν ἀλλὰ κληρὸν, λαχρὸν (ἐκ τοῦ λαγχάνω), ὁπόθεν ἔλαβε καὶ τοπικὴν σημασίαν, οἷον ἐφ' ἡ λῆξις, ἐσπερία λῆξις κ.τ.τ. Θεία λῆξις ἀπεκλήθη ὁ τόπος, ὅπου διαμένουν οἱ θεοὶ καὶ ὅπου μεταβαίνουν οἱ ἄνθρωποι μετὰ θάνατον. Παραδείγματα ὑπάρχουν συγκεντρωμένα ἀρκετὰ εἰς τὸν Θησαυρὸν τοῦ Ἑρρίκου Στεφάνου ἐν λ. λῆξις. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ (Λόγος 6,187 Δ) «Ἐγὼ δὲ ὑπὲρ τῶν θεῶν καὶ τῶν εἰς θεῖαν λῆξιν πορευθέντων εὐφημεῖν ἐθέλων». Καὶ τὸ τοῦ Εὐσταθίου (Opusc. 334,50) «Ὅποτε τὴν καθ' ἡμᾶς ζωὴν ἀποθέμενος πρὸς τὴν ἐκεῖσε λῆξιν μετάρω». Κρεῖττονα λῆξιν ὀνομάζει αὐτὴν ὁ Εὐσέβιος¹ προκειμένου περὶ τοῦ θανάτου τῆς Ἑλένης. Ἀλλὰ καὶ παρὰ Πορφυρογεννήτῃ (Περὶ βασιλείου τάξεως, σ. 390,8) φέρεται «Τελευτησάσης τῆς θείας τὴν λῆξιν Θεοδώρας» ἀσυντάκτως ἀντὶ «τῆς θείας λήξεως». Ἀντιθέτως πρὸς τὴν θεῖαν λῆξιν ἢ Ἄννα ἢ Κομνηνὴ κάμνει λόγον περὶ ἐπιγείου λήξεως².

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Paul Lemerle, *L'émirat d'Aydin. Byzance et l'Occident. Recherches sur «La geste d'Umur pacha»*, Paris 1957 (Bibliothèque byzantine, publiée sous la direction de Paul Lemerle. Études 2), 8ον, Σελ. 271.

Κρίνων τὴν ἐκδοσιν καὶ μετάφρασιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Τούρκου ποιητοῦ Enveri ποιηθέντος ποιήματος (destan), τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸν Umur πασᾶν, τὴν γενομένην ὑπὸ τῆς κ. Irène Melikoff-Sayar τῆ πρωτοβουλία καὶ προτροπῆ τοῦ διαπρεποῦς βυζαντινολόγου κ. P. Lemerle, διετύπωσα προχείρως τὴν γνώμην, ἣν ἀπεκόμισα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ποιήματος, ὅτι τοῦτο ἀποτελεῖ ἀξιόλογον ἱστορικὴν πηγὴν, ἣτις συμπί-

σιλεῖ κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύναις τῶν πραττομένων ὑφ' ἑαυτοῦ. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, Ἱστορικά σημειώματα, σ. 245 κθ.

¹ Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου (ἐκδ. I. Heikel) σ. 96.

² Βόνν. II, 366,4 «Μεθ' ὧν τάττοιμι ἂν καὶ τὸν ἐκεῖνου θάνατον καὶ πάση τῆς ἐπιγείου λήξεως δλεθρον.

πτει πρὸς τὰς βυζαντινάς, προσθέτει δὲ καὶ νέα στοιχεία. Περαιτέρω παρετήρησα ὅτι λόγῳ τῆς ποιητικῆς φύσεως τοῦ ἔργου ἢ διατύπωσις ἀποβαίνει ἐν πολλοῖς μυθώδης, πολλάκις ἀλλοιοῦται ἢ πραγματικῆ μορφῇ τῶν γεγονότων, δημιουργεῖται δ' ἐνιαχοῦ καὶ ποιά τις σύγχυσις, ὅθεν θὰ ἀπαιτηθῆ ἀρκετὸς κόπος, ἕως ὅτου καθαρισθῶσι τὰ σπέρματα ἀπὸ τῶν ἀχύρων. Τὸν κόπον τοῦτον ὑπεσχέθη νὰ ἀναλάβῃ ὁ ἐμπνευστῆς τῆς ἐκδόσεως καὶ τὸν ἀνέλαβε, διεξήγαγε τὸ ἐπίπονον ἔργον κατὰ τὸν τρόπον λαμπρὸν καὶ ὑποδειγματικόν, τὰ δὲ πορίσματα ἐκθέτει εἰς τὸ παρὸν βιβλίον.

Οὗτος παρακολουθῶν βῆμα πρὸς βῆμα τὰ ἐκτιθέμενα εἰς τὸ ποίημα παραβάλλει αὐτὰ πρὸς τὰ ἐκτιθέμενα εἰς τὰς ἀντιστοίχους πηγὰς, ἑλληνικάς καὶ δυτικάς, ὅχι μόνον τὰς συγγραφικὰς ἀλλὰ καὶ τὰς ἀρχαιολογικάς, ἐκ δὲ τῆς παραβολῆς κατορθώνει νὰ ἀποδείξῃ ὅτι αἱ τουρκικαὶ πηγαί, εἰς τὰς ὁποίας ἐστηρίχθη ὁ ποιητῆς Enveri εἶναι σύγχρονοι πρὸς τὰ γεγονότα καὶ ἀκριβεῖς, συμπλήρουν πρὸς τὰς μὴ τουρκικάς ἐν ταῖς γενικαῖς γραμμαῖς, συμπληροῦσαι δὲ πολλάκις αὐτὰς ἐν ταῖς λεπτομερεῖαις. Αἱ παρατηρούμεναι ἐνίοτε ὑπερβολαὶ καὶ συγχύσεις εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ποιητικῆς τεχνοτροπίας, τὴν ὁποίαν ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ ἀκολουθήσῃ ὁ ποιητῆς, τοῦ ὁποίου κύριος σκοπὸς εἶναι ἡ ἐξύμνησις τοῦ ἥρωός του, τοῦ Umur.

Ἐχοντες ὁδηγὸν τὸ ἔργον τοῦ Lemerle δυνάμεθα ἀσφαλῶς καὶ ἐπιφελῶς νὰ χρησιμοποιῶμεν τὰς εἰδήσεις, τὰς ὁποίας παρέχει τὸ ποίημα διὰ τὸν Umur καὶ τὴν σύγχρονον πρὸς αὐτὸν ἱστορίαν¹.

Πλὴν τούτου ἡ ἐκτεταμένη συγκριτικὴ ἐργασία τοῦ συγγραφέως καὶ ἡ μετ' ἀσυνήθους κριτικῆς δξύτητος ἐξακρίβωσις τῶν εἰδήσεων καὶ χρονολογιῶν καθιστῶσι τὸ ἔργον μοναδικὸν βοήθημα διὰ τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τῆς χρονικῆς ταύτης περιόδου τοῦ τε Βυζαντίου, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῶν ἀνατολικῶν παραλίων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἰδιαιτέρως σαφηνίζεται ἡ ἀτελὴς μέχρι τοῦδε γνωστὴ ἱστορία τῆς Σμύρνης καὶ τῆς ἐνδοχώρας αὐτῆς, ἣτις ἀπετέλεσε τὸ Ἐμιράτον τοῦ Ἀυδινίου καὶ τὸ ὀρμητήριον τοῦ Οὐμούρ κατὰ τὰς ἐκτεταμένους αὐτοῦ πειρατικὰς ἐπιδρομὰς, αἱ ὁποῖαι ἐφθασαν καὶ μέχρι τῆς Βλαχίας. Τὸ ἔργον, στηριζόμενον ἐπὶ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως καὶ τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου πασῶν τῶν γνωστῶν μέχρι τοῦδε πηγῶν, ἔχει καὶ θὰ ἔχῃ μόνιμον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἸΔ' αἰῶνος σημασίαν.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

¹ Τὸ ποίημα ἐχρησιμοποίησα ἤδη ἐπιφελῶς εἰς τὴν περὶ τῆς Ξάνθης διμυλιαίου μου: *Στ. Π. Κυριακίδου, Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θράκης*. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῶν συγχρόνων Θρακῶν. Αἱ πόλεις Ξάνθη καὶ Κομοτινή, Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 37.

Franz Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, Bearbeitet von—. 4. Teil. Regesten von 1282-1341. Verlag C. H. Beck, München 1960. 4ον, Σελ. XXX + 165, τιμή DM. 60.

Μετὰ τριακονταετῆ διακοπὴν μετὰ χαρᾶς βλέπομεν συνεχιζομένην τὴν ἔκδοσιν τῶν πολυτίμων διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου Regesten, τὴν ὁποῖαν μετὰ τόσης ἐπιτυχίας διεξάγει ὁ εἰδικώτατος περὶ τὴν βυζαντινὴν διπλωματικὴν καθηγητὴς Franz Dölger.

Ὡς γνωστόν, τῇ εἰσηγήσει τοῦ ἀειμνήστου K. Krumbacher ἤδη ἀπὸ τοῦ 1904 ἡ Διεθνὴς Ἐνωσις τῶν Ἀκαδημιῶν εἶχεν ἀποφασίσει τὴν ἔκδοσιν ὄλων τῶν μεσαιωνικῶν καὶ νεωτέρων ἑλληνικῶν ἐγγράφων, δημοσίων, ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἰδιωτικῶν, τὴν ὁποῖαν ἀνέλαβον αἱ ἀκαδημαίαι τοῦ Μονάχου καὶ τῆς Βιέννης μὲ ἔδραν τὸ Μόναχον. Τὸ ἔργον ἦτο μέγα καὶ δαπανηρόν, ἀπῆτει δὲ καὶ ἀρκετὰς προεργασίας, διὰ τοῦτο καὶ περιωρισθὴ βραδύτερον εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Regesten, τῶν περιλήψεων δηλονότι τῶν ἐγγράφων κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, δηλ. ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἑνὸς βιβλίου πρωτοκόλλου ἐξερχομένων ἐγγράφων. Ὁ καταρτισμὸς καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ πρωτοκόλλου τούτου ἦτο καὶ ἄλλως ἀπαραίτητος, ὡς προκαταρκτικὴ ἐργασία διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἐγγράφων αὐτουσίων, πολλαχῶς δὲ χρήσιμος εἰς τὴν ἐπιστήμην, φυσικὸν δὲ ἦτο νὰ ἀρχίσῃ μὲ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἔγγραφα, τὰ ἐξεληθόντα δηλ. ἐκ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ γραφείου, ὄχι μόνον τὰ σφύζόμενα αὐτούσια, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους εἶναι σπάνια, ἀλλὰ καὶ τὰ μνημονευόμενα ἀπλῶς εἰς τὰς ἱστορικὰς πηγὰς.

Ἡ ἔκδοσις ἀρχίσασα ἀπὸ τοῦ 1924 ἐπροχώρησε πολὺ ταχέως μέχρι καὶ τοῦ Γ' τεύχους, ἐκδοθέντος τὸ 1932, περιλαβοῦσα τὰ ἀπὸ τοῦ 565-1282 ἔγγραφα. Ἐκτοτε διεκόπη ἐπὶ μίαν σχεδὸν τριακονταετίαν ἕνεκα ποικίλων λόγων, τοὺς ὁποῖους ἐκθέτει ὁ ἐκδότης εἰς τὴν εἰσαγωγὴν του καὶ ἐκ τῶν ὁποίων εἰς ἐκ τῶν μᾶλλον σπουδαίων ὑπῆρξεν ὁ ἐπελθὼν ἀπὸ τοῦ 1939 Β' Παγκόσμιος πόλεμος μὲ τὰ θλιβερά του ἐπακόλουθα, ἐπιστρατεύσεις, θανάτους, καταστροφὰς βιβλιοθηκῶν κτλ. Ἐκτὸς τούτου ὁ ἀριθμὸς τῶν πρωτοτύπων ἐγγράφων τῆς περιόδου ταύτης (1282-1341) εἶναι πολὺ μεγαλύτερος τῶν ἀνηκόντων εἰς παλαιότερας περιόδους. Τῶν ἐγγράφων τούτων, ἰδίως τῶν ἀναφερομένων εἰς μοναστηριακὰ κτήματα, ἐδόθη λεπτομερεστάτη περιγραφή, περιλαμβάνουσα καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς μνημονευόμενα ὀνόματα προσώπων καὶ τόπων, ἡ ὁποῖα εἶναι χρησιμωτάτη διὰ πολλὰ καὶ ποικίλα προβλήματα, ἀφορῶντα εἰς τὴν διοίκησιν, τὰ φορολογικὰ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἐν γένει ἱστορίαν τοῦ Βυζαντίου, ἔτι δὲ καὶ τὴν προσωπογραφίαν καὶ τὴν τοπογραφίαν ὠρισμένων ἐπαρχιῶν,

επως τῆς Ἀνατολικῆς κυρίως Μακεδονίας, τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Θεσσαλονίκης, εἰς τὰς ὁποίας ἐξετείνοντο τὰ κτήματα τῶν ἀγιορειτικῶν μονῶν.

Ἡ λεπτομερεστέρα αὕτη περιγραφή τῶν πρωτοτύπων ἀπῆτει πλείονα χρόνον. Πλὴν τούτου ἐγεννῶντο καὶ διάφορα προβλήματα, σχετικὰ πρὸς τὴν γνησιότητα τῶν ὡς πρωτοτύπων παρουσιαζομένων τούτων ἐγγράφων καὶ τὴν χρονολογίαν αὐτῶν, ἢ ὁποία πολλάκις εἰς τὰ ἀντίγραφα παρουσιάζεται ἑλλιπὴς ἢ ἡλλοιωμένη. Τὰ προβλήματα ταῦτα ἐξητάσθησαν μετὰ πολλῆς προσοχῆς, διεκρίθησαν τὰ γνήσια ἀπὸ τῶν κιδῶν, ἐξηκριθῶθη δὲ κατὰ τὸ δυνατόν καὶ ἡ χρονολογία, ὥστε οἱ μέλλοντες νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὸ βιβλίον νὰ ἔχουν ἐνώπιόν των ὑλικὸν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἐξηκριθῶν. Εἰς τοῦτο δέον νὰ προστεθῆ καὶ ἡ πλήρης ἐνημέρωσις τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὴν σχετικὴν δι' ἕκαστον ἐγγραφὸν βιβλιογραφίαν, ἢ ὁποία δὲν εἶναι πάντοτε πρόχειρος καὶ εὐπρόσιτος. Εἰς ἓν μόνον σημεῖον νομίζω ὅτι τὸ ἔργον δὲν τυγχάνει πάντοτε τοῦ ὀρθοῦ, τὸ ἐξῆς:

Τὰ ὀνόματα προσώπων καὶ τόπων μεταγράφονται κατὰ κανόνα εἰς λατινικὴν γραφὴν. Ἐπειδὴ ὁμοίως τὸ πρᾶγμα παρουσιάζει καὶ δυσκολίας, ὀρθότατα ὁ ἐκδότης εἰς πολλὰ σημεῖα παρὰ τὰ μεταγεγραμμένα παραθέτει τὰ ὀνόματα καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ μόνον εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Παραθέτω ἐνδεικτικῶς μερικὰ παραδείγματα. Ἐν σ. 11, ἀρ. ἐγγρ. 2121 γράφεται Chalbanochorion (lies Χαλθανοχώριον st. Χαλθανόχριον z. 77), Kalochorinos (lies Καλοχωρινού st. Καλοχρινού z. 78) ἐν σ. 13, ἀρ. 2131, die dependance Theotokos Ἑξά genannt, H. Georgios ὁ Τριστενίκος, Σιμισαράτοι, τῶν Λεβαχάνων καὶ Ταρωνάτων. Νομίζω ὅτι θὰ ἔπρεπε τὸ σύστημα αὐτό, ἂν δὲν ἠμπόδιζον τυπογραφικοὶ λόγοι, νὰ ἐφαρμοσθῆ γενικῶς. Ἡ λατινικὴ γραφὴ δὲν δύναται νὰ ἀποδώσῃ ἀκριβῶς τὴν νεοελληνικὴν γραφὴν καὶ πολλάκις καὶ τὴν ἀνορθογραφίαν. Πρῶτον διότι στερεῖται τόνων, ὅστις εἶναι πολλάκις οὐσιῶδες διακριτικὸν στοιχεῖον τῆς λέξεως, δεύτερον διότι ἡ ἀπόδοσις διὰ ξένων στοιχείων τῶν ἑλληνικῶν, ὡς π.χ. τοῦ νεοελληνικοῦ η διὰ τοῦ e, δημιουργεῖ σύγχυσιν μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ e καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ η, ὅθεν εἶναι δυνατόν, συνεργούσης μάλιστα καὶ τῆς συνήθους εἰς τὰ ἐγγράφα ἀνορθογραφίας ἰδίᾳ εἰς τὰ ὀνόματα, νὰ προκύβουν μορφαὶ παράδοξοι καὶ ἀνύπαρκτοι. Ἀναφέρω ἐνδεικτικῶς δύο παραδείγματα. Ὑπάρχει ἀναγραφεὺς ὑπογραφόμενος Κόντενος, ἢ Κόνταινος, μεταγραφόμενος εἰς Kontenos. Ἡ λατινικὴ ὁμοίως αὕτη μεταγραφὴ δύναται νὰ ἰσοδυναμῆ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ Κόντενος, Κοντένος, Κοντενός, ἀλλὰ καὶ Κόντηνος, Κοντηνός. Ἐπειτα γράφεται ἐν ἐγγράφῳ (σ. 103, ἀρ. 2527 καὶ 2529) ἀνορθογράφως Μονόσπητον ἀντὶ Μονόσπιτον, μετεγράφῃ εἰς τὸ

άνυπαρκτον *Monospeton*, διότι ὁ ἀναγνώστης καὶ μάλιστα ὁ μὴ Ἑλλην δύσκολον εἶναι νὰ φαντασθῆ ὅτι κάτωθεν τοῦ *e* ὑποκρύπτεται ἡ ἐξ ἀνορθογραφίας ἀντι *i*.

Πλὴν τούτων οἱ συντάκται τῶν περιλήψεων δὲν ἐπρόσεξαν πάντοτε καλῶς τὰ κατὰ γενικὴν ἐξ ἰδιοκτητῶν κατὰ τὸ πλεῖστον τοπωνύμια, τῶν ὁποίων μερικὰ μετέφεραν κακῶς εἰς τὴν ὀνομαστικὴν, ἔπως π.χ. τὰ ἐν σ. 136 ἀρ. 2721 καὶ 2722 *Provaton* ἀντι τὸ *Προβάτου* (Καντακ. I 324, 25), *Bukelon* ἀντι τὸ *Βουκέλου* (Καντακ. I 447, 16. 461, 20). Περὶ ἐργος εἶναι ἡ μεταγραφή τοῦ παρὰ Καντακουζηνῶ ὀνόματος *Βαλάγραδα* (I 214, 18) ἢ *Βαλάγρατα* (I 495, 5, 17) εἰς *κεφαλαίτικιον Βελιγράδιον* (σ. 111, ἀρ. 2567). Τὸ σημερινὸν *Βεράτιον*, τὸ ὁποῖον σημειώνει ὁ συντάκτης τῆς περιλήψεως, ἐλέγετο παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς *Βελέγραδα*, ἔθεν καὶ μητρόπολις *Βελεγράδων*, οὐδέποτε ὅμως ἐλέχθη *Βελιγράδιον*.

Καὶ ταῦτα μὲν καὶ τὰ παρόμοια ὀφείλονται, ἂν δὲν ἀπατώμαι, κυρίως εἰς τὸ σύστημα τῆς μεταγραφῆς. Πλὴν ἔμωσ τούτων ὑπάρχουν καὶ μερικὰ σφάλματα γεωγραφικά, τὰ ὁποῖα προφανῶς ὀφείλονται εἰς τὴν ἄγνοίαν τῶν τόπων ἐκ μέρους τῶν συνταξάντων τὰς περιλήψεις. Οὕτω π.χ. ἐν ᾧ εἰς τὰ ἔγγραφα γίνεται λόγος περὶ *λίμνης τοῦ Στρυμόνος*, ἢ ὁποῖα εἶναι ἡ ἀποξηρανθεῖσα πρότινων ἐτῶν *λίμνη τοῦ Ταχνοῦ* ἢ *Ἀχينوῦ*, οἱ συντάκται μεταφράζουσιν *Strymonmündung* (σ. 123, ἀρ. 2650), ὃ ἐστὶ ἐκβολαὶ τοῦ Στρυμόνος, τὴν δὲ *παραλιμνίαν* τοῦ Στρυμόνος εἰς *della des Strymon* (109, ἀρ. 2550), μολονότι τοῦτο ἀπέχει ἄρκετὰ ἀπὸ τῆς λίμνης, διότι παρεμβάλλεται ἡ Ἀμφίπολις. Ἐπειτα, ἐν ᾧ εἰς τὰ ἔγγραφα γίνεται λόγος περὶ *ὄψαρατικίου*, λεγομένου τὸ τοῦ Σταυροῦ, ἢ περὶ *κυνηγίου κειμένου εἰς τὸν πόρον τὸν λεγόμενον τοῦ Σταυροῦ*¹, ὅστις ῥητῶς τοποθετεῖται *περὶ τὸν Βαρδάριον ποταμόν*, οἱ συντάκται μετέφεραν τὸ *ὄψαρατικιον* τοῦτο μετὰ τοῦ πόρου τοῦ Σταυροῦ καὶ τοῦ Βαρδαρίου εἰς τὴν Χαλκιδικὴν, παραπλανηθέντες ἴσως ἐκ τοῦ σημερινοῦ ἑμωνύμου χωρίου Σταυροῦ (σ. 123. ἀρ. 2650· *am Bardarios bei τοῦ Σταυροῦ an der Chalkidike*). Ἀμφιβάλλω δὲ πολὺ ἂν τὸ *ὄψαρατικιον* σημαίνει *fischrecht* (?), διὰ τὸ ὁποῖον ἀμφιβάλλουν καὶ οἱ συντάκται· μᾶλλον δηλοῖ τόπον ἀλιείας, *ἰχθυοτροφεῖον*.

Περὶ ἐργος εἶναι καὶ ἡ μετάθεσις τοῦ φρουρίου ἢ πόλεως *Χλερηνῶ* (πιθανῶς κατὰ γενικὴν καὶ ὄχι *Chlerenos*) εἰς τὴν Θεσσαλίαν (σ. 155, ἀρ. 2008), καθ' ὃν χρόνον ἔλα τὰ μετ' αὐτοῦ μνημονεύμενα φρούρια, ὁ Σωσκός, ἢ Δεύρη, τὰ Σταρίδολα, τὰ παραδοθέντα εἰς τὸν Σφραντζῆν (Καντ. I 454,3) εὐρίσκονται εἰς τὴν Βορειοδυτικὴν Μακεδονίαν. Ἰδιαι-

¹ Actes Chil. 36, 4, 62, 28, 63, 30.

τέρως προκειμένου περί τοῦ Χλερηνού πιστεύω ὅτι ὑπὸ τὸ μεσαιωνικὸν τοῦτο τοπωνύμιον κρύπτεται ἡ σημερινὴ Φλώρινα. Γλωσσικῶς τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀδύνατον.

Τὰ σποραδικὰ ταῦτα λεπτομερειακὰ σφάλματα, ἀναπόφευκτα εἰς τόσον μέγα ἔργον, τὰ ὁποῖα εἶναι εὐκόλον νὰ διορθωθοῦν εἰς τοὺς μέλλοντας νὰ συνοδεύσωσι τὸ ἔργον ἀλφαθητικούς πίνακας, δὲν ἐλαττώνουσι τὴν κεφαλαϊώδη σημασίαν τοῦ ἔργου διὰ τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν, ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖ πολύτιμον βοήθημα διὰ τοὺς ἐργαζομένους περί τὸ Βυζάντιον, εὐχόμεθα δὲ ταχέως νὰ ἴδῃ τὸ φῶς καὶ τὸ πέμπτον καὶ τελευταῖον τεύχος.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

I. Karayannopoulos, Contribution au problème des «thèmes» byzantins. Extrait de «l'Hellénisme Contemporain. Deuxième série, tome X, 1956, Σελ. 456 - 502.

Εἰς τὴν συγγραφὴν τῆς πραγματείας ταύτης ὁ συγγραφεὺς λέγει ὅτι ὠρμήθη ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ ζήτημα τῶν θεμάτων, τὸ ὁποῖον πρότινος ἐθεωρεῖτο ὡς λυθὲν, ἀπέβη ἐκ νέου ἐπίκαιρον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι δὲν ἐδόθη εἰσέτι λύσις ἱκανοποιητικὴ. Ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει πρῶτον τὰς ἐξενεχθείσας μέχρι τοῦδε γνώμας, ἐπειδὴ δὲ αὗται παρουσιάζουσιν μεταξύ των διαφορὰς, ἀποφασίζει νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἔρευναν ἐξ ἀρχῆς. Οὕτω προβαίνει εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀμέσων πηγῶν, διὰ νὰ λύσῃ ἐξ αὐτῶν 1) τὸ χρονολογικὸν πρόβλημα, 2) τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχικῆς σημασίας τοῦ ὅρου θέμα, 3) τὸ πρόβλημα τῶν ξένων ἐπιδράσεων. Κατόπιν προβαίνει εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν στοιχείων τοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων, ἧτοι 1) τῆς συγκεντρώσεως τῶν ἐξουσιῶν, 2) τῆς στρατολογίας τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, 3) τῆς μεταβολῆς τῆς στρατιωτικῆς τακτικῆς, 4) τῆς μεταβολῆς εἰς τὴν πολιτικὴν διοίκησιν καὶ 5) τῆς ἐγκαταστάσεως στρατιωτῶν. Ἐν τέλει καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ πηγαὶ δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀποδώσωμεν τὴν δημιουργίαν τῶν θεμάτων εἰς ἓνα μόνον αὐτοκράτορα ἢ νὰ τοποθετήσωμεν αὐτὴν εἰς ὀρισμένον διάστημα χρόνου. Τοῦναντίον ἡ μελέτη τῶν κυριωτέρων χαρακτήρων τοῦ θεσμοῦ δεικνύει ἀφ' ἑνὸς τὴν βραδείαν ἐξέλιξιν, ἀνεπαίσθητον μὲν ἀλλ' ἀδιάκοπον καὶ σταθεράν, ἢ ὁποῖα ἤρχισε κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀφ' ἑτέρου δ' ὅτι ἡ ἐγκατάστασις τῶν στρατιωτῶν, ἢ στρατολογία καὶ ἢ τακτικὴ τοῦ πολέμου ἀκολουθοῦν ἐξέλιξιν ἰδίαν καὶ ἀνεξάρτητον τοῦ διοικητικοῦ θεσμοῦ τῶν θεμάτων. Οὗτος λαμβάνει τὴν τελικὴν αὐτοῦ μορφήν κατὰ τὸν Η' αἰῶνα, ὁπότε ἀπαντᾷ ἡ πρώτη μνεία

του θέματος ως περιοχής διοικητικής, και κατά τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ', ὁπότε ἔχομεν διὰ τὰ θέματα τὰς μαρτυρίας τῶν Ἀράβων.

* Ἀλλὰ τὸ συμπέρασμα τοῦτο τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τὴν ἐξ ὑπαρχῆς καὶ ἐκ τῶν πηγῶν ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τῶν θεμάτων, δὲν εἶναι τι νέον. Ἦδη εἰς τὰ 1926 εἰς τὸ βιβλιάριόν μου «Διγενῆς Ἀκρίτας» (σ. 41) ἐσημείωσα ὅτι τὸ σύστημα τῶν συνοριακῶν δροφυλάκων (milites limitanei) «ἐσουνέχισαν καὶ ἐπεξέτειναν καὶ ἐσυστηματοποίησαν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ ἰδίως οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες». Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος εἰς τὸ ἄρθρον μου «Ἀκρίται», δημοσιευθὲν εἰς τὴν «Μεγάλῃν ἑλληνικὴν ἐγκυκλοπαιδεῖαν», διετύπωσα τὴν γνώμην μου σαφέστερον καὶ ἀναλυτικώτερον ὡς ἐξῆς (σ. 168): «Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς διὰ τιμαριούχων στρατιωτῶν φρουρήσεως τῶν μεθορίων ἐπαρχιῶν ἐπεξετάθη βαθμηδὸν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἐσυστηματοποιήθη εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῶν θεμάτων. Πότε ἤρχισεν ἡ ὀργάνωσις αὕτη παρ' ὅλα τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα δὲν εἶναι σαφές. . . Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, τὸ σύστημα τῶν θεμάτων παρουσιάζεται πλήρως καὶ ἄρτιον κατὰ τὸν Η' αἰῶνα καὶ ἐξῆς, συνετέλεσαν δὲ πολὺ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτοῦ αἱ ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος ἀρξάμεναι ἀδιάλειπτοι ἐπιδρομαὶ τῶν Ἀράβων εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους, ἀπὸ δὲ τοῦ Ι' αἰ. ἔχομεν καὶ τὰς ἀφθονωτέρας περὶ αὐτῶν εἰδήσεις (Πορφυρογέννητος, Νεαρὰ κτλ.)». Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς Βυζαντινὰς μου μελέτας (1939) ἐν σ. 114 ἔγραψα περὶ αὐτῶν τὰ ἀκόλουθα: «Ὅ,τι δυσκολεύει ἰδιαιτέρως τὴν ὀρθὴν τῶν εἰδήσεων κατανόησιν εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἡ νέα αὕτη τῶν θεμάτων διαίρεσις δὲν φαίνεται νὰ προῆλθεν ἐξ ἐφ' ἅπαξ ἐφαρμογῆς ἐνιαίου σχεδίου, ἀλλ' ἐμορφώθη βαθμηδὸν καὶ δὴ εἰς μακρὸν, δύο τοῦλάχιστον αἰῶνων, χρονικὸν διάστημα». Καὶ κατωτέρω (σ. 116): «Ἡ τοιαύτη εἰς θέματα ὀργάνωσις καὶ διαίρεσις δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε δι' ἐφ' ἅπαξ νομοθετήσεως, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ καὶ κατὰ τὰς παρουσιαζομένας στρατιωτικὰς ἀνάγκας, οὔτε καὶ ἔμεινεν ἡ αὕτη καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους». Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ «Byzantion» 11 (1936) 568 κέ. δημοσιευθεῖσαν ἐργασίαν μου «Éléments historiques byzantins dans le roman épique turc de Sayyit Battâl» κάμνω ἐπίσης λόγον περὶ τῆς βραδείας ἀναπτύξεως τῶν θεμάτων λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὰ ἐν τῷ μυθιστορηματι ἐκτιθέμενα: «L'organisation (des thèmes) qui commença tôt, mais atteignit son plein développement dans la seconde moitié du IX siècle. . .». Εἶναι περιέργον ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἠγνόησε τελείως τὰς ἐργασίας μου ταύτας, ὥστε οὐδὲ κἂν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τὰς μνημονεύει, μολοντί εἶναι ἀρκετὰ γνωστὰ καὶ πρόχειροι εἰς τὸ Βυζαντινολογικὸν φροντιστήριον τοῦ Μονάχου, ὅπου εἰργάσθη.

* Ἀλλὰ καὶ τοῦ Vasiliev τὴν γνώμην ἠγνόησε, μολοντί ἀναγράφει

τὸ ἔργον τοῦ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν. Οὗτος λέγει ἐπὶ λέξει τὰ ἐξῆς (Histoire I 298): «Il convient de rappeler que ce changement ne s'accomplit pas en une seule fois, mais progressivement, par une lente évolution...». Καὶ κατωτέρω (σ. 300): «D'une façon générale, nous ne devons pas perdre de vue ce fait que les thèmes ne furent pas le résultat d'un acte législatif déterminé. Chaque thème eut sa propre histoire souvent assez longue». Τὰ ἴδια ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Bréhier, τὸν ὁποῖον ἔχει ἐπίσης ὑπ' ὄψιν ὁ συγγραφεὺς (Institutions 356: Nous savons déjà que les thèmes ne furent pas créés d'une manière systématique à une époque donnée, mais au fur et à mesure des besoins. Chacun des thèmes a donc son histoire particulière). Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἐνῶ εἰς τὸ τέλος τῆς πραγματείας τοῦ ἐκφράζει τὴν λύπην του, διότι δὲν ἔλαβεν ἐγκαίρως γνώσιν τῆς σχετικῆς πρὸς τὰ θέματα ἐργασίας τοῦ Haussing (1957), ὅστις χαρακτηρίζει ἐπίσης τὴν δημιουργίαν τῶν θεμάτων ὡς «βαθμιαῖον, εἰς πολλοὺς αἰῶνας ἐπεκτεινόμενον γεγονός», διὰ τὰς πολὺ παλαιότερας σιωπᾶ. Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ χαρακτηρίσω τὴν ἄγνοιαν ταύτην ὡς σφετερισμὸν ξένων γνῶμῶν, ὡς φανεράν λογοκλοπίαν, πάντως δὲν εἶναι διόλου καλὸν συστατικὸν δι' ἓνα νέον ἐπιστήμονα νὰ ἄγνοῃ ὅτι ἄλλοι προκατέλαβον αὐτὸν πρὸ δεκαετηρίδων εἰς τὸ συμπέρασμά του. Ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ἐξηρημένος ἀπὸ τὰς τελευταίας ἐργασίας καὶ τὰς παραπομπὰς των, δὲν ἔχει δὲ ἴδιαν γνώσιν ἑλῶν τῶν γενομένων ἐργασιῶν ἐπὶ τοῦ θέματος, τὸ ὁποῖον πραγματεύεται.

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ μερικώτερα προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἐξετάζει, δὲν εἶναι πλήρως κατατοπισμένος, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἐπιστημονικὴ του προσφορὰ εἶναι πολὺ ὀλίγη, διὰ νὰ μὴ εἴπω μηδαμινὴ, αἱ δὲ παρατηρήσεις του εἰς ὀλίγας περιπτώσεις εἶναι ἐπιτυχεῖς· συνήθως εἶναι ἐπισημειώσεις ἢ καὶ πεπλανημένοι. Περὶ αὐτῶν θὰ γίνῃ λόγος εἰς τὴν συνέχεια τῶν Ἱστορικῶν σημειωμάτων.

ΣΤΙΛΙΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

J. Karayannopoulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959. [Byzantinisches Archiv. Heft 10]. 8ον, Σελ. XX + 105. Χάρται 3.

Ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ συγγραφέως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἐπιὺφηγεσίαν διατριβὴν του, καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ ὡς πρὸς τὸ συμπέρασμα συμπίπτει ἀπολύτως πρὸς τὴν ἀνωτέρω κριθεῖσαν «Contribution» κτλ. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι εἶναι ἐκτενεστέρα, ὅχι μόνον διότι ἐκθέτει τὰς γνώμας τῶν παλαιότερων διεξοδικώτερον,

ἀλλὰ καὶ διότι κάμνει λόγον καὶ διὰ τὰς γνώμας τοῦ Haussing, τοῦ Pertusi καὶ τοῦ Ostrogorsky, αἱ ὁποῖαι διευτυπώθησαν εἰς τὴν εἰσήγησιν καὶ συνεισήγησιν διὰ τὸ πρόβλημα εἰς τὸ Συνέδριον τοῦ Μονάρχου. Πλὴν τούτου ἡ διατύπωσις τῶν γνωμῶν καὶ τῶν ξένων καὶ τῶν ἰδίων τοῦ συγγραφέως γίνεται μετὰ μεγαλυτέρας προσοχῆς, ἐν γένει δὲ ἡ πραγματεία παρουσιάζεται ὑπὸ μεθοδικωτέραν καὶ ἀρτιωτέραν πῶς μορφήν ἢ ἡ παλαιότερα. Τοῦτο πιθανώτατα ὀφείλεται καὶ εἰς τὴν παρέμβασιν πρῶτον τοῦ καθηγητοῦ κ. Fr. Dölger, ὅστις κατὰ τὴν ὁμολογίαν τοῦ συγγραφέως ἔστη ἀκούραστος εἰς τὸ πλευρόν του καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ, ἔπειτα εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Beck, ὅστις ἐβοήθησεν εἰς τὴν γλωσσικὴν διατύπωσιν, καὶ τρίτον εἰς τὸν βοηθὸν τοῦ φροντιστηρίου κ. Hohlweg, ὅστις ἐβοήθησεν εἰς τὸν πορισμὸν τῆς ἀναγκαίας ὕλης, ἡ ὁποία εὗρίσκειται εἰς δυσσευρέτους πηγὰς καὶ βοηθήματα.

Παρ' ἔλα ἔμῳς ταῦτα καὶ ὡς πρὸς τὸ γενικὸν συμπέρασμα καὶ ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας ἐξακολουθεῖ ὑφισταμένη ἡ ἀγνοία τῶν παλαιότερων γραψάντων καὶ τὰ αὐτὰ πρὸς τὸν συγγραφέα εἰπόντων, καὶ παρὰ τὴν βοήθειαν τοῦ Hohlweg ἡ ἔλλειψις πλήρους κατατοπίσεως εἰς τὰς πηγὰς. Ἐπομένως καὶ διὰ τὴν πληρεστέραν αὐτὴν πραγματείαν ἰσχύουν ὅσα σχετικῶς ἔγραψα διὰ τὴν ἀτελεστέραν. Ὁ συγγραφεὺς κομίζει γλαῦκα εἰς Ἀθήνας. Ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας θὰ κάμω λόγον εἰς τὴν συνέχειαν τῶν Ἱστορικῶν σημειωμάτων.

ΣΤΙΑΦΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Κωνστ. Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν*. [Ἡ ἱστορία τῆς πόλεως καὶ ἐπαρχίας Πατρῶν ἀπὸ ἀρχαιότητος ἕως σήμερον κατὰ ἀλφαθητικὴν εἰδολογικὴν κατάταξιν], Πάτριαι 1959. 8ον, Σελ. 730.

Ὁ συγγραφεὺς, λόγιος ἐκ Πατρῶν, γνωστὸς ἐκ παλαιότερων λογοτεχνικῶν καὶ ἱστορικῶν ἔργων του, ἀσκῶν καὶ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου, ἐκ φιλοπάτριδος ζήλου κινούμενος, ἀπεθησάυρισε μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἐκ διαφόρων πηγῶν καὶ βοηθημάτων πλουσιωτάτας καὶ παντοειδεῖς πληροφορίας περὶ ὅλων τῶν ἐκφάνσεων τοῦ βίου καὶ τῆς δραστηριότητος τῆς πόλεως καὶ τῶν πολιτῶν της ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι σήμερον.

Ὁ τίτλος τοῦ ὀγκώδους ἔργου «Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν» δὲν παρέχει πλήρες τὸ νόημα τοῦ ἔργου. Λεξικὸν μὲν εἶναι μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι αἱ διάφοροι πληροφορίαι κατατάσσονται λεξικογραφικῶς, καθ' ὅσον τρόπον καὶ εἰς τὰ λεγόμενα ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά ἢ τὰς ἐγκυκλοπαιδείας, ἱστορικὸν δὲ μόνον, καθ' ὅτι περιλαμβάνει καὶ ἄρθρα ἀναφε-

ρόμενα εις τὴν παλαιότεραν ἱστορίαν τῆς πόλεως. Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ κυρίως θησαυρὸν ἢ ταμεῖον πληροφοριῶν διὰ τὴν πόλιν καὶ τοὺς κατοίκους, παλαιότερων καὶ συγχρόνων. Οὕτω π.χ. γίνεται λόγος ἐν αὐτῷ περὶ τῆς τοπογραφίας καὶ τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως, περὶ τῶν ἀρχαιότητων αὐτῆς, περὶ τῶν ἐν αὐτῇ μονῶν, ἐκκλησιῶν, σχολείων, στρατώνων, περὶ τῶν ἐν τῇ περιοχῇ χωρίων καὶ τῶν προΐζοντων τῆς χώρας, περὶ τῶν διαφόρων σωματείων, παλαιότερων καὶ νεωτέρων, περὶ ἐφημερίδων καὶ περιοδικῶν, ἐκδιδομένων ἐπιτοπίως, καὶ εἴ τινος ἄλλου.

Πλουσιωτάτη ἰδίως εἶναι ἡ προσωπογραφία, ἡ ὁποία περιλαμβάνει οὐ μόνον τοὺς ἐκ Πατρῶν καταγομένους καὶ ὅπωςδῆποτε δράσαντας εἰς τὴν πολιτικὴν, τὸν στρατὸν, τὴν ἐκκλησίαν, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὰ γράμματα, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλοδαπούς, τοὺς ὅπωςδῆποτε εἰς σχέσιν τιὰ ἐλθόντας πρὸς τὰς Πάτρας καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τὸ βιβλίον ἀποβαίνει χρήσιμον καὶ πρόχειρον βοήθημα διὰ πάντα, ὅστις θὰ εἶχεν ἀνάγκην νὰ πληροφορηθῇ περὶ πράγματός τινος ἢ προσώπου, σχέσιν ἔχοντος πρὸς τὰς Πάτρας, καὶ ἰδίᾳ διὰ τοὺς Πατρεῖς.

Ἄξια προσοχῆς εἶναι καὶ τὰ ἱστορικὰ ἄρθρα, διότι εἰς αὐτὰ ὁ συγγραφεὺς δὲν περιορίζεται εἰς τὰ γνωστά, ἀλλὰ καὶ νέα στοιχεῖα προσφέρει, κρίνει δὲ καὶ τὰ γεγονότα καὶ τὰς περὶ αὐτῶν γνώμας. Οὕτω π.χ. εἰς τὰ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τοῦ Κολοκοτρώνη εἰς τὰς Πάτρας προσκομίζει νέα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει ἐξ ἀνεκδότου ἡμερολογίου τοῦ Δημ. Πλαπούτα (ἄρθ. Ἐπανάστασις σ. 208). Εἰς τὸ ἄρθρον Σλαῦοι κρίνει τὰς ἐξενεχθείσας μέχρι τοῦδε γνώμας ἐν πλήρει γνώσει καὶ τῆς νεωτάτης βιογραφίας. Ἐν γένει δ' εἰς ὅλα τὰ ἄρθρα αὐτοῦ εἶναι καλῶς ἐνημερωμένος καὶ ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ ἔχῃ ἐμπιστοσύνην εἰς τὴν ἀκρίθειαν τῶν διδομένων πληροφοριῶν καὶ ὅταν ἀκόμα δὲν συμφωνῇ πρὸς τὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως. Τὸ βιβλίον κοσμοῦσι καὶ ἀρκεταὶ εἰκόνας, σχέσιν ἔχουσαι πρὸς τὰ γραφόμενα.

ΣΤ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, Ἡ βυζαντινὴ οἰκογένεια Χαιρέτη καὶ τὸ ἐν Πάτραις ἀρχεῖόν της, Πάτραι 1962. 8ον, Σελ. 101 + Ἐυρετήριον κυρίων ὀνομάτων (Σελ. 10).

Εἶναι γνωστὴ ἐκ τῆς νεωτέρας ἱστορίας καὶ κυρίως ἐκ τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης ἡ οἰκογένεια Χαιρέτη, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ φθάνει μέχρι τοῦ Βυζαντιῦ. Τῆς οἰκογενείας ταύτης, τῆς ὁποίας κλάδος ἐγκατεστάθη ἐν Πάτραις, σφίζεται ἐνδιαφέρον ἀρχεῖον, τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς περιγράφει εἰς τὸ παρὸν βιβλίον.

Τὸ βιβλίον διαιρείται εἰς δύο μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον (σ. 5-36) ὁ συγγραφεὺς δίδει συνοπτικὴν ἱστορίαν τῆς οἰκογενείας ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν χρόνων μέχρι σήμερον· ἀναγράφει κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ὄλους τοὺς ἐκ τῆς ἱστορίας γνωστοὺς Χαιρέτας ἢ Καλοχαιρέτας καὶ ἐξιστορεῖ ἐν συντόμῳ τὴν δρᾶσίν των διορθῶνων τὰ ἐπικρατήσαντα σφάλματα, τὰ ὁποῖα εἰσεχώρησαν καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐγκυκλοπαιδεῖας. Εἰς τὸ δεύτερον (σ. 36-101) προβαίνει εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἀρχείου, τὸ ὁποῖον σήμερον εὑρίσκεται εἰς χεῖρας τοῦ Σωτηρίου Μ. Χαιρέτη.

Τὰ ἔγγραφα εἶναι ποικίλου περιεχομένου· ἔγγραφα τοῦ Μοροζίνη, Pesaro, Bernardo, Quirini καὶ ἄλλων Ἑνετῶν ἀρχόντων πρὸς τὸν Φραγκίσκον Χαιρέτην, πιστοποιοῦντα καὶ ἐξαίροντα τὰς παρασχεθείσας ὑπ' αὐτοῦ μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τοὺς Ἑνετοὺς, ἀγωνιζομένους κατὰ τῶν Τούρκων πρὸς διάσωσιν τῆς Κρήτης, πιστοποιητικὰ γάμων, γεννήσεων καὶ βαπτίσεων διαφόρων μελῶν τῆς οἰκογενείας, διαβατήρια καὶ διπλώματα, χρεωστικαὶ ὁμολογίαι ἑλληνικῶν, νησιωτικῶν κυρίως, κοινοτήτων πρὸς μέλη τῆς οἰκογενείας, αἱ ὁποῖαι ἐδανείζοντο ἐπὶ τόκῳ διὰ νὰ πληρῶσουν τοὺς διαφόρους πρὸς τὸ τουρκικὸν δημόσιον φόρους, ἰδιωτικαὶ ἐπιστολαὶ καὶ σημειώματα ποικίλα, περιέχοντα πολλάκις στιχοιουργήματα, κατὰ κανόνα πατριωτικά, σημειωματάρια διάφορα, περιέχοντα ποικίλα σημειώματα καὶ ἡμερολόγια κτλ. Τὰ ἔγγραφα καταγράφονται κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν, φθάνουσι δὲ ἀπὸ τοῦ 1512 μέχρι καὶ τοῦ 1919.

Ἐκ τῶν ἔγγράφων σπουδαϊότατα εἶναι κυρίως τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Κρητικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1841, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος οἱ Χαιρέται Ἀριστοτέλης καὶ Θεόφραστος, ὁ μὲν ὡς πρόεδρος, ὁ δὲ ὡς γραμματεὺς. Τὰ ἔγγραφα ταῦτα ἐχρησιμοποιήθησαν ἤδη ὡς ἱστορικὴ πηγὴ ὑπὸ τοῦ Ι. Δ. Μουρέλλου εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Κρήτης. Σπουδαία ἐπίσης ἱστορικῶς εἶναι καὶ τὰ σημειώματα τοῦ Κηρύκου Χαιρέτη (σ. 47 κέ.), τὰ ἀφορῶντα εἰς θανατώσεις ἀρχιερέων καὶ προκρίτων ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τῇ ἐκρήξει τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ὁ συγγραφεὺς ὀρθῶς ποιῶν τὰ δημοσιεύει δλόκληρα, ἀπαλλάσων κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον τοὺς ἐρευνητὰς τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς ἐπιτοπίου ἐρεύνης τοῦ Ἀρχείου. Ἐνδιαφέροντες ἀπὸ ἀπόψεως ἐπωνύμων εἶναι καὶ οἱ δημοσιευόμενοι ἐν σ. 55 κέ. καὶ 57 κατάλογοι τῶν ὑπογράφοντων εἰς τὰ μνημονεύομενα ἐκεῖ ἔγγραφα. Χάριτες δὲ ὀφείλονται εἰς τὸν ἀκούραστον ἱστοριοφίδην τῶν Πατρῶν, ὅστις κατέστησε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο ἀρχεῖον προσιτὸν εἰς τὴν ἔρευναν.

Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσω ὅτι σποραδικῶς δὲν λείπουν καὶ μερικά, ἀραιὰ εὐτυχῶς, ἀβλεπτήματα, τὰ ὁποῖα ἀγνοῶ ἂν πρέπη νὰ ἀποδοθῶν εἰς τὸν τυπογράφον ἢ τὸν συγγραφέα ἢ καὶ τὸν γράψαντα τὰ σημειώματα. Οὕτως ἐν σ. 7 γράφεται «Οἱ Λουκᾶς καὶ Φίλιππος φαί-

νονται παραμείναντες ἄγαμοι, ἐνῶ ὁ Φίλιππος ὑπῆρξεν ἔγγαμος, εἶχε ἤδη θυγατέρα δὲ Ἀσημίναν». Ἡ φράσις εἶναι ἀσαφής. Εἰς τὰ σημειώματα τοῦ Κηρύκου ἐν σ. 48 γράφεται τὸ ἀκατανόητον ἀειροῦ τῆς μνήμης καὶ λήθην ἐμπίσχεται ἀντὶ ἀπορρεῖ τῆς μνήμης καὶ λήθην ἀπίσχεται, καὶ κατωτέρω οὖν καπάκι ἀντὶ Οὖν καπάνι, ὁ ἄγας ράλης ἀντὶ ὁ ἄγας Ράλης, ὁ παράλνικος ἀντὶ ὁ παχάρονικος, ἐν σ. 50 εὐτυχούντιων πόλεων ἀντὶ εὐτυχουσῶν πόλεων, ἀναπαύσοιτο ἀντὶ ἀναπαύσαι, σουλεμανιέ ἀντὶ σουλεϊμανιέ, ἐν σ. 52 πόλιν μπόλιον ἀντὶ πόλιν μπολού, τζιγκέλιοϊ ἀντὶ τοιγκέλιοϊ, μπουσταγζίμπασην ἀντὶ μπουσταντζίμπασην, ἐν σ. 54 ὑπὸ κείονδον (:), ἐν σ. 71 ὁμοίαι ἀντὶ ὁμοία. Πάντως τὰ λάθη ταῦτα οὐδὲν μείωνουν τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου.

ΣΤΙΑΘΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien. Herausgegeben vom Deutschen Volksliedarchiv. Erster Band, hrsg. v. John Meier, Walter de Gruyter & Co., Berlin und Leipzig 1935. 8ον, Σελ. 321.

II Band, 1939. 8ον, Σελ. 303.

III Band, 1954. 8ον, Σελ. 283.

IV Band, I. Hälfte, hrsg. v. E. Seemann, 1957. 8ον, Σελ. 188. D. M. 38.

Ὁ γερμανικὸς λαὸς δὲν ἐστερεῖτο ἐκδόσεων τῶν δημοτικῶν του ἄσμάτων. Ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς δημοσιεύσεως τῆς συλλογῆς τοῦ Herder καὶ τῆς πασιγνώστου συλλογῆς «Des Knaben Wunderhorn» τῶν v. Arnim καὶ Brentano (1806 - 1808) πολυάριθμοι ἄλλαι εἶδον τὸ φῶς, πλείσται μὲν τοπικαί, ἀρκεταὶ δὲ καὶ γενικώτεραι, μὲ σκοπὸν νὰ καταστήσουν εἰς τὸν γερμανικὸν λαὸν προσιτὸν τὸν θησαυρὸν τῶν δημοτικῶν του ἄσμάτων, παλαιῶν καὶ νέων. Ἐκ τούτων πλουσιωτάτη καὶ ἀξιολογωτάτη ὑπῆρξεν ἡ εἰς τρεῖς ὀγκῶδεις τόμους δημοσιευθεῖσα ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ L. Erk ὑπὸ τοῦ Fr. M. Böhme ὑπὸ τὸν τίτλον «Deutscher Liederhort» (1893 κέ.), ἣτις περιλαμβάνει 2175 ἄσματα καὶ παραλλαγάς, μεθοδικῶς κατατεταγμένας.

Ἄλλὰ πᾶσαι αὗται αἱ συλλογαὶ παρ' ἑλὴν τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτῶν ἀξίαν, διότι δὲν στεροῦνται ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας, δὲν δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰς σημερινὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστήμης οὔτε καὶ δύναται νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὰς μνημειώδεις ἐκδόσεις τῶν ἀγγλικῶν καὶ σκωτικῶν ἄσμάτων ὑπὸ τοῦ Child¹ καὶ τῶν δανικῶν

¹ Francis James Child, The English and Scottish Popular Ballads, Boston and New York 1882 - 1898. Τόμ. 1 - 5.

ὑπὸ τῶν Svend Grundtvig, Axel Olrik καὶ Grüner Nielsen¹. Διὰ τοῦτο ὑπῆρχεν ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῆς δημοσιεύσεως νέας μεγάλης συνολικῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία νὰ ἀνταποκρίνηται καὶ εἰς τὰς ἐθνικὰς ἀνάγκας τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ καὶ εἰς τὰς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονου ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἡ «Ἐνωσις τῶν γερμανικῶν λαογραφικῶν ἐταιρειῶν» (Verband deutscher Vereine für Volkskunde) ἤδη ἀπὸ τοῦ 1914 ἔδρουσε τὸ «Γερμανικὸν ἀρχεῖον τῶν δημοτικῶν ᾄσμάτων» (Deutsche Volksliedarchiv) ἐν Freiburg i. Br. ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ ἐπιφανοῦς γερμανιστοῦ καὶ ἐρευνητοῦ τῆς δημόδους γερμανικῆς ποιήσεως καθηγητοῦ John Meier, τὸ ὁποῖον κατόπιν πολυετῶν ἐργασιῶν κατώρθωσε τῇ βοηθείᾳ πλείστων φιλοτίμων συλλογέων καὶ ἀξιολόγων συνεργατῶν νὰ συγκεντρώσῃ ἐκ γραπτῶν καὶ ἀγράφων πηγῶν ὀγκωδέστατον ὕλικόν (ὑπὲρ τὰ 200.000 κείμενα), ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῦ ἤρξαντο ἀπὸ τοῦ 1928 αἱ προεργασίαι διὰ τὴν ἐκδοσὶν μιᾶς νέας συνολικῆς, ἐπιστημονικῶς ἐπεξεργασμένης, συλλογῆς. Πρὸς προαγωγὴν δὲ τῆς ἐργασίας ταύτης ἐξεδόθη καὶ εἰδικὸν περιοδικὸν ὑπὸ τὸν τίτλον «Jahrbuch für Volksliedforschung».

Τὸ ἔργον προὔπελογίσθη εἰς ἐννέα τόμους, ὧν οἱ δύο πρῶτοι θὰ περιλαμβάνον τὰς παραλογὰς (Balladen), ὁ τρίτος τὰ ἱστορικὰ ᾄσματα, ὁ τέταρτος καὶ ὁ πέμπτος τὰ ἐρωτικὰ καὶ τῆς ξενιτειᾶς, ὁ ἕκτος τὰ ᾄσματα τῆς συναναστροφῆς (Geselligkeits- und Gemeinschaftslieder), ὁ ἕβδομος τὰ ἐπαγγελματικά, ὁ ὄγδοος τὰ θρησκευτικά καὶ ὁ ἕνατος τὸ γλωσσάριον, τὴν βιβλιογραφίαν καὶ τοὺς πίνακας. Ἐν τῇ ἐκτελέσει ὁ ἀριθμὸς τῶν τόμων ὑπερέβη ἤδη τὸν προὔπολογισθέντα, ἐφ' ὅσον μόνον διὰ τὰς παραλογὰς εὕρισκόμεθα ἤδη εἰς τὸν 4ον τόμον.

Τὰ χρηματικὰ μέσα διὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ μεγάλου ἔργου κατὰ τὸ πλεῖστον παρέσχεν ἡ Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft, ἡ μετονομασθεῖσα κατόπιν Deutsche Forschungsgemeinschaft, συμπλήρωσαν δὲ καὶ τὰ ὑπουργεῖα τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῆς παιδείας.

Μετὰ τὰς γενομένας προεργασίας ἤρξατο ἡ δημοσίευσις τοῦ ἔργου ἀπὸ τοῦ 1935, ἔχομεν δὲ ἤδη ὑπ' ὄψιν τοὺς τρεῖς πρῶτους τόμους καὶ τὸ ἡμισυ τοῦ τετάρτου. Ἐκ τούτων οἱ δύο πρῶτοι καὶ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ τρίτου ἐξεδόθησαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ John Meier, ὅστις ὁμῶς δὲν ἠτύχησε νὰ ἴδῃ τὸ ἔργον του συμπληρούμενον, ἀποθανὼν τὴν 3ην Μαΐου τοῦ 1953. Τὸν ἀποθανόντα διεδέχθη ὁ ἀξίος συνεργάτης αὐτοῦ E. Seemann, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὁποῦ ἐξεδόθη τὸ δεῦτερον ἡμισυ τοῦ τρίτου καὶ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ τετάρτου.

¹ Danmarks gamle Folkeviser. Ἡ ἕκδοσις αὕτη, ἀρξαμένη ὑπὸ τοῦ 1853, συνεχίζεται μέχρι σήμερον.

Οἱ τόμοι οὗτοι ἀποτελοῦν ὄντως τηλαυγές πρόσωπον τοῦ μνημειώδους τούτου ἔργου, τοῦ ὁποῦοι ἡ σημασία ὑπερβαίνει πολὺ τὰ ἔθνικὰ ὄρια τῆς Γερμανίας καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ ἐρεῦνης καὶ ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ πρῶτον καὶ σπουδαιότατον στάδιον πάσης ἐπιστημονικῆς ἐργασίας εἶναι ἡ συγκέντρωσις τῆς ὑπὸ πραγμάτευσιν ὕλης, τοῦ ἐπιστημονικοῦ, ὅπως λέγομεν, ὕλικου. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποῦοι θὰ οἰκοδομηθῇ τὸ ὅλον ἐπιστημονικὸν ἔργον, καὶ διὰ τοῦτο ὅσον εὐρύτερον εἶναι, τόσοσιν καὶ τὸ οἰκοδόμημα στερεώτερον καὶ ἀσφαλέστερον. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἰσχύει τὰ μάλιστα, προκειμένου περὶ ἐκδόσεως κειμένων, τὰ ὁποῖα φέρονται εἰς πλῆθος παραλλαγῶν εἴτε εἰς ἔντυπα καὶ χειρόγραφα εἴτε εἰς τὸ στόμα εἰσέτι τοῦ λαοῦ. Ἦτο λοιπὸν ἀνάγκη διὰ τὴν συνολικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν τῶν ἁσμάτων ἐπεξεργασίαν καὶ ἐκδοσὶν νὰ συγκεντρωθῶσιν οὐ μόνον τὰ ἐν δημοσιευμέναις συλλογαῖς ἀποτεθησαυρισμένα ἤδη, ὡς καὶ τὰ εἰς διάφορα παλαιότερα ἔντυπα καὶ χειρόγραφα, ἀποκείμενα ἐν ἀρχείοις καὶ βιβλιοθήκαις, δημοσίαις καὶ ἰδιωτικαῖς, ἀλλὰ καὶ τὰ φερόμενα εἰσέτι εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον ἔπρεπε πρωτίστως νὰ καταρτισθῇ βιβλιοθήκη κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρης τῶν ἐκδόσεων ἁσμάτων οὐ μόνον τοῦ γερμανικοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν λαῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καὶ ἐν Γερμανίᾳ ἀκόμη δὲν ἦτο εὐκόλον, καθὼς μᾶς λέγουσιν οἱ ἐκδῶται. Αἱ ἐλλείψεις ἐν μέρει μόνον ἀνεπληροῦντο διὰ τοῦ κρατοῦτος ἐν Γερμανίᾳ συστήματος ἀλληλοδανεισμοῦ μεταξὺ τῶν δημοσίων καὶ πανεπιστημιακῶν βιβλιοθηκῶν, διότι ὑπῆρχον κενὰ καὶ εἰς τὰς γερμανικὰς βιβλιοθήκας, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὰ ξένα βιβλία. Διὰ τοῦτο οἱ ἐκδῶται πολλάκις εὐρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἀποταθῶσιν εἰς ἰδρύματα καὶ ἐπιστήμονας ξένων χωρῶν, οἱ ὁποῖοι προθύμως παρέσχον τὴν βοήθειάν των καὶ τῶν ὁποῶν εὐγνωμόνως ἀναφέρονται τὰ ὄνόματα. Δυσκολώτερον ἦτο τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν ἀρχείων, προκειμένου περὶ ἐντύπων καὶ χειρογράφων παλαιότερων αἰῶνων, περιεχόντων σποράδην ἄσματα, καθ' ὅσον οἱ ὑπάρχοντες κατάλογοι τῶν βιβλιοθηκῶν, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν μουσικὴν, δὲν ἐβοήθουν, ἢ δ' ἐπιτόπιος ἔρευνα διὰ τῶν συνεργατῶν τοῦ Ἀρχείου δὲν ἦτο δυνατὴ εἰς μεγάλην ἔκτασιν. Ἡ ἐλλειψὶς ἀνεπληρώθη κατὰ μέγα μέρος διὰ τῆς προθύμου βοήθειας τῶν διευθύνσεων καὶ ὑπηρεσιῶν τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν ἀρχείων, γερμανικῶν καὶ ξένων, εἰς τὰς ὁποῖας ἀπετάθησαν οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ἔργου.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον, τὴν συλλογὴν δηλονότι τῶν φερομένων εἰσέτι εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ ἁσμάτων, τὸ Ἀρχεῖον κατώρθωσε μὲ τὴν πρόθυμον βοήθειαν τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις παραρτημάτων αὐτοῦ νὰ συγκεν-

τρώση ὑπὲρ τὰς 200.000 ἄσμάτων καὶ παραλλαγῶν, αἱ ὁποῖαι σήμερον ἔφθασαν τὰς 280.000.

Ὅττω κατόπιν συντονωτάτης ἐργασίας κατωρθώθη ἡ συγκέντρωσις κολοσσίου ὄλικου, διὰ τὴν χρησιμεύσῃ ὡς βάσις καὶ θεμέλιον τῆς παρασκευαζομένης ἐκδόσεως. Παρ' ὅλον ὅμως τὸ κατόρθωμα τοῦτο οἱ μετριόφρονες καὶ ἄκρως εὐσυνείδητοι ἐκδότες ὁμολογοῦσιν ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ πρώτου τόμου ὅτι τὸ παρασκευασθὲν διὰ τὸ ἔργον θεμέλιον εἶναι πολὺ στενὸν καὶ ἀσθενές, ὥστε νὰ φέρῃ τὸ βάρος αὐτοῦ, καὶ ἔχει ἀνάγκη κατὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἐργασίας περαιτέρω εὐρύσεως καὶ ἐνισχύσεως. Διότι, ὡς παρτηροῦσιν, ἡ κατανομή τῶν συλλογῶν ἀνά τὴν γερμανικὴν χώραν δὲν παρουσιάζει πανταχοῦ τὴν αὐτὴν πυκνότητα. Ὁλόκληροι περιοχαί, ὡς λ.χ. ἡ τῆς Βαυαρίας, τοῦ Μεκλεμβούργου, τοῦ Ὁλδενβούργου καὶ εἰ τις ἄλλη, ἀντιπροσωπεύονται ἀνεπαρκῶς εἰς τε τὰς συλλογὰς καὶ τὰ ἀρχεῖα. Πολὺ δὲ ἀνεπαρκέστερον ἀντιπροσωπεύονται οἱ εἰς τὰ ὄρια τῆς Γερμανίας καὶ ἐκτὸς αὐτῶν ζῶντες γερμανικοὶ πληθυσμοί. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἰδιαιτέρως δυσάρεστον, διότι κατὰ τὴν παρατήρησιν τῶν ἐκδοτῶν, ἀκριβῶς εἰς τοὺς πληθυσμοὺς τούτους διετηρήθησαν παλαιότατα καὶ σπουδαιότατα καὶ ἀρχαιοτροπώτατα ἄσματα.

Αἱ ἐλλείψεις καὶ δυσκολαί ἦτο φυσικὸν νὰ εἶναι πολὺ περισσότεραι, προκειμένου περὶ τῶν συλλογῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας ἄσμάτων ξένων λαῶν, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψιν οἱ ἐκδότες κατὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας κυρίως τοῦ ἄσματος καὶ τοῦ κειμένου. Διότι, ὡς γνωστόν, σημαντικὸς ἀριθμὸς ἄσμάτων, ἰδίᾳ διηγηματικῶν, δὲν περιορίζονται ἐντὸς τῶν ὁρίων ἑνὸς καὶ μόνοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐπεκτείνονται καὶ πέραν αὐτοῦ εἰς πλείονας λαοὺς, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὰ παραμύθια. Οἱ ἐκδότες παραπονοῦνται διὰ τὰ κενά, τὰ ὁποῖα ἔχουν εἰς τὴν σλαβικὴν καὶ ἀγγλοαμερικανικὴν βιβλιογραφίαν, πολὺ ὅμως περισσότερα εἶναι ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν. Τὸ γεγονός τοῦτο μὲ ἠνάγκασε νὰ σημειώσω τὴν ἔλλειψιν εἰς ἄρθρον μου, δημοσιευθὲν εἰς «Forschungen und Fortschritte»¹ μὲ τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἴσως διαφορετικὴ θὰ ἦτο ἡ ἐκθεσις τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐξελλίξεως ἄσμάτων τινῶν, ἂν οἱ ἐκδότες ἐγνώριζον ἐπαρκῶς τὰ ἑλληνικὰ ἄσματα, εἶμαι δ' εὐτυχῆς βλέπων ὅτι ἤδη εἰς τὸν δεῦτερον τόμον οἱ ἐκδότες ἐφρόντισαν νὰ συμπληρώσουν τὸ κενὸν ἱκανοποιητικώτατα. Πλὴν μεμονωμένων πληροφοριῶν παρασχεθεισῶν ὑπ' ἑμοῦ καὶ τοῦ Ἑλβετοῦ ἐρευνητοῦ τῶν δωδεκανησιακῶν ἄσμάτων δρ. Baud-Bovy, τὸ ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Γ. Μέγα Λαογρ. ἀρχεῖον τῆς Ἀκαδημίας ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν

¹ Die Herkunft der neugriechischen Balladen und ihre Beziehungen zu den deutschen. Forschungen und Fortschritte, №. 12, ο. 132 κθ.

τῶν ἐκδοτῶν ἔλας τὰς συλλογὰς αὐτοῦ, τὰς καταρτισθείσας ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τετραδίων κατατάξεως τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου μου Ν. Γ. Πολίτου, ἡ δὲ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν φιλοτιμότατα ἐδώρισεν εἰς τὸ Ἀρχειὸν τοῦ Freiburg ἀντίτυπα τῶν δημοσιευμένων συλλογῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν ᾠσμάτων. Ἐπίσης καὶ ἡ κ. Hedwig Lüdeke ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐκδοτῶν τὰς ἰδίας αὐτῆς συλλογὰς καὶ μεταφράσεις¹. Οὕτω τὰ ἐλληνικὰ δημοτικὰ ᾠσματα, ἐφ' ἧσον σχετίζονται μὲ τὰ γερμανικὰ, ἀπὸ τοῦ δευτέρου τόμου καὶ ἐξῆς ἀντιπροσωπεύονται πλουσιώτατα εἰς τὸ μέγα τοῦτο γερμανικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἀποβαίνει ἀπαραίτητον βοήθημα διὰ τὴν ἔρευναν καὶ τῶν δημοτικῶν μας ᾠσμάτων. Ὅ,τι ἔγινε μὲ τὰ ἐλληνικὰ, ἔγινε καὶ μὲ τὰ σλαβικὰ καὶ ἄλλων χωρῶν ᾠσματα. Οὕτως οὐδὲν ἡμελήθη, ὅπως ἡ ἀριτιότης τοῦ ἔργου, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἀποβῆ ἀνθρωπίνως πλήρης.

Σημαντικώτεροι ἦσαν αἱ δυσκολίαι, τὰς ὁποίας εἶχον νὰ ὑπερνήκῃσιν οἱ ἐκδόται, καθὼς παρατηροῦν οἱ ἴδιοι, αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸ μουσικὸν μέρος, εἰς τὰς μελωδίας τῶν ᾠσμάτων, τὰς ὁποίας ὀρθότατα περιέλαβον εἰς τὴν ἐκδοσίν των, ὡς ἀναποσπάστως συνδεδεμένας παρὰ τῷ λαῷ πρὸς τὸ κείμενον καὶ οὐ μόνον ἐξηγούσας πολλάκις τὴν μορφήν αὐτοῦ, ἀλλὰ διαφωτιζούσας καὶ τὴν ἱστορίαν του. Διότι, ὅπως καὶ παρ' ἡμῶν συμβαίνει εἰς μέγαν βαθμόν, οὕτω καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας ἡ ἀποθησαύρισις τῶν μελωδιῶν ἕνεκα τῶν δυσκολιῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζει, ὑστερεῖ ἀρκετὰ τῆς ἀποθησαυρίσεως τῶν ποιητικῶν κειμένων.

Παρ' ἔλας τὰς ἐλλείψεις ταύτας, τὰς ὁποίας ἐξ ἄκρας ἐπιστημονικῆς εὐσυνειδησίας μεγαλοποιοῦσιν ἴσως οἱ ἐκδόται, δὲν ἀνέβαλον τὴν ἐκδοσιν μέχρις ἐνδεχομένης συμπληρώσεως αὐτῶν καὶ πολὺ ὀρθῶς. Διότι πρῶτον ἐσκέφθησαν σοφώτατα ὅτι οὐδὲν ἔργον, καὶ μάλιστα μέγα, εἶναι δυνατόν νὰ ἐξέλθῃ τῶν χειρῶν τοῦ ἀνθρώπου τέλειον καὶ μὴ ἔχον ἀνάγκην συμπληρώσεως καὶ δεύτερον διότι παρ' ἔλας τὰς ὑπαρχούσας μέχρι τοῦδε παρὰ τῷ γερμανικῷ λαῷ συλλογὰς ἐθεώρουν τὴν ἐκδοσιν τοῦ ἔργου ὡς ἀνάγκην ἐπιέγουσαν, ἐπιστημονικὴν ἅμα καὶ ἐθνικὴν, καὶ ἴδιαν ἐθνικὴν. Διὰ τὴν ἐπιστήμην ἔπρεπε νὰ δημιουργηθῆ ἀσφαλὲς θεμέλιον διὰ τὰς περαιτέρω αὐτῆς ἐρεύνας, εἰς τὸν λαὸν ἔπρεπε νὰ δοθῆ συλλογὴ, ἀνταποκρινομένη πρὸς ἔλας τὰς δικαιολογημένας ἀπαιτήσεις. «Ἡθέλωμεν, γράφουν οἱ ἐκδόται², νὰ χαρίσωμεν εἰς τὴν ἐπιστήμην, ὅχι μόνον τὴν γερμανικὴν, μίαν εὐρείαν καὶ ἐπὶ τῶν πηγῶν ἐδραζομένην συλλογὴν τῶν γερμανικῶν δημοτικῶν ᾠσμάτων, ἧτις νὰ δύναται νὰ δώσῃ εἰκόνα τοῦ πλούτου τῆς παραδόσεως αὐτῶν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ μεσαιῶ-

¹ Βλ. τὸν πρόλογον τῶν ἐκδοτῶν εἰς τὸν Β' τόμον, σ. VI.

² Ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Α' τόμου, σ. XVII.

νος μέχρι σήμερα και να δύναται τὰ ἴσταται κατὰ τὸ δυνατόν παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν μεγάλων προσπαθειῶν ἄλλων λαῶν ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ταύτῃ περιοχῇ. Ἡθέλωμεν ἐπίσης εἰς τοὺς τόμους τοῦ ἔργου τούτου νὰ ἐπαναδώσωμεν εἰς τὸν λαὸν ἡμῶν πᾶν ὅ,τι ἐν τῇ μακρᾷ τῶν γενεῶν διαδοχῇ μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐδημιούργησε καὶ πᾶν ὅ,τι τὴν ζωὴν αὐτοῦ παρηκολούθησεν εἰς τὴν χαρὰν καὶ εἰς τὴν λύπην, εἰς τὴν παιδιὰν καὶ τὴν ἐργασίαν, μὲ τὴν ἐδραίαν καὶ χαρμόσυνον ἐλπίδα, ὅτι τὰ ἄσματα ταῦτα, ἐφ' ὅσον περικλείουσιν ἐν ἑαυτοῖς πυρῆνα ἀκατάλυτον, δὲν θὰ μείνουν ὡς ἐν φυλακῇ εἰς τὰ φύλλα ταῦτα κτήσις νεκρά, ἀλλ' ἐκ τοῦ λαοῦ ἀπορρεύσαντα καὶ τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ σφραγίδα φέροντα θὰ εὔρουν ἐκ νέου τὴν πρὸς αὐτὸν δδὸν ζῶντα καὶ νέαν γεννῶντα ζωὴν· κληρονομία πολῦτιμος τῶν προγόνων, κτῆμα ἀξιολογώτατον τῶν ζώντων καὶ δῶρον πολῦτιμον εἰς τὰς ἐπερχομένας γενεάς».

Τοὺς ὥραίους τούτους λόγους παρεθέσαμεν αὐτούσιους, διὰ νὰ ὑπενθυμίσωμεν ὅτι ἀνάλογον καθήκον βαρύνει καὶ τὴν ἐλληνικὴν κοινωνίαν καὶ ἐπιστήμην, ἣτις, κληρονόμος πλουσιωτάτης ποιητικῆς καὶ μουσικῆς κληρονομίας, ἐξικνουμένης μέχρι τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς ἀρχαιότητος, εἶναι καιρὸς πλέον παρομοίως μετὰ σοβαρότητος νὰ σκεφθῇ.

Μετὰ τὴν ἐπιμελῆ συγκέντρωσιν τοῦ ὕλικου οἱ ἐκδόται εἶχον νὰ λύσουν τὸ δύσκολον πρόβλημα τοῦ κειμένου τοῦ ἄσματος, τὸ ὅποιον θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιεύσουν. Οἱ ἐκδόται πολὺ ὀρθῶς ἀπέφυγον τὴν προσπάθειαν καταρτισμοῦ ἐνὸς κειμένου ἐκ τῶν διαφόρων παραλλαγῶν, ἀντιπροσωπεύοντος κατὰ τινα τρόπον τὸ ἀρχικόν, πρᾶγμα ἀδύνατον. Περιωρίσθησαν εἰς τὴν ἐκλογὴν ἐλαχίστων παραλλαγῶν, τῶν ἀρτιωτέρων καὶ ἀντιπροσωπευτικωτέρων, τὰς ὁποίας καὶ ἐδημοσίευσαν ἄνευ οἰαςδήποτε μεταβολῆς πλὴν τῆς διορθώσεως προφανῶν καὶ ἀναμφισθητῶν ἀντιγραφικῶν καὶ τυπογραφικῶν σφαλμάτων. Προτάσεις περαιτέρω διορθώσεων τοῦ κειμένου παρεπέμφθησαν εἰς ὑποσημειώσεις.

Τὸ κείμενον ἀκολουθεῖ ὑπὸ τὸν τίτλον Inhalt βραχεῖα δὴλωσις τοῦ περιεχομένου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐν παρενθέσει σημειοῦνται αἱ σημαντικώταται τῶν διαφορῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζουν αἱ παραλλαγαί. Ἀκολουθεῖ ὑπὸ τὸν τίτλον Überlieferung (παράδοσις) ἀναγραφή τῶν διαφορῶν παραλλαγῶν, τῶν τε γερμανικῶν καὶ τῶν ξένων. Ταύτην ἀκολουθεῖ σύντομον σχετικῶς κεφάλαιον ὑπὸ τὸν τίτλον Entwicklungsgeschichte, ἀφορῶν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελιξέως πρῶτον μὲν τοῦ κειμένου, ἔπειτα δὲ καὶ τῆς μελωδίας.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον λέγεται συντόμως ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ λεχθῇ δι' ἕκαστον ἄσμα, ὡς πρὸς τε τὸ κείμενον, τὴν μελωδίαν καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτῶν. Ὅπου παρουσιάζετο ἀνάγκη ἐκτενεστερας πραγματεῦ-

σεως, αὕτη ἐδημοσιεύετο εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἐκδιδόμενον εἰδικὸν περιοδικὸν Jahrbuch für Volksliedforschung.

Ἦτο πολὺ φυσικὸν οἱ ἐκδῶται, ἔχοντες ἐνώπιόν των πλῆθος παραλλαγῶν τοῦ αὐτοῦ ἄσματος, διὰ τὰ καταλήξουν εἰς συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν μορφήν τοῦ κειμένου καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως αὐτοῦ, τὰ μεταχειρισθῶν μέθοδον συγκριτικὴν. Ὁρθότατα ὁμοίως ποιοῦντες ἀπέφυγον τὰ χρησιμοποίησαν τὴν ξηρὰν καὶ μηχανικὴν στατιστικὴν μέθοδον τῶν Φιλλανδῶν, ἣτις λησμονεῖ ὅτι τὰ δημῶδη κείμενα εἶναι καὶ αὐτὰ φιλολογικὰ ἔργα καὶ ὡς τοιαῦτα πρέπει τὰ ἐξετάζωνται, πολλάκις δὲ μὲ τὸν μηχανικὸν τρόπον, μὲ τὸν ὁποῖον ἐργάζεται, καταλήγει εἰς τολμηρὰ καὶ ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Ἐχρησιμοποίησαν μὲν συγκριτικὴν μέθοδον, ἀλλὰ καθαρῶς φιλολογικὴν, εἰς πολλὰς δὲ περιπτώσεις μετὰ πολλῆς σφαιρόσυνης ἀπέφυγον τὰ κατηγορηματικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν πατρίδα τοῦ ἐξεταζομένου ἄσματος. Ἐν τῷ συνόλῳ ἡ χρησιμοποίησις φιλολογικῆς συγκριτικῆς μεθόδου δύναται ἀδιστακτικῶς τὰ χαρακτηρισθῆ ὡς πρότυπος καὶ ὑποδειγματικὴ διὰ παρομοίας ἐργασίας.

Παρατηρήσαμεν ἤδη εἰς τὸ ἐν Forschungen und Fortschritte δημοσιευθὲν ἄρθρον ὅτι εἰς τὸν πρῶτον τόμον ἡ ἀγνοία τῶν ἑλληνικῶν παραλλαγῶν εἶναι ἀρκετὰ αἰσθητή. Τὸ πρᾶγμα διορθοῦται ἀπὸ τοῦ δευτέρου καὶ ἑξῆς. Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ κενοῦ, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται εἰς τὸν πρῶτον, ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ τὰ παραθέσω ἐδῶ μερικὰς σποραδικὰς παρατηρήσεις ἐπὶ τινῶν ὁμοιοτήτων τῶν δημοσιευθέντων εἰς αὐτὸν ἄσμάτων πρὸς ἑλληνικά, τοσοῦτ' ἄλλο κατ' ἕσπον εἰς τινὰ τῶν γερμανικῶν οἱ ἥρωες παρουσιάζονται ὡς ἔχοντες σχέσιν πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Π.χ. εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 1 ἄσμα «Das jüngere Hildebrandslied» ὁ ἥρωας θεωρεῖ ἑαυτὸν ὡς ἱππότην ἐξ Ἑλλάδος. Ἡ ὑπόθεσις τῆς μονομαχίας πατρὸς πρὸς υἱόν, γνωστὴ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τῆς Τηλεγονίας, γνωστὴ δὲ καὶ εἰς τὸ περσικὸν ἔπος τοῦ Firdusi Schachname, ἀπαντᾷ καὶ εἰς δημῶδη ἑλληνικὰ ἄσματα, ὧν ἕν ἐδημοσίευσεν ὁ Πολίτης εἰς τὰς Ἐκλογὰς τοῦ ὑπ' ἀρ. 77 (Τὸ πάλεμα τοῦ Τσαμαδοῦ καὶ τοῦ γιοῦ του). Τὸ ὑπ' ἀρ. 6 «Der verkleidete Markgrafensohn» ὑπενθυμίζει ἰσχυρῶς τὸ ἄσμα τῆς Λιογέννητης (Ἐκλογαὶ ἀρ. 74), ὅπου ἐπίσης ὁ ἥρωας μεταμφιέννεται εἰς γυναῖκα, διὰ τὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν οἰκίαν τῆς ἐρωμένης. Τὸ ὑπ' ἀρ. 11 «Heimkehr des Ehemannes» ὑπενθυμίζει τὸ ὑπὸ τοῦ Πολίτου δημοσιευθὲν ὑπ' ἀρ. 75 ὑπὸ τὸν τίτλον ἢ «Ἀρπαγὴ τῆς γυναίκος τοῦ Ἀκρίτη». Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 2 παραλλαγὴν ὁ ἥρωας ὀνομάζεται Ἀλέξιος. Ὁ μῦθος, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη (σ. 256. Βλ. καὶ Λαογρ. 12,501), ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τὸν παλαιὸν μῦθον τοῦ Ζαρυάρδου καὶ τῆς Ὀδάτιδος. Τὸν αὐτὸν μῦθον

ὕπενθυμίζει καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 12 «Der edle Moringer». Τὸ ὑπ' ἀρ. 13 «Der Markgraf von Backenweil» ὕπενθυμίζει τὸ ἄσμα τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Διγενῆ, ὁ ὁποῖος ζεύγνυται εἰς ἄροτρον ἢ ἀμαξαν¹. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 16 «Der Bremberger» καὶ 17 «Grausiges Mahl» ἀπαντᾷ τὸ ἐπεισόδιον τῶν θεεστειῶν δειπνῶν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι ἄγνωστον καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ ἄσματα (Ἐκλογαὶ ἀρ. 91 «Ἡ μάννα ἢ φόνισσα»). Τὸ ὑπ' ἀρ. 20 «Die KönigsKinder» ὕπενθυμίζει, ὅπως παρατηροῦν οἱ ἐκδόται, τὸν ἀρχαῖον μῦθον τῆς Ἡροῦς καὶ τοῦ Λεάνδρου. Περὶεργον εἶναι ὅτι ἀντίστοιχον ἑλληνικὸν ἄσμα, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ὑπάρχει.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Bertrand Bouvier, Δημοτικά τραγούδια ἀπὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Ouvrage publié avec le concours de madame E. G. Cartalis. Donation Georges Cartalis, Ἀθήνα 1960. [Collection de l'Institut Français d'Athènes. Μουσικὸ λαογραφικὸ ἀρχεῖο. Διεύθυνση Μέλπωσ Μερλιέ]. 8ον, Σελ. 78 + πίν. 8.

Τὰ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τοῦ παρόντος ἔργου δημοσιευόμενα δημοτικά τραγούδια ἔχουν ἤδη δημοσιεῦθῆ ὑπὸ τοῦ πρώτου εὐρόντος αὐτὰ ἀειμνήστου Σπυρίδωνος Λάμπρου ἐν τῇ Νέφ Ἑλληνομνήμονι (11 [1914] 423-432). Ὁ Σπ. Λάμπρος, ὡς ὁ ἴδιος λέγει, εἶχε πολλὰ νὰ εἴπῃ περὶ τῶν ἀρχαίων τούτων δημοτικῶν ἀσμάτων, ἀλλ' ἐπροτίμησεν ἀφήσῃ τὸν λόγον εἰς τὸν εἰδικὸν τῆς δημοτικῆς ποιήσεως ἐρευνητὴν, τὸν Ν. Γ. Πολίτην, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπελαμβάνετο τῆς ἐξετάσεως αὐτῶν ἐν τῇ Λαογραφίᾳ. Τοιαύτη ὁμῶς ἐξέτασις δὲν ἐδημοσιεύθη, πρᾶγμα διὰ τὸ ὁποῖον ἀπορεῖ καὶ ὁ σημερινὸς ἐκδότης (σ. 2). Ἐν τούτοις εὗρον εἰς τὰ κατὰλοιπα τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου μου μικρὸν ταχυδρομικὸν φάκελλον τοῦ Ἐποπτικοῦ συμβουλίου τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως, τοῦ ὁποῖου ἐπανειλημμένως ὑπήρξε πρόεδρος, φέροντα ἐπιγραφὴν «Ἀθωνικὰ ἄσματα» καὶ περιλαμβάνοντα σημειώματά τινα εἰς τέσσαρα μικρὰ δελτία, ἀφορῶντα εἰς τὰ ἄσματα ταῦτα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει ὅτι ὁ Πολίτης εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐργάζεται δι' αὐτά, διέκοψεν ὁμῶς τὴν ἐργασίαν, ἄγνωστον διὰ τίνα λόγον. Ἐπειδὴ ὁμῶς καὶ τὰ ἀτελεῖ ταῦτα σημειώματα, προερχόμενα ἐκ τῶν χειρῶν διασήμου ἐρευνητοῦ, δὲν στεροῦνται ἐνδιαφέροντος, ἐθεώρησα εὐλογον, πρὶν προβῶ εἰς τὴν κρίσιν τῆς παρούσης

¹ Πρβ. Ζωγράφειος Ἀγῶν Α', 306,26, Λαογραφία 4 (1913-14) 181-4.

δημοσιεύσεως, νὰ παραθέσω ταῦτα κατωτέρω αὐτοῦσια¹, τοσοῦτῃ μάλ-
λον καθ' ὅσον χρονικῶς προηγούνται τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Bouvier.

1.

Σκοπέλου παρὰ Γ. Ἀγγέλου (1888)².

Εἰς περιβόλι ἔμορφον μπῆκα νὰ σεργιανίσω,
τὰ ἄνθη του νὰ εὐφρανθῶ, καρπούς του νὰ τρυγήσω . . .
Καὶ μέσ' ἔς τοὺς τόσαις ἔμορφιαῖς γλυκόφωνο νάηδόνι
ἤκουσα ποῦ νὰ κελαιδῆ καὶ μένα νὰ μαλώνῃ.

Κοζάνης, Φάρος Ἀνατολῆς 1902 Β' σ. 296.

Μὰ γώ-χω πίκρα ἔς τὴν καρδιά, φαρμάκι εἰς τὰ χεῖλη,
δὲν ἔχω μάνα νὰ τὸ πῶ, νὰ μὲ παρηγορήσῃ,
δὲν ἔχ' ἀδέρφι νὰ τὸ πῶ, εἶναι μακριὰ ἔς τὰ ξένα

2.

Ὁ πρῶτος στίχος ὁ αὐτὸς εἰς τὸ παλαιὸν ἄσμα τῆς Ἀδριανουπό-
λεως (Ἐκλογαὶ ἀρ. 1).

Καὶ ὁ 8—«Ἀδριαν. 4» «τοὺς τρεῖς γιορταῖς τοῦ χρόνου».

Συνάντησις εἰς περιβόλι μετὰ κόρης. ΝΕΑ Α'*, 75,14. ΖΑ' Β'
71,4 (Κρήτης). Ἀραβαντιν. 161,240. Πανδώρα ΙΓ' 459,1.

Νὰ μπῶ σὲ περιβόλι, νὰ κόψω κτλ. Δελέκ. Ἐπιδόρπιον 216. Ἀν-
θολογ. 1868 σ. 136. ΝΕΑ Α' 107,45. Φάρος τῆς Ἀνατολῆς 1902 Β'
σ. 439 (Ζακύνθου).

Πάργας, Ἀραβαντιν. 146,212. Παρακαλῶ σὲ πέρδικα, κτλ.

Νὰ μπῶ σὲ περιβόλι,
νὰ κόψω μῆλο τῆς μηλιάς, κυδῶνι τῆς ἀγάπης,
νὰ κόψω κ' ἓνα λιόφυλλο νὰ κρῶ τὸν ταμπουρά μου
(Παπαζαφ. 121,88).

Δ' 37 [= Τετράδιον κατατάξεως ἁσμάτων Δ' σ. 37. Ὑπὸ τὸν τί-
τλον «Μιὰ αὐγούλα θὰ σηκωθῶ νὰ μπῶ σὲ περιβόλι» σημειώνονται πλὴν
τῶν ἀνωτέρω σημειουμένων αἱ ἀκόλουθοι παραλλαγαί. Πύργου, Παν-
δώρα ΙΓ' 367,52.—Τσικνοπούλου σ. 37,26.—Πελοποννήσου, ΔΙΕ (=Δελ-
τίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνομολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος) Α' 553,7

¹ Ἀναγκαίως τινὰς ἐπεξηγήσεις προσέθεσα εἰς τὰς ὑποσημειώσεις.

² Πιθανῶς πρόκειται περὶ ἀνεκδότου παραλλαγῆς, ἐδρισκομένης εἰς χεῖρας
τοῦ Πολίτου.

³ Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα (Παρνασσῶ)

⁴ Ζωγράφειος Ἀγών.

(Σὲ περιβόλι ἔμορφο ζήλεψα μιὰ νεραντζοῦλα).—Φιγαλίας, ΔΙΕ 5' 268,21.—Πελοποννήσου, ΚΠ (= 'Ο ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος) Η' 508,44 (νὰ παίζω τὸ λιογκάρι).—Πάργας, Ἄραβαντ. 149,217.—Λελέκου, Ἀνθολογία 1868, σ. 100,60.—Ἀγριδαίικα Αἰγίου, Ὑλη 1576 (νὰ κόψω κ' ἕνα λιόφυλλο, νὰ κρῶ τὸν ταμπουρᾶ μου).—Αἰγίου, Ὑλη 1813 (8μ.).—Ἀγράφων, Ὑλη 1955 (8μ.).—Καμαρῶν Ἐρινεοῦ, Ὑλη 1976 (κατακαϊμένε ταμπουρᾶ, γιὰ νὰ θαρῆς γιομαῖτα).—Νηλείας, Ὑλη 212 (Παρακαλῶ τὴν Παναγιᾶ — νὰ ἀνοίξου περιβόλι, νὰ κόψου μήλου].

4.

Στ. 6-8. Εἰς τῆς κουμπάρας πῶγινε νύφη. Ἐκλογαὶ ἀρ. 83, στ. 28, 29, 39.

Ἡ μὴ πρόσκλησις τοῦ Διγενῆ εἰς τὸν γάμον IB' 19 [Jeannarakis, 100, 83. Κριάρης, 155. Κρήτης, Ὑλη τετρ. 428, σ. 207—Πρβ. Δ' 83 (τὸ καθυστερήσαν ἀλέσμα γάμου). Η' 29 (Λάπας).II' 2 (Ἀρπαγή). Συμφυρμὸς μετὰ τοῦ Α' 51 (κακὰ πεθερικά) καὶ Α' 57 (ἀρραβωνιαστικὴ τοῦ Κωνσταντῆ).—Ἀγράφων, Ὑλη 157 ('Ο Τσιούτρας δὲν ἐκάλεσε τὸ Σταῦρο τὸν ἀδελφοποιτό του).—Αἰγίου, Ὑλη 1879 (Νίκας δὲν ἐκάλεσε τὸ σταυραῖτὸ τὸ μπουραζέρη).—Λουλουδοπούλου, 100, 102.—Τσουμέρκων, Λαογρ. Ε' 78,54 καὶ 55 (ἐν συμφυρμῶ μετὰ τῶν κακῶν πεθερικῶν). Ἐν ἐπωδῇ. Ἡ μὴ πρόσκλησις ἄφτρας. Μάνης, Λαογρ. Ε' 6114.—Πρβ. μὴ πρόσκλησιν Ἐριδος εἰς γάμους Πηλέως.—Πυλίας, Ὑλη, τετρ. 111,56 (Νίκας δὲν ἐκάλεσε τὸν σταυραῖτὸ τὸ μπουραζέρη)].

13¹.

B' 54 Ἀμάραντος [Ἀμάραντος. Ποιὸς εἶδε τὸν ἀμάραντο βλ. IH' 54.—Ἡπίρου, ΖΑ Α' 59. 60,5.—Ὅμ. Πανδ. ΙΘ' 277.—Λιανοτράγουδα 1866,198,40 (Μάννα καὶ θυγατέρα).—Ὀικονομίδου, Τραγούδια Ὀλύμπου 105,40.—Passow, 575 (γερμ. μετ. G. Meyer, Gr. Volkslied). 21 (Μάννα καὶ θυγατέρα).—Παρνασσὸς Α' 392-3, ἀρ. 7 (Μάννα καὶ θυγατέρα).—Λάστας Λάσκοκαρης, 393,9 (8μ.).—Προύσης Καλόμνου, Παχτικός 259 (Μάννα καὶ θυγατέρα).—Ἀθηνῶν, Βύρων Α' 238 (Μάννα καὶ θυγατέρα).—Φιτέρης Αἰγίεων, Ὑλη 1623 (Μάννα καὶ θυγατέρα μαζεῦουν τὸν ἀμάραντο. Μάννα, νὰ τὸν πάρουμε τὸν ξένο).—Αἰγίου, Ὑλη 1827 (8μ.).—Βλαχ. Ἑλληγνισμὸς ΙΔ' 383, 33 (τρεῖς λιγερεὲς μαζῶναν τὸν ἀμάραντο, βρῖσκουν νέο, κομμένο τὸ κεφάλι του).—Ἰπάτης, Ὑλη 2536.—Κεφαλληνίας, Ὑλη 346, 18 (Μάννα καὶ θυγα-

¹ Ὁ ἀρ. 13 εἶναι τῆς ἀριθμήσεως Λάμπρου. Ἐν τῇ παρούσῃ ἐκδόσει ἀρ. 8.

τέρα).— Αιγίου, Ὑλη τετρ. 549, σ. 13 (Μάννα καὶ θυγατέρα). — ΙΗ' 54 Κόρη προτείνει στὴ μάννα τῆς νὰ πάρουν ξένο σπῆτι τους καὶ νὰ τὸν περιποιηθοῦν. Βλ. Β' 54.—Κρήτης, Ὑλη, τετρ. 428, σ. 207].

Ζ' 84 (Νά'χε τὸ φάη ἢ μάννα μου, νὰ θελε μὴ μὲ κάνη).

Ξένοι πλένουν τὰ βροῦχα μου κλπ. [Σποραδικῶς σημειώνονται καὶ ἄσματα, ἐν οἷς ἀπαντᾶται ὁ ἀμάραντος].—Καρπάθου, ΖΑ Α' 377, 13 (ἀμάραντος).—Ρούμελης, Προπύλαια 71 (ἀμάραντος. Μοιρολόγι).—Θέρου 60 (Ἀραβαντιν.) (ἀμάραντος).—Ἰατρῖδ. 100 (βμ.).—Ὀλυμπος, Ἐπιδόρπιον Φιλ. πολ. 1883 Γ' 107 (ἀμάραντος. Γαμήλιον). — Γρανίτσας, Ἀπεραντίων, Ὑλη 260 (ἀμάραντος)¹.

Ὁ Λάμπρος εὔρε τὰ ἄσματα συγκεκολλημένα εἰς τὴν στάχωσιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1203 κώδικος τῆς Μονῆς τῶν Ἱδῆρων. Ὁ κώδιξ ἐγγράφη κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα διὰ χειρὸς τοῦ βιβλιογράφου Ἱθρηίτου Ἀθανασίου Καπετάνου, περιλαμβάνει δὲ κρατήματα διαφόρων μελοποιῶν καὶ ἐν ἀρχῇ πραγματεῖαν «Περὶ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς καὶ ἄλλων χρησίμων καὶ περὶ τῆς ἐτυμολογίας αὐτῶν». Ὁ συγγραφεὺς λέγει (σ. 2) ὅτι «ὁ Λάμπρος παρατηρεῖ ὅτι βλος ὁ κώδικας μαζί μὲ τὰ φύλλα τῆς στάχωσης... εἶναι γραμμένος μὲ τὸ ἴδιο χέρι τοῦ Ἀθανασίου», ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Ὁ Λάμπρος πράγματι λέγει ὅτι ὁ κώδιξ βλος πλὴν τινων σημειώσεων εἰς τὰ φύλλα 342 α καὶ 343 β ἐγγράφη ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου, ὅχι ὅμως «μαζί μὲ τὰ φύλλα τῆς στάχωσης». Τὰ φύλλα ταῦτα χρονολογεῖ πράγματι ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, οὐδαμοῦ ὅμως λέγει ὅτι προέρχονται ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Ἀθανασίου. Τοῦναντίον ἐν σ. 426 δμιλεῖ περὶ ἀνωλύμου μουσικοῦ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, μελοποιήσαντος ἢ μεταγράψαντος ὑφιστάμενα μέλη, τὸν ὅποιον δὲν θὰ ἀπεκάλει ἀνώνυμον, ἐὰν τὸν ἐταύτιζε πρὸς τὸν βιβλιογράφον Ἀθανάσιον. Ἐν δὲ σ. 427 τὰς μελωδίας χαρακτηρίζει ὡς ἀνηκούσας εἰς τὸν ΙΓ', καὶ ὅχι εἰς τὸν ΙΖ' αἰῶνα. Ἐὰν δ' ἐξετάσωμεν μετὰ προσοχῆς τὴν γραφὴν τοῦ Ἀθανασίου ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν γραφὴν τῶν ἄσμάτων, ὅπως βλέπομεν αὐτὴν εἰς τὰς φωτογραφίας, τὰς ὁποίας ἐπισυνάπτει εἰς τὴν ἐκδοσίν του ὁ Bouvier, θὰ ἴδωμεν ὅτι παρουσιάζουν μὲν γενικὰς τινὰς ὁμοιότητας, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰς διαφορὰς εἰς τε τὴν παρασημαντικὴν καὶ τὰ κείμενα, αἱ ὁποῖαι καθιστῶσιν ἀμφίβολον τὴν ταυτότητα τῶν δύο χειρῶν. Ὡς ἐκ τούτου καθίσταται πολὺ ἀμφίβηλος ἢ ἀπόδοσις εἰς τὸν Ἀθανάσιον τῆς κατα-

¹ Ἐν τῇ αὐτῇ φακέλλῃ ὑπάρχουν καὶ τρία ἄλλα βελτία, ἀφορῶντα εἰς ἄσμα δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Λάμπρου (Νέος Ἑλλ. 12 [1915] 106-7) καὶ εἰς ἄλλα τινὰ, παλαιότερα τοῦ 18' αἰῶνος.

γραφής τῶν τραγουδιῶν, καθὼς καὶ τῶν διασκευῶν, τὰς ὁποίας, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Bouvier, ταῦτα ὑπέστησαν¹.

Ἡ προκειμένη νέα ἐκδοσις τῶν ᾠσμάτων τούτων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος εἶναι λίαν εὐπρόσδεκτος. Τὰ γράμματα ἕνεκα τῆς συγκολλήσεως καὶ τῆς διαβροχῆς τοῦ χάρτου κατέστησαν ἐξίτηλα καὶ μετὰ πολλῆς δυσκολίας ἀναγινώσκονται. Τὴν δυσκολίαν ἐπαυξάνει τὸ γεγονός, ὅτι τὸ κείμενον παρακολουθεῖ τὴν παρασήμεραν τῆς μελωδίας καὶ διὰ τοῦτο πολλὰ συλλαβαί, ἀλλὰ καὶ φράσεις ὀλόκληροι ἐπαναλαμβάνονται. Ὁ Ἀάμπρος παρατηρεῖ (σ. 428) ὅτι ἡ ἀποκατάστασις τοῦ κειμένου ἐγένε «δι' ἀφαιρέσεως τῶν χάριν τοῦ μέλους ἐπαναλαμβανομένων συλλαβῶν, ἐκάστης αὐτῶν ἅπαξ μόνον ληφθείσης ἐνταῦθα». Ὁ Ἀάμπρος ἀπέφυγε νὰ σημειώσῃ τὰς γραφὰς τοῦ χειρογράφου, διότι, ὡς λέγει, «θὰ παρίστατο ἀνάγκη νὰ ἐπαναληφθῇ ὑποσελίδιον ὀλόκληρον τὸ κείμενον... ἢ μᾶλλον νὰ ἐκδοθῶσι πανομοιότυπα πασῶν τῶν σελίδων». Τὴν ἔλλειψιν ταύτην τοῦ Ἀάμπρου συμπληρῶναι ὁ νέος ἐκδότης, ὅστις ἐφωδίασε τὸ κείμενον μὲ κριτικὸν ὑπόμνημα, προσήρτησε δὲ καὶ φωτογραφίας τῶν σελίδων. Ἀναμφισβητήτως ταῦτα ἀποτελοῦν σημαντικὴν πρόοδον διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, διότι παρέχουν εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους περισσότερα στοιχεῖα, δὲν ἔλυσαν ὅμως ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας τοῦτο παρουσιάζει. Αἱ ἀναγνώσεις δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλεῖς, ἴσως δ' εἰς τινα σημεῖα προτιμότεραι εἶναι αἱ ἀναγνώσεις τοῦ Ἀάμπρου. Πρέπει ὅμως νὰ λεχθῇ ὅτι τὸ πρᾶγμα δὲν ἔχει ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα. Ἡ γνώμη τοῦ Ἀάμπρου, τὴν ὁποίαν, φαίνεται, δέχεται καὶ ὁ Bouvier, ὅτι τὰ ᾠσματα ταῦτα, ὡς κατὰ δύο καὶ ἥμισυ αἰῶνας παλαιότερα τῶν σημερινῶν παραλλαγῶν, παρέχουν κείμενον πολὺ μᾶλλον πλησιάζον πρὸς τὸ ἀρχικὸν «πρὶν ἐπέλθωσιν αἱ ἐκ τῆς προφορικῆς διαδόσεως μεταβολαὶ ἐπὶ χρόνον οὕτω μακρὸν» δὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰ πράγματα. Ἡ προφορικὴ παράδοσις δὲν εἶναι πάντοτε φθαρτικὴ, ἀλλὰ πολλακίς καὶ διαπλαστικὴ, ἀρχίζει δὲ ἡ δράσις αὐτῆς εὐθὺς ἀπὸ τῆς ποιήσεως τοῦ ᾠσματος. Ὁ ἀείμνηστος Πολίτης εἰς τὴν περὶ «Γνωστῶν ποιητῶν δημοτικῶν ᾠσμάτων ὀμιλίαν του»² ἀναφέρει μίαν πολὺ διδακτικὴν παρατήρησιν τοῦ Ἀδ. Ἀδαμαντίου. Οὗτος ἀκούσας ποτὲ ἐν Τήνῳ ἄξεστον καὶ ἀκατάσκευον ᾠσμα ἔλαβε τὴν ἐξῆς περιέργον ἐξήγησιν τῆς ἐκφρα-

¹ Πρβ. τὰ λεγόμενα περὶ τοῦ ποιητοῦ τοῦ ὕπ' ἀρ. 8 ᾠματος (σ. 43). Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν 43, λεγόμενα περὶ λογίας ἐπιδράσεως καὶ ἀρχαϊτικῆς τάσεως τοῦ γραφέως, καὶ ἐν σ. 48 ἀρ. 10 τὰ περὶ ἰδιοτυπίας εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ τραγουδιοῦ, ὀφειλομένης εἰς τὸν Ἀθανάσιον, ὡς καὶ τὰ λεγόμενα περὶ τοῦ ᾠματος 9 (σ. 46), τὸ ὁποῖον ἤκουσεν ὁ Ἀθανάσιος εἰς τὸ Χιλιαντάρι ἢ τοῦ Ξενοφῶντος καὶ «τὸ κατέγραψε γυρίζοντας τὰ λόγια στὰ ἑλληνικά». Βλ. καὶ σ. 56 ἀρ. 13.

² Ν. Γ. Πολίτου, Δασογραφικὰ Σύμμεικτα, τόμ. Α', σ. 215.

σθείσης δι' αὐτὸ ἀπορίας του· «Ἀκόμα δὲν τὸ ταίριασαν οἱ κοπέλλαις τὸ τραγούδι, θὰ τὸ ταιριάσουν τὸν ἄλλο χρόνον». Δηλ. μόλις τὸ ἐπόμενον ἔτος θὰ λάβῃ τὸ τραγούδι τὴν ὀριστικὴν του διάπλασιν καὶ διατύπωσιν. Ἐξ ἄλλου τὸ γεγονός, ὅτι τὸ διαπλασθὲν κείμενον ἀποβαίνει κτῆμα τῶν πολλῶν, συντελεῖ παρὰ τὴν συνεχιζομένην διάπλασιν εἰς τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀποκρυστάλλωσιν καὶ ἀκεραιότεραν αὐτοῦ διατήρησιν κατὰ τὸ ἡσιόδειον :

*φήμη δ' οὗ τις πάμπαν ἀπόλλυται, ἦν τινα λαοὶ
πολλοὶ φημίξουσι· θεὸς νὺ τίς ἐστι καὶ αὐτή.*

Κατὰ ταῦτα ἡ παλαιότης δὲν σημαίνει πάντοτε καὶ ἀκεραιότεραν διατήρησιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ἐφ' ἕσον τοῦτο εὐρίσκεται ὑπὸ διαρκῆ διάπλασιν. Εἶναι ἐνδεχόμενον παλαιότεραι παραλλαγὰὶ νὰ παρουσιάζουν κείμενον περισσότερον ἐφθαρμένον, νεώτεραι δ' ἀκεραιότερον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Ὁ καταγράφας τὰ ᾄσματα, περισσότερον ἴσως ἐνδιαφερόμενος διὰ τὴν μελωδίαν, ὀλίγην προσοχὴν ἔδωκεν εἰς τὰ κείμενα. Ταῦτα εἶναι πολλαχῶς ἐφθαρμένα καὶ ἡμιτελῆ, ἐνῶ ὑπάρχουν σύγχρονοι παραλλαγὰὶ ἀρτιώτεραι. Ἡ σπουδαιότης αὐτῶν διὰ τὴν ἐν γένει μελέτην τῶν ᾠσμάτων συνίσταται οὐχὶ εἰς τὴν ἀκεραιότητά των, ἀλλὰ πρῶτον μὲν εἰς τὸ ὅτι μαρτυροῦσι περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν τούτων καὶ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα καὶ δεύτερον ὅτι συνοδεύονται καὶ ὑπὸ σημειώσεως τῆς μελωδίας, τῆς ὁποίας ἐὰν κατορθωθῇ ἡ ἀνάγνωσις, θ' ἀποτελέσῃ αὕτη σπουδαῖον ἀπόκτημα διὰ τὴν γενικωτέραν ἔρευναν.

Τὰ κείμενα ἀκολουθοῦν σχόλια, εἰς τὰ ὁποῖα ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸ κείμενον ὅχι μόνον ὡς ἔχει, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς ἄλλα γνωστὰ ποιήματα, ᾄσματα καὶ παραλλαγὰς. Αἱ παρατηρήσεις αὐτοῦ, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῶν κειμένων πρὸς γνωστὰ παλαιότερα δημῶδη ποιητικὰ κείμενα, ὡς π.χ. τὰ Ἐρωτοπαίγνια, τὸ Περὶ Ξενιτείας κτλ. εἶναι συνήθως ἐπιτυχεῖς καὶ διαφωτιστικαί, θὰ ἦσαν δὲ ἐπιτυχεστέραι, ἐὰν ἔλειπεν ἡ προκατάληψις περὶ τῆς καταγραφῆς τῶν ᾠσμάτων ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου καὶ τῆς λογιότητος αὐτοῦ, εἶτι δὲ καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ διασκευῆς αὐτῶν ἐπὶ τὸ λογιώτερον. Ἐν τούτοις ὑπάρχουν ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους σημείαις, εἰς τὰ ὁποῖα δὲν δύναμαι νὰ συμφωνήσω.

Π.χ. δὲν συμφωνῶ εἰς τὸ ὅτι τὸ «Περὶ Ξενιτείας» εἶναι ποιητικὸν εἶδος, τὸ ὁποῖον ἦνθησεν ἰδιαιτέρως εἰς τὰ μοναστήρια. Ὁ μοναχικὸς βίος οὐδεμίαν ἔχει ὁμοιότητα πρὸς τὸν ἐν τῇ Ξενιτείᾳ, τοῦ ὁποῖου τὰ δυσάρεστα περιγράφουν τὰ τραγούδια.

Εἰς τὰ περὶ εἰσαγωγῆς πουλιῶν, ὀμιλούντων εἰς τὰ δημοτικὰ τρα-

γούδια (σ. 20), λεγόμενα ἄς προστεθοῦν καὶ ὄσα σχετικὰ ἔγραψα διὰ τὴν τεχντροπίαν τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν¹.

Ἡ ἐν σ. 21 παρατήρησις, ὅτι θὰ ἦτο ἐνδιαφέρουσα ἢ ἀνίχνευσις τῶν ψυχολογικῶν ἐλατηρίων τῆς σειρᾶς τῶν ἄσμάτων, θὰ ἦτο ὀρθή, ἀν ἐσφίζετο δλόκληρος ἢ συλλογὴ καὶ ὄχι σπαράγματα μόνον αὐτῆς. Διότι ἀσφαλῶς τὰ εὑρεθέντα ὑπὸ τοῦ Λάμπρου φύλλα δὲν ἀποτελοῦν αὐτοτελῆ συλλογὴν, ἀλλὰ σπαράγματα μερίζονος, τῆς ὁποίας οὔτε ἡ ἔκτασις οὔτε καὶ τὸ περιεχόμενον εἶναι ἐξακριβώσιμον. Τὸ μόνον ἐνδιαφέρον εἰς τὴν περίπτωσιν εἶναι ὅτι εὑρέθη ἄνθρωπος, ὄχι πάντως ὁ Ἄθανάσιος, νὰ καταρτίσῃ συλλογὴν λαϊκῶν μελωδιῶν, καθ' ὃν τρόπον ἄλλοι κατήρτιζον συλλογὰς διαφόρων εἰδῶν μελῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων. Ἡ ἐν σ. 22 παρατήρησις, ὅτι φιλάδελφος ἐν Κρήτῃ καὶ εἰς ἄλλας νήσους λέγεται ὁ γυπαετός, εἶναι πολὺ ὀρθή, ἢ ὑπόθεσις ὅμως, ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἔλαβε τὴν ἀρχὴν τὸ τοπωνύμιον τοῦ Φιλαδέλφου τὸ βουνό, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῆ ἀσφαλῆς. Φιλάδελφοι ὑπάρχουν πολλοὶ εἰς τὴν ἱστορίαν, οἱ ὅποιοι ἔδωσαν τὸ ὄνομά των εἰς πόλεις καὶ τόπους, ὥστε νὰ εἶναι περιττὸν νὰ καταφύγωμεν εἰς τὸν γυπαετόν.

Ἡ ἐν σ. 23 ἔτυμολογία τοῦ λιογκάρι ἀπὸ τὸ ὑστερολατινικὸν *jo-care* νομίζω ὅτι εἶναι ὀρθή, ὄχι ὅμως καὶ ἡ διόρθωσις τοῦ *λιόφυλλο* εἰς *λιόφυτο*. Ἐδῶ δὲν πρόκειται περὶ κατασκευῆς μουσικοῦ ὄργάνου, ὅπως εἰς τὸ ἀκριτικὸν ἄσμα, ἐκ κορμοῦ ἐλαίας, ἀλλὰ περὶ χρησιμοποιοῦσεως τοῦ μίσχου τοῦ *λιόφυλλου* ὡς πλήκτρου διὰ τὸ παίζειμον τοῦ λιογκαριοῦ, πρᾶγμα διάφορον καὶ ὄχι παράδοξον.

Τὰ κατωτέρω (σ. 24) λεγόμενα περὶ συμφυρμοῦ δύο θεμάτων καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως τοῦ «καὶ νὰ βρω» διὰ τοῦ «κι ἐκ' ἡῶρα» δὲν νομίζω ὅτι εἶναι πειστικά, ὅπως δὲν θεωρῶ πειστικά καὶ τὰ κατωτέρω περὶ καταγωγῆς τοῦ θέματος «τὶς τρεῖς γιορτὲς τοῦ χρόνου» ἀπὸ μοιρολόγι. Ὁ ἀριθμὸς τρία εἶναι ἀριθμὸς κατ' ἐξοχὴν τυπικὸς παρὰ τῆ λαφ, ἔχει δὲ εἰς τὰ ἄσματα καὶ παραμύθια τεχντροπικὴν καὶ ὄχι πραγματικὴν σημασίαν. Παραδείγματα ὑπάρχουν ἀρκετὰ καὶ εἰς τὴν μικρὰν αὐτὴν συλλογὴν. Π.χ. εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 ἄσμα *μῆλο* — *κυνῶνι* — *δαμάσκηνο*, εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 *ἥλιος* — *φεγγάρι*, *κοράκου φτερό*, εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 5 *τρία* εἶναι τὰ ἄλογα καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 8 *τρεῖς οἱ τόποι*, *Ἄρτα* — *Κύπρος* — *Γαλατᾶς*. Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 *τρεῖς φορὰς μεταλαμβάνει ὁ ἁμαρτήσας*:

νὰ μεταλάβῃ μιὰ βολά, νὰ μεταλάβῃ δύο,

νὰ μεταλάβῃ τρεῖς βολές, νὰ σώσῃ τὴν ψυχὴν του.

Τὰ τεκμήρια, εἰς τὰ ὅποια προσπαθεῖ νὰ στηριχθῆ ὁ συγγραφεύς, νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρά.

¹ Στ. Π. Κυριακίδου, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Μέρος Α', Ἀθ. 1922, σ. 71.

Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 ὁ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Γρέγοιτε τὸ θέμα τῆς φυλακῆς ἐξέφρασεν ἡ ἑλληνικὴ λαϊκὴ ποίησις ἤδη ἀπὸ τοῦ Θ' αἰῶνος, δὲν τολμᾷ ἅμως νὰ συσχετίσῃ τὸ ἄσμα πρὸς τὸ ἄσμα τοῦ Ἀρμούρη, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Γρέγοιτε. Νομίζω ὅτι τὸ τραγούδι ἠμπορεῖ νὰ σχετισθῇ προσφύτερον πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἀνδρονίκου Δούκα καὶ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου, τοὺς ὁποίους, πρόσφυγας ὄντας, ἐφυλάκισεν ὁ Καλίφης, τῇ παροτρύνσει δὲ τοῦ Ἀνδρονίκου διέφυγε τῆς φυλακῆς ὁ Κωνσταντίνος, ὁ ὁποῖος μετὰ πολλὰς περιπετείας κατώρθωσε νὰ φθάσῃ εἰς Ρωμανίαν¹. Τὰ παθήματα τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ τοῦ Κωνσταντίνου εἶναι πιθανώτατον ἔτι ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς τὴν ποίησιν δημοδῶν ἄσμάτων, τὰ ὁποῖα ἴσως εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Ἀρέθας, ὅταν εἰς τὸ γνωστὸν σχόλιόν του ἔγραψε περὶ τῶν Παφλαγόνων ἀγυρτῶν, οἳτινες, συμπλάσαντες ἠδᾶς τινας, πάθη περιεχούσας ἐνδόξων ἀνδρῶν, ἤδον καθ' ἑκάστην οἰκίαν πρὸς ὀβολόν².

Εἰς τὰ ἐν σ. 34 λεγόμενα περὶ τοῦ διαφόρου χρώματος τῶν ἱππων προσθετέα καὶ τὰ τοῦ ἔπους [Ἐσχ. στ. 10 (φυτιλός), 42 (μαῦρος), 795 (ἀπόστρωσε τὸν μαῦρον μου καὶ στῶσε μου τὸν γρίβαν) κτλ.].

Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 ἄσμα (σ. 36) πλὴν τῆς ὀρθῆς παρατηρήσεως, ὅτι τὸ ἄσμα εἶναι κολοβὸν καὶ ὅτι θέμα αὐτοῦ εἶναι ὁ γνωστὸς μῦθος περὶ νεκροφιλίας Ἀχιλλέως καὶ Πενθεσιλείας, ὁ συγγραφεὺς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι εἰς τὸν πρῶτον στίχον «ὅταν λαλήσῃ ὁ πετεινὸς κ' οἱ ἐκκλησιῶς σημαίνουν» ὑπάρχει ἀνωμαλίαι συντακτικῆ, καθ' ἕσον συνάπτεται ἀόριστος (λαλήσῃ) μετὰ ἐνεστώτος (σημαίνουν). Ἐν τούτοις ἡ τυπικὴ ἀσυνταξία εἶναι ἀναγκαία, διότι τὸ μὲν λάλημα τοῦ πετεινοῦ ἔχει ἤδη γίνεαι πρὶν ἀρχίσουν νὰ σημαίνουν οἱ ἐκκλησιῶς, ὁ δὲ κτύπος τῶν κωδῶνων εἶναι διαρκῆς καὶ παρατεταμένος, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ὁποῖου γίνεται ὁ στολισμὸς τοῦ νέου (μάννα υἱὸν ἐστόλιζε). Ἡ κατωτέρω παρατήρησις (σ. 38), ὅτι «τὸ τραγούδι εἶναι τῆς στεριάς καὶ ἀπὸ κει ἔαπλώθηκε καὶ ρίζωσε σὲ ὠρισμένα νησιά», νομίζω ὅτι δὲν δικαιολογεῖται ἐπαρκῶς. Ἡ διαίρεσις τοῦ Fauviel εἰς τραγούδια τῆς στεριάς καὶ τραγούδια τῶν νήσων δὲν στηρίζεται εἰς τὰ πράγματα.

¹ Γεώργιος Μοναχός, Βόνν. 868. Ἐκρατήθη δὲ Ἀνδρόνικος καὶ ἀδραστήθη μετὰ πάντων τῶν συγγενῶν αὐτοῦ... Ἐκτοτε δὲ Κωνσταντίνος ὁ υἱὸς αὐτοῦ καὶ οἱ λοιποὶ ἰδόντες ἀδύνατόν ἐστιν Ἀνδρόνικον ἐξελεσθῆναι, βουλῆ αὐτοῦ μετ' οὐ πολὺ φυγῆ χρησάμενοι (θαυμαστὸν ὄντως) ἐκ μέσης Συρίας πρὸς Ῥωμανίαν ἐξήλθον, καὶ καταπολεμούμενοι κατὰ χώρας μόλις ὀλίγοι διασώθησαν μετὰ Κωνσταντίνου υἱοῦ αὐτοῦ.

² Σ. Κουγιά, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις, Λαογρ. 4 (1913 - 14) 239.

Ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὑπ' ἀριθ. 7 ἄσματος, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν λεηλασίαν τῆς Πάρου ὑπὸ τοῦ Μπαρμπάρου, εἰς Κρήτα ποιητὴν νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀσφαλῆς, ἐφ' ὅσον οὐδεμία γλωσσικὴ ἔνδειξις ὑπάρχει, ὑπενθυμίζουσα τὴν Κρήτην.

Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 8, ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ πάλιν περὶ λογίας ἐπιδράσεως, τὰ προσαγόμενα ὅμως τεκμήρια δὲν εἶναι πειστικά.

Εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 9, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν ἄλωσιν τῆς Μπόνας, ἡ γνώμη τοῦ συγγραφέως ὅτι τὸ ἀρχικὸν ἄσμα ἐποιήθη εἰς σλαβικὸν ἰδίωμα, ἐξ οὗ μετεφράσθη ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου εἰς τὴν ἑλληνικὴν, εἶναι ἀπίθανος. Ἄσματα δημῶδη ἑλληνικά, ἀναφερόμενα εἰς γεγονότα ἱστορικά, ἄσχετα πρὸς τὴν Ἑλλάδα, δὲν εἶναι ἄγνωστα. Πρὸς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Μάλτας, τὸν βομβαρδισμόν τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ εἰ τι ἄλλο¹. Τὸ μόνον βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ παράδοσις τοῦ ἄσματος εἶναι κακὴ. Ἴσως εἰς τοῦτο συνετέλεσαν καὶ τὰ μελωδικὰ παρεμβλήματα. Ἡ λέξις *συ...* δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀναγνωσθῇ *συρικόν*. Εἶναι ἀπλούστατα *σῦκο*: κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν τριῶν *μῆλο* — *σῦκο* — *γλυκό μου παιδάκι*. Τὰ περὶ Μπογδάνου λεγόμενα εἶναι ἄξια προσοχῆς, ὅτι ὅμως πρόκειται περὶ τίτλου τιμητικοῦ δὲν φαίνεται πιθανόν.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 11, παραλλαγή τοῦ ἄσματος τῆς «κακῆς μάννας», δὲν νομίζω ὅτι ἠλλοιώθη ὑπὸ τοῦ γράψαντος τὸν κώδικα τῶν Ἰδίων, διὰ νὰ συντομευθῇ. Ἀπλούστατα πρόκειται περὶ ἐφθαρμένης παραλλαγῆς. Ὁ στ. 3 δὲν εἶναι πλατεϊασμὸς τοῦ προηγουμένου, ὀφειλόμενος εἰς τὴν βίβαν *γιατ' ἐμένα* — *μετ' ἐμένα*, ἀλλ' ἀπλούστατα τὸ ἀπαραίτητον τεχνοτροπικὸν συμπλήρωμα τῶν τριῶν: *χρόνο* — *δύο (χρόνους)* — *τρεις καὶ τέσσερις (χρόνους)*. Τὸ *γιατ' ἐμένα* εἶναι ἐπανάληψις ἄτεχνος τοῦ *μετ' ἐμένα*, ἀντὶ τοῦ γνησίου *ὄρωτωνιας τοὺς διαβάτες*. Ἡ συμπλήρωσις διὰ τοῦ 5 στίχου «*κι' ἐγὼ παραγγέλλω τῶν διαβατῶν*» εἶναι περιττή. Ὁ διάλογος εἶναι σαφής. Ἡ μάννα ἐρωτᾷ τοὺς διαβάτες, ὁ δὲ νέος παραγγέλλει νὰ μὴ ὁμολογήσουν ὅτι τὸν εἶδαν, διὰ νὰ παραμένῃ αὕτη εἰς τὴν ἄγνοίαν τῆς τύχης τοῦ υἱοῦ της.

Ὡς πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 12 ὀρθὴ εἶναι ἡ παρατήρησις, ὅτι ἀνήκει εἰς τὸν ἀκριτικὸν κύκλον, καὶ ἡ συσχέτισις πρὸς τὸ ἐπεισόδιον τῆς συζύγου τοῦ Διγενῆ μὲ τὸν δράκοντα τοῦ Βαλτολιβαδίου, ὅτι ὅμως προέρχεται ἐκ Κρήτης εἶναι ἀμφίβολον, ἢ δὲ λέξις *στάμα* εἶναι βυζαντινὴ, ἀπαντῶσα ἤδη παρ' Εὐσταθίου². Ἐπίσης ἀμφίβολον εἶναι ὅτι τὸ λεξιλόγιον τοῦ τραγουδιοῦ ἔχει καθαρὰ ἀνατολικὸν χρῶμα. Αἱ λέξεις *πηγάδι* καὶ *γεμῶζω* δὲν εἶναι μόνον ἀνατολικά.

¹ Ἀθ. Σακελλαρίου, Κυπριακά, Β', σ. 181 κέ.

² Βόνν. 458,10. Κομνηνέ, στάμα καὶ πέζουμα.

Τὰ σχόλια ἀκολουθεῖ δημοσίευσις πανομοιοτύπων τοῦ χειρογράφου, τὰ ὁποῖα εἶναι μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἀκριβείας ἀντιγεγραμμένα καὶ ἀσφαλῶς θὰ διευκολύνουν παρὰ πολὺ τοὺς μέλλοντας νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴν μουσικὴν τῶν ᾠμάτων.

Τέλος ὑπὸ τὸν τίτλον «Στροφικὰ σχήματα» προστίθεται κεφάλαιον, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὴν «στιχουργικὴ καὶ στροφικὴ κατάρτιση», ὅπως αὕτη ἐξάγεται ἀπὸ τὰ πανομοιότυπα. Ἡ ἐξέτασις γίνεται μετὰ πολλῆς προσοχῆς, ἡ δὲ συνόψις γίνεται εἰς ἰδιόρρυθμον πίνακα, ἀντὶ τοῦ ὁποῖου θὰ ἐπροτίμων τὴν δήλωσιν τῶν διαφορῶν ρυθμικῶν σχημάτων μὲ τὸν συνήθη τρόπον (υ—). Ἡ διάκρισις μεταξὺ *γυρίσματος* καὶ *ισακίσματος*, τὴν ὁποίαν προτείνει ὁ συγγραφεὺς, εἶναι εὐστοχος καὶ πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ. Χρειάζεται ἔμως νὰ γίνῃ καὶ κάποια διάκρισις μεταξὺ μουσικῆς καὶ στιχουργικῆς στροφῆς, τὴν ὁποίαν δὲν κάμνει ὁ συγγραφεὺς. Ἡ μουσικὴ στροφή π. χ. ἀποτελεῖται ὄντως κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος στίχου, ὅχι ἔμως καὶ ἡ στιχουργικὴ, ἡ ὁποία εἶναι ἀνύπαρκτος, ἐφ' ὅσον τὰ γυρίσματα ἢ *ισακίσματα* δὲν εἰσέρχονται εἰς τὴν σειρὰν τοῦ νοήματος τοῦ κειμένου¹. Τοιαύτην πραγματικὴν στιχουργικὴν στροφὴν εἰς οὐδὲν τῶν δημοσιευομένων ᾠμάτων εὗρίσκω. Ὅλοι εἶναι μουσικαί.

Παρὰ τὰς ἀνωτέρω διαφωνίας μου ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέως εἶναι ὄντως ἐπιμελεστάτη καὶ ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ εὕρῃ μιμητάς.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Σ. Σπαθάρη, *Ἀπομνημονεύματα καὶ ἡ τέχνη τοῦ Καραγκιόζη*. [Ἀθήναι] Πέργαμος 1960, 8ον, Σελ. 227.

Εἶναι γνωστὸν πόσην σημασίαν ἔχει διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἔργων ἐν γένει τῆς τέχνης ἢ γνώσις τῶν δημιουργῶν αὐτῶν καὶ τοῦ βίου των. Τοῦτο ἰσχύει ὅχι μόνον διὰ τὴν ἀνωτέραν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν λαϊκὴν, μολονότι δυστυχῶς εἶναι σπανιώταται αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς μᾶς δίδονται πληροφορίαι περὶ τῶν λαϊκῶν δημιουργῶν.

Εἶδος τῆς λαϊκῆς δραματικῆς τέχνης εἶναι καὶ ὁ Καραγκιόζης, ὁ ὁποῖος σήμερον εὗρίσκεται μεταξὺ ὁμαδικῆς καὶ ἀτομικῆς τέχνης, χωρὶς ὅμως νὰ χάσῃ τὸν λαϊκὸν του χαρακτήρα. Καὶ οἱ μὲν παλαιότεροι δημιουργοὶ του, ὅπως οἱ πλεῖστοι τῶν λαϊκῶν, παραμένουν ἄγνωστοι. Ἀπὸ τινων ἔμως δεκαετηρίδων, ἐπειδὴ ὁ Καραγκιόζης ἀπέβη προσφιλὲς λαϊ-

¹ Στ. Π. Κυριακίδου, *Τὰ παιδιὰ τοῦ δεκαπεντασουλάβου*. Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος, 1923, σ. 430 κθ.

κὸν θέαμα, πολλοὶ δὲ καραγκιοζοπαίχται δὲν ἤρκοῦντο πλέον εἰς τὰ παραδεδομένα, ἀλλὰ προσέθετον καὶ νέα στοιχεῖα, καὶ ἰδίᾳ νέα τυπικὰ πρόσωπα, ἢ ἐπιτυχία παρὰ τοῖς θεαταῖς καὶ ἢ ἐπίγνωσις τῆς ἀτομικῆς δημιουργίας ὧθησαν διαφόρους ἐκ τῶν γνωστοτέρων καραγκιοζοπαίχτων, ὅπως ὑπῆρξεν ὁ Μόλλας, ὁ Ξάνθος καὶ εἰ τις ἄλλος, νὰ δημοσιεύσωσι τὰς κωμωδίας των, ἀρκετὰ δὲ κείμενα ἐδημοσίευσεν καὶ ὁ Γάλλος μελετητῆς τοῦ Καραγκιόζη Roussel καὶ τινες ἄλλοι¹. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἔχομεν πλέον συγχεκριμένα κείμενα πρὸς μελέτην, μᾶς ἔλειπον ὅμως τὰ στοιχεῖα τοῦ βίου τῶν δημιουργῶν αὐτῶν. Πληροφορίας τινὰς περὶ τοῦ βίου τοῦ Μόλλα μᾶς ἔδωκεν ὁ Roussel², ἀλλ' αὐταὶ δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἐπαρκεῖς. Τὸ κενὸν συμπληρῶνουν τώρα τὰ προκείμενα ἀπομνημονεύματα τοῦ γνωστοτέρου τῶν σημερινῶν καραγκιοζοπαίχτων, τοῦ Σωτήρη Σπαθάρη.

Εἰς αὐτὰ ὁ συγγραφεὺς ἀφηγεῖται μὲ τρόπον ζωηρὸν καὶ ἐπαγωγὸν τὴν πτωχείαν τῶν παιδικῶν του χρόνων, τὴν ἀγάπην του πρὸς τὰς παραστάσεις τοῦ Καραγκιόζη, αἱ ὁποῖαι καὶ τὸν προσείλκυσαν εἰς τὸ ἐπάγγελμα παρὰ τὴν ἀντίδρασιν τῆς μητρὸς του, τὰς περιουσίας του ἀνὰ τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς κατ' αὐτὰς οἰκονομικὰς καὶ ἄλλας ταλαιπωρίας καὶ περιπετείας, τὰς ἐπιτυχίας καὶ ἀποτυχίας του κτλ. Ὁ βίος αὐτὸς δύνανται κανεῖς μετὰ πιθανότητος νὰ εἴπῃ, ὅτι μᾶς δίδει τὴν τυπικὴν εἰκόνα τοῦ βίου τῶν λαϊκῶν τούτων πλανοδίων τεχνητῶν τοῦ Διονύσου³, οἱ ὁποῖοι ὅμως ἔχουν πλέον ἐπίγνωσιν τῆς τέχνης των, διὰ τὴν ὁποῖαν καὶ καυχῶνται. Πλὴν τούτου παρέχει καὶ ζωντανὰς πληροφορίας περὶ τῆς καταστάσεως τῶν πτωχοτέρων οἰκογενειῶν κατὰ τὰ τέλη τοῦ παρελθόντος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος.

Εἰς τὴν αὐτοβιογραφίαν του ὁ συγγραφεὺς προσθέτει καὶ δεύτερον κεφάλαιον, ἀφορῶν εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τέχνην τοῦ Καραγκιόζη ἐν Ἑλλάδι καὶ περιλαμβάνον πολυτίμους ὄντως δι' αὐτὰς πληροφορίας.

Ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ Καραγκιόζη ἐπαναλαμβάνει τὸν γνωστὸν τουρκικὸν μῦθον περὶ Καραγκιόζη καὶ Χατζηαἰθάτη ὡς οἰκοδόμων ἐν Προύσῃ⁴, τὸν ὁποῖον ἤκουσε ἀπὸ τὸν διδάσκαλόν του Θεοδωρέλλον. Σπουδαιότερα εἶναι ἢ πληροφορία ὅτι ὁ καραγκιοζοπαίχτης Γιάννης

¹ Βλ. τὸ ἄρθρον *Καραγκιόζης* ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ.

² Louis Roussel, *Karagheuz ou un Théâtre d'ombres à Athènes*. Athènes 1961, I, σ. 5.

³ Περὶ τούτων βλ. Στ. Π. Κυριακίδου, *Αἱ ἱστορικὰ ἀρχαὶ τῆς δημόθους νεοελληνικῆς ποιήσεως*. Ἀνατύπωσις μετ' ἐπιμέτρου. Θεσσαλονίκη 1954, σ. 33.

⁴ Βλ. Ignaz Kúnos, *Mundarten der Osmanen* (=N. Radloff, *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, VIII Teil) St. Petersburg 1899, σ. XXXII κθ.

Μπράχαλης έφερε την τέχνην εις την Έλλάδα. Δυστυχώς ή πληροφορία αύτη δέν είναι άκριβής. Ο Γιάννης Μπράχαλης ήλθεν από την Τουρκίαν και έπαιξεν εις τας Αθήνας κατά τὰ παιδικά χρόνια του Σπαθάρη (σ. 24), ο οποίος και παρηκολούθει τας παραστάσεις του περι τοῦ 1895-1900. Πλήν όμως του Μπράχαλη ο συγγραφεύς αναφέρει εις τὰ παιδικά του χρόνια και τόν Μίμαρο και τόν Θεοδωρέλλο και άλλους συγχρόνους καραγκιοζοπαίχτας. Είναι άπίθανον ολοι αυτοί να έδημιουργήθησαν από τόν Μπράχαλη. Έπειτα ο Καραγκιόζης φαίνεται ότι ήτο ήδη γνωστός εις τούς χρόνους τής επαναστάσεως. Ηκουσα παρά του άειμνήστου διδασκάλου μου Ν. Γ. Πολίτου ότι κάποτε ο Μακρυγιάννης διεκοφε την παράστασιν Καραγκιόζη και έξεδίωξε τόν καραγκιοζοπαίκτην, διότι ούτος νεωτερίζων απέφυγε τας συνήθεις εις τόν Καραγκιόζην βωμολοχίας. Πάντως είναι άξιον σημειώσεως ότι καθ' όν χρόνον περι τὸ 1900 ο Καραγκιόζης έν τή έλευθέρα Έλλάδι άπετέλει προσφιλέσ λαϊκόν θέαμα, έν τή τουρκοκρατουμένη ήτο άγνωστος εις τόν έλληνικόν λαόν. Εις τας πόλεις τουλάχιστον, εις τας όποιás έξησα, Κομοτηνήν, Σουφλί, Άλεξανδρούπολιν, Σέρρας και Ίωάννινα, παραστάσεις Καραγκιόζη δέν ειδον παρά τοίς Έλλησι, παραδόξως δ' ούδὲ παρά τοίς Τούρκοις¹. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Καραγκιόζης είναι παλαιότερον δάνειον, τὸ όποτον έγινεν εις την Πελοπόννησον ή την Στερεάν πρό τής άπελευθερώσεως.

Ο συγγραφεύς περαιτέρω παρέχει αξιολόγους πληροφορίας περι τών διασημοτέρων καραγκιοζοπαικτών, οι όποιοι και έδημιούργησαν σχολάς, όπως ο Μίμαρος, ο Ρούλιας και ο Μέμος, περι τών προσώπων, τὰ όποια ούτοι προσέθεσαν εις τόν Καραγκιόζην, όπως είναι ο Μπαρμπαγιώργος, ο Έβραϊός, ο Ζακυνθινός, ο Κρητικός, ο Όμορφονιός κλπ., παραθέτει δὲ και πίνακα τών μαθητῶν αυτών. Όμιλεί κατόπιν δια τὰ σκηνικά του Καραγκιόζη, τίς φιγούρες και τὰ έργα της τέχνης και τὰ άφορῶντα εις την σκηνήν, έπειτα παραθέτει και πίνακα παραστάσεων, οι όποιοι, καθώς λέγει, «μείνανε παράδοση στον Καραγκιόζη». Έν τέλει δὲ όμιλεί δια τούς άπαραιτήτους τραγουδιστάς, παραθέτει δὲ και διάφορα τυπικά ανέκδοτα και καλαμπούρια τών καραγκιοζοπαικτών.

Έκ τής άπαριθμήσεως και μόνον τών άνωτέρω γίνεται καταφανής ο πλούτος και ή σπουδαιότης τών πληροφοριών δια τούς μέλλοντας μελετητάς του Καραγκιόζη. Ο συγγραφεύς επαναλαμβάνει συχνά ότι είναι άγράμματος. Έν τούτοις ή άφήγησίς του είναι σαφής, ή γλώσσά του βέουσα γνησία λαϊκή και αναγιγνώσκειται εύχαρίστως. Χάριτες όφεί-

¹ Αντιστρόφως άξιοσημείωτον είναι ότι ο γράφας την ιστορίαν του Καραγκιόζη G. Jacob (Geschichte des Schattentheaters, Hannoner 1925), ένφ σημειώνει την παρουσίαν αυτου εις την Ίταλίαν, την Γερμανίαν και την Γαλλίαν, άγνοεί τελείως την ύπαρξιν και εδδοκίμησιν αυτου έν Έλλάδι.

λονται εις τὴν ἐπιμεληθεῖσαν τῆς ἐκδόσεως, Κ. Φιλιδισάκου, ἡ ὁποία ὀρθότατα ποιοῦσα περιώρισε τὴν ἐνέργειάν της εἰς ἐλάχιστα, ὅπως τὴν ὀρθογραφίαν καὶ τὴν ἀπλούστευσιν μερικῶν δυσνοήτων φράσεων.

ΣΤΙΑΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Stam. C. Caratzas, L'origine des dialectes nèo-grecs de l'Italie Méridionale. Paris 1958 [Collection de l'Institut d'études byzantines et nèo-helléniques de l'Université de Paris. Fascicule 18]. 8ον μικρόν, Σελ. 333 μετὰ 3 χαρτῶν.

Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀμφισβήτησις μεταξὺ τῶν γλωσσολόγων περὶ τῆς ἀρχῆς τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων τῆς Νοτίου Ἰταλίας, ὧν οἱ μὲν υποστηρίζουν ὅτι οἱ σημερινοὶ ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ εἶναι ὑπολείμματα τῶν ἐν Ἰταλίᾳ ἐγκατεστημένων ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἡ σημερινὴ διάλεκτος ὑπόλειμμα ἐκ τῆς ἀρχαιότητος, οἱ δὲ ὅτι οἱ μὲν παλαιοὶ κάτοικοι ἐξερωματώθησαν καὶ ἡ διάλεκτος αὐτῶν ἀπωλέσθη, οἱ δὲ σημερινοὶ προέρχονται ἐξ ἐγκαταστάσεων, γενομένων εἰς τὴν Κάτω Ἰταλίαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἡ δὲ διάλεκτος αὐτῶν εἶναι συνέχεια τοῦ βυζαντινοῦ ἰδιώματος, τὸ ὁποῖον ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν ἐκ τῆς παλαιᾶς εἰς τὴν νέαν πατρίδα των. Εἰσηγητὴς τῆς πρώτης γνώμης καὶ κυριώτατος αὐτῆς ὑποστηρικτὴς εἶναι ὁ G. Rohlf, τῆς δὲ δευτέρας οἱ Ἰταλοὶ C. Battisti, G. Alessio καὶ τελευταίως ὁ Oronzo Parlangèli, ὁ ὁποῖος καὶ συστηματικώτερον ἐπεχείρησε νὰ ἀποδείξῃ τὴν βυζαντινὴν ἀρχὴν τῶν συγχρόνων τούτων διαλέκτων διὰ τοῦ ἔργου του *Sui dialetti romanzi e romaici del Salento* (1953).

• Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἀνωτέρω βιβλίου τοῦ Parlangèli ἀναλαμβάνει ἐξ ὑπαρχῆς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὅλου ζητήματος, ἐξετάζων τὰ τε ἱστορικὰ καὶ γλωσσικὰ τεκμήρια τῶν δύο ἀντιτιθεμένων γνώμων. Τῆς ἐξετάσεως προτάσσει κεφάλαιον περὶ τῆς χρησιμοποιητέας μεθόδου, εἰς τὸ ὁποῖον σημειώνονται ἀρκετὰ μεθοδικὰ σφάλματα τοῦ Parlangèli. Τὸ κεφάλαιον εἶναι ἀξιανάγνωστον, ἰδιαιτέρας δὲ προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ παρατήρησις, ὅτι ἡ στατιστικὴ σύγκρισις μεταξὺ τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν νεωτέρων στοιχείων δὲν ἔχει θέσιν καὶ θὰ ὠδήγῃ εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα. Εἰσερχόμενος κατόπιν εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων περὶ βυζαντινῶν καὶ νεωτέρων ἑλληνικῶν μεταναστεύσεων παρατηρεῖ πολὺ ὀρθῶς ὅτι αἱ μὲν νεώτεραι οὐδεμίαν γλωσσικὴν ἐπίδρασιν ἔσχον, αἱ δὲ βυζαντιναὶ ἢ εἶναι ἀνύπαρκτοι ἢ εἶναι ἀσήμαντοι, μὴ δυνάμεναι νὰ δημιουργήσουσιν ἑλληνοφώνους ἐπαρχίας. Ὁ συγγραφεὺς φαίνεται δεχόμενος τὴν γνώμην, ὅτι τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας περὶ μεταναστεύσεως

τῶν Πατρῶν εἰς Ρήγιον εἶναι μῦθος, ἀλλά, καὶ ἂν δὲν ἦτο, δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἡ δημιουργία ἐλληνικῶν νησίδων, ἐφ' ὅσον κατὰ τὸ αὐτὸ Χρονικὸν οἱ μεταναστεύσαντες ἐπέστρεψαν μετὰ τινα χρόνον εἰς τὴν παλαιὰν πατρίδα. Αἱ ἐπιφυλάξεις του διὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ σχετικοῦ σχολίου τοῦ Ἀρέθα δὲν μοῦ φαίνονται πιθαναί. Τοῦναντίον πιστεύω ὅτι δημιουργὸς τοῦ μύθου, ὅστις προφανῶς εἶναι λογίας προελεύσεως, εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἐκ Πατρῶν καταγόμενος Ἀρέθας. Ὡς πρὸς τὰς ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Α' ἐγκαταστάσεις νομίζω ὅτι ὁ συγγραφεὺς ὀρθῶς τονίζει ὅτι αἱ πηγαὶ δὲν ὁμιλοῦν περὶ Ἑλλήνων, ἀλλὰ περὶ Ἀρμενίων καὶ δούλων τῆς Δανηλίδος ἀγνώστου ἐθνικότητος, ἴσως Σλάβων.

Μετὰ τὸν ἔλεγχον τῶν ἱστορικῶν τεκμηρίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζεται ὁ Parlange, ὁ συγγραφεὺς εἰσέρχεται εἰς τὸν ἔλεγχον τῶν γλωσσικῶν, εὕρισκει δὲ ὅτι εἰς τὰς νεοελληνικὰς διαλέκτους τῆς Κάτω Ἰταλίας ὑπάρχουν στοιχεῖα ἀρχαῖκά, ἀρχαιότερα τῆς κοινῆς, ὅπως εἶναι κυρίως τὰ διπλᾶ σύμφωνα, τῶν ὁποίων τὴν παρουσίαν ἐξετάζει διεξοδικῶς. Νομίζω ὅτι τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει ὁ συγγραφεὺς, ὅτι δηλ. ἡ παρουσία τῶν διπλῶν πείθει περὶ τῆς ἀρχαιότητος τῶν διαλέκτων τούτων, εἶναι ἀσφαλές. Τούτου τεθέντος, καθίσταται πιθανόν, ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγραφεὺς, ὅτι καὶ ἄλλοι ἀρχαῖομοι αὐτῶν εἶναι ὑπολείμματα δωριζούσης κοινῆς καὶ ὄχι νεώτερα ἀναπτύγματα.

Ἐξετάζει ἀκολούθως καὶ τὸ λεξιλογικὸν πρόβλημα καὶ ἰδίως τὰς λέξεις, τὰς ὁποίας ὁ Rohlfis θεωρεῖ ὡς ὑπολείμματα τῆς ἀρχαιότητος. Τὰς γνώμας τούτου ἐλέγχει ἐν πολλοῖς, καταλήγει δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρχαίων ὑπολειμμάτων δὲν εἶναι τόσο μὲγας, ὅσον θέλει ὁ Rohlfis. Ὁ ἴδιος προσθέτει εἰς τὰς δωριζούσας λέξεις τὴν λέξιν *zákkano*, τὴν ὁποίαν ἐτυμολογεῖ ἐκ τοῦ ἀρχαίου *σηκός*, δωρ. *σακός*, ὃ ἐστὶ περίφραγμα, ὅπου φυλάσσονται ἀρνία καὶ ἐρίφια.

Ἀκολούθως ἐξετάζει τὰς νεωτέρας εἰς τὰς διαλέκτους ταύτας προσθήκας, τοὺς λόγους τῆς μακροβιότητος αὐτῶν, προσθέτει δ' ἐν παραρτήματι διαλεκτικὰ κείμενα τοῦτο μὲν ἐκ Κάτω Ἰταλίας, τοῦτο δ' ἐξ ἄλλων ἐλληνικῶν τόπων, παρουσιάζοντα διαλεκτικὰς ὁμοιότητας πρὸς τὰ ἰταλικά. Πίνακες τῶν ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν λέξεων συμπληρῶνουν τὸ ἔργον.

Ὁ συγγραφεὺς εἶναι ἐξ ἀρχῆς πεπεισμένος περὶ τῆς ὀρθότητος τῆς γνώμης τοῦ Rohlfis, ἐν τούτοις εἰς τὰς λεπτομερείας δὲν διστάζει νὰ ἐλέγξῃ τὰ σφάλματα, εἰς τὰ ὁποῖα οὗτος περιέπεσε, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς γνώμης του. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖ σοβαρῶς τὴν συμβολὴν εἰς τὴν λύσιν τοῦ ἐπιμάχου προβλήματος, αἱ γνώμαι τοῦ συγγραφέως, καὶ αἱ ἱστορικαὶ καὶ αἱ γλωσσολογικαὶ, θεμελιῶνται ἐπὶ ἀσφαλῶν θεμελίων, ἡ δ' ἐξέτασις γίνεται μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ὑποδειγματικῆς μεθόδου.

Herbert Hunger, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie mit Hinweisen auf das Fortwirken antiker Stoffe und Motive in der bildenden Kunst, Literatur und Musik des Abendlandes bis zur Gegenwart. 5., erweiterte und ergänzte Auflage. Mit 52 Bildtafeln. Verlag Brüder Hollinek, Wien 1958. 8ον, Σελ. 387.

Λεξικά μυθολογικά, μικρά και μεγάλα, έχουν εκδοθή αρκετά έως τώρα, οὐδὲν ὅμως ἐξ αὐτῶν ὁμοιάζει πρὸς τὸ προκείμενον. Ὅλα ἀσχολοῦνται μόνον μὲ τοὺς ἀρχαίους μύθους καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν τῶν ἐρμηνειῶν, ἀδιαφοροῦν δὲ διὰ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν οὗτοι ἤσκησαν εἰς τὴν τέχνην, ζωγραφικὴν, πλαστικὴν, λογοτεχνίαν καὶ μουσικὴν, ὅχι μόνον τὴν μεταγενεστέραν τῆς Δύσεως, ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μέχρι σήμερον, ἀλλὰ πολλάκις καὶ τὴν ἀρχαίαν. Τὸ οὐσιῶδες τοῦτο κενὸν ἐσκέφθη νὰ συμπληρώσῃ ὁ συγγραφεὺς παρακινούμενος ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι μετὰ τὸν πόλεμον παρατηρήθη ζωηρὸν ἐνδιαφέρον τῆς τέχνης, ἀκόμη καὶ τῆς κινηματογραφικῆς, διὰ τοὺς ἀρχαίους μύθους.

Ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ ἔργον του ἔχων πλήρη ἐπίγνωσιν τῶν συγχρόνων ἀναγκῶν κατάρθωσε νὰ δώσῃ βραχεῖαν μὲν, ἀλλ' ἀκριβῆ καὶ σαφῆ εἰκόνα τῶν μυθικῶν μορφῶν καὶ μύθων, ὡς καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῶν ἐρμηνείας, προσέθεσε δ' ἐν ὑποσημειώσεσι τὰς ἀπαραιτήτους παραπομπὰς εἰς τε τὰς πηγὰς καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα. Ἐπίσης αἱ πληροφορίες περὶ τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν εἰς τὴν τέχνην, ἀρχαίαν καὶ νεωτέραν, εἶναι κατὰ τὸ δυνατὸν πλήρεις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ συγγραφεὺς ἐδημιούργησε σύντομον μὲν, ἀλλὰ πλήρες καὶ ἀκριβολόγον βοήθημα, χρήσιμον ὅχι μόνον εἰς τοὺς πολλοὺς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐπιστήμονας φιλολόγους.

Τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ βιβλίου δεικνύει καὶ ἡ εὐμενῆς ὑποδοχὴ, τῆς ὁποίας ἔτυχε ἐκ μέρους τοῦ λογίου καὶ ἐπιστημονικοῦ κοινοῦ. Εἰς διάστημα ἕξ ἐτῶν ἀριθμεῖ ἤδη πέντε ἐκδόσεις. Εἰς τὰς ἐκδόσεις ταύτας ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔπαυσε νὰ βελτιώσῃ τὸ ἔργον του διὰ τῆς διορθώσεως τυχόν παρερρησάντων σφαλμάτων καὶ τῆς προσθήκης ἄρθρων, παραλειφέντων εἰς τὴν πρώτην ἐκδοσιν, ὅπως λ.χ. ἀφορώντων εἰς ἀνατολικούς θεοὺς, οἱ ὅποιοι κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἀρχαιότητα εἰσῆχθησαν εἰς τὸ ἑλληνορωμαϊκὸν Πάνθεον. Ἡ τελευταία μάλιστα ἐκδοσις εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο ἀρτιωτέρα, ὅτι προσετέθησαν καὶ ὠραιότατοι πίνακες, ἀπεικονίζοντες διάφορα μυθολογικὰ ἔργα τέχνης, ὅχι μόνον ἀρχαῖα, ἀλλὰ καὶ νεώτερα, ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μέχρι σήμερον, ἀπὸ τοῦ Botticelli μέχρι καὶ τοῦ Picasso καὶ τῶν συγχρόνων θεατρικῶν παραστάσεων καὶ κινηματογράφων.

Mélanges Octave et Melpo Merlier. Athènes 1956-1957. [Institut Français d'Athènes] τόμ. Α' (1956). 8ον, Σελ. 419, πίν. XVI. — Τόμ. Β' (1956). 8ον, Σελ. 480, μετὰ πολλῶν πινάκων καὶ εἰκόνων. — Τόμ. Γ' (1957). 8ον, Σελ. 486, μετὰ πολλῶν πινάκων καὶ εἰκόνων.

Κατὰ τὸ ἔτος 1949 οἱ Ἑλληνες καὶ Γάλλοι συνεργάται τοῦ Octave Merlier εἰς τὸ Γαλλικὸν Ἰνστιτούτον Ἀθηνῶν ἀπεφάσισαν νὰ ἐορτάσωσι τὴν εἰκοσιπενταετηρίδα ἀπὸ τῆς ἀφίξεώς του εἰς τὴν Ἑλλάδα. Συγχρόνως πολυάριθμοι Ἑλληνες ἐπιστήμονες, φίλοι τοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τοῦ διευθυντοῦ του, ἀποβλέποντες εἰς τὰς μεγάλας ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας παρέσχεν οὗτος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς προαγωγῆς τῆς διδασκαλίας τῆς γαλλικῆς γλώσσης καὶ τοῦ γαλλικοῦ ἐν γένει πολιτισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς παντοειδοῦς ὑποστηρίξεως τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς γνώσεως τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος διὰ τῆς δημοσιεύσεως πολυάριθμων μελετῶν, ἀφορῶσιν εἰς αὐτήν, ἀπεφάσισαν νὰ ἐκδώσουν τιμητικὸν τόμον, περιλαμβάνοντα κατὰ τὰ εἰωθότα ἐπιστημονικὰς αὐτῶν ἐργασίας πρὸς τιμὴν τοῦ τιμωμένου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ ἔργον πράγματι ὑπῆρξε μέγα καὶ πλούσιον, τὴν δ' ἑκτασιν αὐτοῦ δεικνύει καὶ μόνη ἢ ἀπαρίθμησις τῶν κατηγοριῶν τῶν δημοσιευθέντων ἔργων ὑπὸ τὸν γενικὸν τίτλον *Collection de l'Institut Français d'Athènes*. 1) Νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία εἰς γαλλικὴν μετάφρασιν. 2) Γαλλικὴ λογοτεχνία εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν. 3) Δημοσιεύσεις ἑλληνικαί, ἀφορῶσαι εἰς τὴν λογοτεχνίαν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς, εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ βυζαντινὴν ἱστορίαν, ἔθνογραφίαν, γλωσσολογίαν καὶ δίκαιον. 4) Δημοσιεύσεις τοῦ Κέντρου μικρασιατικῶν μελετῶν. 5) Τετράδια Ἑλληνισμοῦ. 6) Συλλογὴ εἰκονογραφημένη, περιλαμβάνουσα πόλεις καὶ τοπεῖα τῆς Ἑλλάδος. 7) Σύγχρονοι Ἑλληνες καλλιτέχνη. 8) Σύγχρονοι Ἑλληνες μουσικοί. 9) Ἀναλυτικὸν δελτίον τῆς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας. 10) Σχολικὴ βιβλιοθήκη πρὸς χρῆσιν τῶν Ἑλλήνων μαθητῶν.

Τῆς τιμῆς ταύτης δὲν ἔπρεπε νὰ μείνη ἀμέτοχος καὶ ἡ σύντροφος τῆς ζωῆς τοῦ τιμωμένου, Ἑλληνίς τὴν καταγωγὴν, κ. Μέλπω Μερλιέ, ἡ ὁποία συναγωνιζομένη πρὸς τὸν σύζυγον πολλαχῶς ἐγένετο χρήσιμος εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην, ὡς μουσικολόγος μὲν διὰ τῆς διευθύνσεως τοῦ Μουσικοῦ λαογραφικοῦ ἀρχείου καὶ τῆς ἐκδόσεως ἀξιολογωτάτων συλλογῶν λαϊκῶν ᾠσμάτων, συλλεγόντων εἴτε ὑπὸ τῆς ἰδίας εἴτε ὑπὸ ἄλλων ἐρευνητῶν τῆς λαϊκῆς μουσικῆς, ὡς φίλη δὲ τῆς λαογραφίας διὰ τῆς ἰδρύσεως καὶ ὀργανώσεως τοῦ Κέντρου μικρασιατικῶν μελετῶν (*Centre d'études d'Asie mineure*) πρὸς συγκέντρωσιν καὶ δημοσίευσιν τοῦ πολυτίμου λαογραφικοῦ ὕλικου τοῦ ἐξωσθέντος ἐκ τῆς πατρίδος του Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅσον ἀκόμη σφίζεται εἰς τοὺς προσφυγόντας

εἰς τὸ ἐλεύθερον ἑλληνικὸν ἔδαφος. Ἔργον πολῦτιμον μὲν, ἀλλ' ἐπίπονον. Καὶ ἔχομεν μέχρι σήμερον ὡς καρπὸν τοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ τῆς ἐπιμόνου ἐργασίας τῆς ἰδρυτρίας πολυτίμους διὰ τὴν μικρασιατικὴν λαογραφίαν τόμους.

Ὁ εἰς τιμητικὸς τόμος λόγῳ τῆς προθύμου συμμετοχῆς πολλῶν ἐπιστημόνων, Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἠδξήθη εἰς τρεῖς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δεικνύει τὸ πλῆθος τῶν θαυμαστῶν τοῦ τιμωμένου ζεύγους. Δυστυχῶς δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφέρωμεν τὰ ὄνόματα τῶν συμμετασχόντων, οἱ ὅποιοι φθάνουν τοὺς ἐβδομήκοντα τρεῖς, οὐδὲ τοὺς τίτλους τῶν ἐργασιῶν των, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον νὰ παραθέσωμεν ἔστω καὶ ὀλιγόλογον ἀνάλυσιν αὐτῶν, διότι θὰ ἐξετεινόμεθα εἰς μέγα μῆκος, οὔτε δὲ ἐπιθυμοῦμεν νὰ κάμωμεν διαλογὴν συγγραφέων καὶ μελετῶν. Τοῦτο μόνον εὐχαρίστως σημειοῦμεν, ὅτι αἱ δημοσιευόμεναι μελέται ἐκτείνονται εἰς ὅλας τὰς περιόδους καὶ τὰς ἐκφάνσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀποτελοῦσι δὲ πράγματι σύνολον ἀντάξιον τῶν τιμωμένων καὶ τοῦ ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς Ἑλλάδος ἔργου των.

ΣΤΙΑΘΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

Α. Β. Οἰκονομίδου, «Χρονογράφου» τοῦ Δωροθέου τὰ Λαογραφικά. Διατριβὴ ἐπὶ ὑψηγείᾳ. Λαογραφία 18 (1959) 113 - 243 καὶ 19 (1960) 3 - 96.

Καθὼς τὸ δηλώνει ὁ τίτλος τῆς ἢ διατριβῆς τοῦ κ. Οἰκονομίδη, ἢ ὁποῖα εἶναι ἢ πιὸ ἐκτενὴς μελέτη πού δημοσιεύθηκε ὡς τώρα πάνω στὸν «Δωρόθεο Μονεμβασίας» (225 σελ.), ἐξετάζει τὸν Χρονογράφο ἀπὸ λαογραφικὴ ἄποψη. Ὁ συγγραφέας μᾶς πληροφορεῖ στὸν πρόλογο πὼς ἀποσκοπεῖ «οὐ μόνον εἰς ἀπλὴν σταχυολόγησιν τῶν ἐν τῷ «Χρονογράφῳ» λαογραφικῶν εἰδήσεων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν ἐν συγκρίσει καὶ παραβολῇ πρὸς παλαιότερας πηγὰς καὶ πρὸς ἀναλόγους ἢ συναφεῖς εἰδήσεις ἐκ τῆς λαογραφίας τῶν Ἑλλήνων, τῶν Ῥουμάνων καὶ ἄλλων λαῶν, ἰδίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ λαογραφικὰ στοιχεῖα, στὰ ὁποῖα ἐντοπίσθηκε κυρίως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συγγραφέα, ἢ ἔρευνά του χρειάσθηκε νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ τὰ ποικίλα προβλήματα τοῦ κειμένου (ταυτότητα τοῦ συγγραφέα, πηγές, χρονολόγησις, ἀρχικὴ μορφή κτλ.), τῶν ὁποίων ἡ λύσις ἀποτελεῖ προϋπόθεσις γιὰ μιὰ καλὰ θεμελιωμένη μελέτη τῆς Χρονογραφίας. Ἔτσι τὸ ἔργο τοῦ κ. Οἰκονομίδη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν βασικὸ του σκοπὸ, τὸν καθαρὰ λαογραφικὸ, ἀποτελεῖ καὶ φιλολογικὴ συμβολὴ ἐπὶ τῆς μελέτης τοῦ Δωροθέου.

Σύμφωνα μὲ τὸ σκοπὸ τῆς ἔρευνᾶς του ὁ συγγραφέας χώρισε τὴ

διατριβή του στα ακόλουθα μέρη: Πρόλογος σ. 113-115¹. Εισαγωγή σ. 116-152, όπου εξετάζονται τα φιλολογικά προβλήματα του κειμένου. Κεφάλαιο Α': Παραδόσεις και δοξασίες αναφερόμενες εις την Παλαιάν Διαθήκην (Κείμενα σελ. 153-167, Σημειώσεις σελ. 167-224). Κεφάλαιο Β': Παραδόσεις και δοξασίες αναφερόμενες εις την Ιστορίαν αρχαίων λαών (Κείμενα σελ. 225-232, Σημειώσεις σελ. 232-243). Κεφάλαιο Γ': Βυζαντινὰ παραδόσεις (Κείμενα σελ. 3-22, Σημειώσεις σελ. 22-65). Κεφ. Δ': Περὶ ὀνείρων-δραμάτων, σεισμῶν, θαυμάτων, διοσημείων καὶ ἄλλων ἀξιοκρίτων Ιστοριῶν σελ. 65-85. Ἐπίλογος σελ. 86-89, ὅπου συνοψίζονται τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τῆς φιλολογικῆς καὶ λαογραφικῆς ἔρευνα τοῦ συγγραφέα. Προσθήκη σελ. 90. Πίναξ πραγμάτων σελ. 91-95.

Γιὰ τὴ μελέτη τοῦ κ. Οἰκονομίδου ἔχομε μιὰ βασικὴ ἀντίρρηση, ποὺ τὴ σημειώνομε ἀμέσως ἐδῶ, μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν νὰ τὴν ἀναπτύξωμε στὸ τέλος τῆς βιβλιοκρισίας. Στὸν τίτλο τοῦ κ. Οἰκονομίδου ὑπόσχεται νὰ δώσῃ τὰ λαογραφικὰ τοῦ Χρονογράφου τοῦ Δωροθέου. Στὴν εἰσαγωγὴν τοῦ ἀναφέρει πὼς τοῦ Χρονογράφου αὐτοῦ ὑπάρχουν διάφορα χειρόγραφα καὶ τὸ τυπωμένον «Βιβλίον Ἱστορικόν». Κατόπιν καταλήγει λέγοντας πὼς ἡ ἔρευνά του βασίζεται μόνον στὴν τελευταία ἐκδοσὴ τοῦ Βιβλίου Ἱστορικοῦ τοῦ 1818, τὴν ὁποία καὶ χαρακτηρίζει ὡς τὴν πληρέστερη. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅμως ἀπλουστεύει τὸ πρόβλημα σὲ βαθμὸ ἀπαράδεκτο ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἀποψη.

Ὁ Χρονογράφος τοῦ Δωροθέου δὲν εἶναι μόνον τὸ τυπωμένον αὐτὸ βιβλίον ἀλλὰ καὶ οἱ διάφορες παραλλαγές ποὺ περιέχουν τὰ χειρόγραφα, τίς ὁποῖες δὲν θὰ ἔπρεπε ν' ἀγνοήσῃ ὁ ἔρευνητὴς ποὺ δηλώνει ὅτι θὰ μᾶς δώσῃ τὰ λαογραφικὰ τοῦ Χρονογράφου. Παρὰ τὴν ὑπόσχεσιν τοῦ τίτλου τοῦ κ. Οἰκονομίδου δὲν ἀσχολήθηκε παρὰ μόνον μὲ τὰ λαογραφικὰ τοῦ «Βιβλίου Ἱστορικοῦ» τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1818. Ὑπάρχει σημαντικὴ διαφορὰ.

Ἡ ἐργασία ὅμως τοῦ κ. Οἰκονομίδου πρέπει κατ' ἀρχὴν νὰ κριθῆ μὲ βάση ὄχι τὴν ἀντίληψιν τρίτων γιὰ τὸ πὼς θὰ ἦταν καλύτερο νὰ μελετηθῆ ἡ Χρονογραφία, ἀλλὰ τοὺς σκοποὺς, τοὺς ὁποῖους εἶχε τάξει ὁ ἴδιος στὴν ἔρευνά του καὶ τὸν βαθμὸ, στὸν ὁποῖο τοὺς ἐκπλήρωσε. Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν προέρχονται ἀπὸ εἰδικὸ λαογράφο, τίς ὑπαγορεύει ὅμως, ὕστερ' ἀπὸ ἀρκετὰ προχωρημένη συνολικὴ μελέτη τοῦ Χρονογράφου, ἢ ἐπίγνωση τοῦ κενοῦ ποὺ ἀφήνει ἢ ἔλλειψιν μιᾶς

¹ Ἐπειδὴ ἡ διατριβὴ τοῦ κ. Οἰκονομίδου δημοσιεύθηκε σὲ δύο τόμους τῆς «Λαογραφίας» ἡ σελιδαριθμησὴ τῆς παρουσιάζει ἕνα πρωτόστερο ποὺ δυσχεραίνει κάπως τίς παραπομπές.

συστηματικής λαογραφικής έρευνας του κειμένου και ή έλπίδα πώς τὸ βιβλίο τοῦ κ. Οἰκονομίδη θά ἀποτελοῦσε τὸ ἀπαραίτητο ἐλοκληρωμένο βοήθημα γιὰ τὰ λαογραφικὰ τῆς Χρονογραφίας.

Ἡ διατριβή ἀνταποκρίνεται στήν προσδοκία μας ὡς ἓνα βαθμὸ μονάχα. Μιά ἐλοκληρωμένη λαογραφική μελέτη τοῦ «Βιβλίου Ἱστορικοῦ» (1818) — στὸ ὅποιο περιορίθηκε ὁ κ. Οἰκονομίδης — προϋποθέτει τὴν πλήρη ἀπογραφή, κατάταξη, σχολίαση καὶ εὑρετηρίαση τοῦ λαογραφικοῦ περιεχομένου του. Ὁ ἴδιος ὁμως ὁμολογεῖ πὺς δὲν ἔκαμε τὴν πλήρη αὐτὴ ἐργασία, ἀλλὰ ἐπιλογή τῶν κυριότερων λαογραφικῶν στοιχείων. Στὸ κεφάλαιο Α', τὸ σχετικὸ μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, καὶ στὸ Γ', τὸ σχετικὸ μὲ τὶς βυζαντινὲς παραδόσεις, ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ πὺς ἡ ἀπογραφή του εἶναι πλήρης. Στὸ κεφάλαιο Β'—«Παραδόσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἱστορίαν ἀρχαίων λαῶν»—διευκρινίζει πὺς ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἱστορία θά παραθέσει μόνο «τὰς παραδόσεις ἐκεῖνας, αἱ ὅποιαι ἔχουν δημῶδες περιεχόμενον καὶ ἐπέδρασαν ἐπὶ τὴν λαϊκὴν μυθοπλαστίαν». Στὸ κεφάλαιο Δ' πάλι, ὅπου εἶναι συγκεντρωμένα ἔλα τὰ «περὶ ὄνειρων - ὁραμάτων, θαυμάτων κτλ.» λέει γιὰ τὰ ὄνειρα - ὁράματα πὺς παραθέτει «ἐκ τῶν σχετικῶν διηγήσεων τὰς σημαντικωτέρας», γιὰ τοὺς σεισμούς, πὺς μεταφέρει μόνο «ἐνίας διηγήσεις» καὶ γιὰ τὰ θαύματα, τὶς διοσημεῖες καὶ τὶς ἀξιόκουςτες ἱστορίες πὺς παραθέτει «ἐκ τῶν ἐν λόγῳ διηγήσεων τὰς κάτωθι»—δηλαδὴ δὲν τὶς παραθέτει ὅλες.

Ὅπωςδὴποτε ὁμως καλὸ θά ἦταν νὰ ἐξηγήσῃ ὁ κ. Οἰκονομίδης στὸν ἀναγνώστη ποιά μέθοδο ἀκολούθησε στήν ἐπιλογή του, ἡ ὁποία δίνει τὴν ἐντύπωση πὺς ἔγινε μὲ κριτήρια ὑποκειμενικὰ καὶ συνεπῶς συζητήσιμα. Μιά πρόχειρη ἀναδρομὴ στὸν Χρονογράφο ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση πὺς ἀγνόησε στήν ἐρευνά του εἰδήσεις καθαρὰ λαογραφικῆς σημασίας ὅπως τὶς ἱστορίες τῆς Μανδάνης (σελ. 104), τὴ συγχώρηση τοῦ Τραϊανοῦ χάρη στὴ δέηση τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου (σελ. 154), τὸ θαῦμα τῆς Παναγίας στήν πολιορκία τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Πέρσες (σελ. 276), τὸ ἀπὸ πότε «ἔγινε συνήθεια ὁποῦ σηκώνουν γεμάτον τὸ καυκὶ εἰς τὴν τράπεζαν καὶ πίνουν» (σ. 319), τὸ ὄραμα τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Διομήδη γιὰ τὸν Βασίλειο Μακεδόνα (σ. 348) κ.ἄ.

Συγχρόνως ὁμως βλέπομε πὺς ἡ διατριβὴ περιλαμβάνει καὶ θέματα ἄσχετα μὲ τὴ λαογραφία, τουλάχιστον ἔτσι πὺς ἐμφανίζονται μέσα στὸν Χρονογράφο, καὶ συγκεκριμένα τοὺς σεισμούς. Στὶς σελ. 69 - 71 ὁ κ. Οἰκονομίδης μιλεῖ γιὰ τὴ σημασία τῶν σεισμῶν στὶς λαϊκὲς παραδόσεις, καὶ τὰ ὅσα γράφει εἶναι πολὺ σωστά, ἀλλὰ δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς ὀκτὼ περιπτώσεις σεισμῶν πὺς ἀναγράφονται στὸν Χρονογράφο, ὅπου πρόκειται πολὺ ἀπλὰ γιὰ τὴ θετικὴ ἀναφορὰ ἐνὸς γεγονότος ἄσχετου μὲ ὅποιαδὴποτε δεισιδαιμονικὴ πίστη. Π. χ. δὲν βλέπομε ποιά εἶναι ἡ λαογραφικὴ σημασία τοῦ ἀκόλουθου χωρίου τοῦ Χρονογράφου πὺς ἀναφέρει (σ. 71 ἀρ. 1): «Τῷ

δὲ 29. χρόνῳ τῆς βασιλείας αὐτοῦ [τοῦ Μ. Κων/νου] ἐγένετο εἰς τὴν Κύπρον σεισμός μέγας καὶ ἐχάλασε ἡ Σαλαμίνη, πόλις μεγάλη, καὶ ἐχάθη λαὸς πολὺς ἀπὸ τὸν σεισμόν». Αὕτη ἡ πληροφορία θὰ μπορούσε νὰ ἔχη δοθῆ με ἀπαράλλακτα λόγια ἀπὸ τὸν πιὸ φωτισμένο καὶ τὸν λιγότερο δεισιδαίμονα ἱστορικό. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἄλλη, τῆς σελ. 71 ἀρ. 2: «Τῷ δὲ 5. χρόνῳ τῆς αὐτοῦ βασιλείας [τοῦ Ἰουλιανοῦ] ἐσειέτο ἡ Ἀντιόχεια ἡ μεγάλη ἡμέρας τρεῖς καὶ ἐκινδύνευε μέγਾਲος νὰ καταποντισθῆ». Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες τρεῖς παρόμοιες «διηγήσεις» σεισμῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς νομίζομε πὼς δὲν ἔχουν φανερὴ σχέση με τὴ λαογραφία καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀξιόκουστες ἱστορίες—πού θὰ ἔπρεπε βέβαια νὰ εἶναι ἀξιόκουστες ἀπὸ λαογραφικὴ ἄποψη—. Π.χ. στὴ σελ. 83, ἀρ. 11 διαβάζομε πὼς «τοῦ Βασιλέως [Ρωμανοῦ] φροντὶς δὲν ἦτον ἄλλη μόνον νὰ σμίγη μετ' ἀνδρῶν παιγνιωτῶν, νὰ κάμνη χαρὰς καὶ νὰ γελᾷ καὶ δὲν τὸν ἔμελλε διὰ τὴν φροντίδα τοῦ λαοῦ». Στὴ σελ. 84 ἀρ. 13 ἀναφέρεται πὼς με μιὰ Νεαρά του περὶ μνηστείας ὁ Ἀλέξιος Κομνηνὸς ὄρισε πὼς γιὰ νὰ ἀρραβωνιασθοῦν πρέπει «νὰ εἶναι τὸ ἀρσενικὸν χρόνων 14 καὶ τὸ θηλυκὸν 12». Στὴν ἴδια σελ. ἀρ. 14 ἀναφέρεται πὼς ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος τροποποίησε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις τὶς κληρονομικὲς διατάξεις. Ἡ αἰτιολογία πού δίνει ὁ συγγραφέας, ὅτι δηλαδὴ οἱ δύο τελευταῖες περιπτώσεις ἀναφέρονται ὡς «ἐνδιαφερόσαι ὑπὸ ἔποψιν βυζαντινοῦ λαϊκοῦ δικαίου» δὲν τὶς συνδέει βέβαια με τὴ λαογραφία. Ἐξίσου δυσκολοδιάκριτος εἶναι ὁ λόγος πού ἔκαμε νὰ ἀναφέρεται ὡς ἀξιόκουστη ἱστορία τὸ πραγματικὸ γεγονός ὅτι ὁ σουλτάνος Μουράτ Γ' θέλησε νὰ βάλῃ στὴν Πόλη ρολόγια πού νὰ σημαίνουν τὶς ὥρες, ἀλλὰ ἐμποδίσθη ἀπὸ τοὺς νομοδιδασκάλους του.

Καὶ ἄς προστεθῆ πὼς οἱ παραπομπὲς σὲ ὀρισμένες πραγματικὰ ἀξιόκουστες ἱστορίες γίνονται μερικὲς φορὲς με τρόπο πού δὲν ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ σὲ τί ἀναφέρονται καὶ ποῖο γεγονός κρύβεται πίσω¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κριτήρια με τὰ ὁποῖα ἔγινε ἡ ἐπιλογή, πού παραμένουν ἀκαθόριστα, ἀκαθόριστα παραμένουν καὶ τὰ κριτήρια με τὰ ὁποῖα ἔγινε ἡ κατανομὴ τῆς ὕλης κατὰ κεφάλαια. Ὁ διαχωρισμὸς δὲν παρουσιάζει τὴν ποθητὴ σαφήνεια, ἐπειδὴ δὲν εἶναι πάντα καταληπτὸ γιατί μιὰ ὀρισμένη εἰδηση περιλαμβάνεται στὸ ἓνα κεφάλαιο καὶ ὄχι στὸ ἄλλο. Στὸ κεφάλαιο Β' «παραδόσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἀρχαίων λαῶν» περιλαμβάνονται καὶ λαογραφικὲς ἀφηγήσεις πού σχετίζονται με τὴν Καινὴ Διαθήκη.

Τὸ κεφάλαιο «Βυζαντινὰ Παραδόσεις» ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν τιτλοφορῆται ἔτσι ἐπειδὴ περιέχει παραδόσεις τῶν Βυζαντινῶν ἢ παραδόσεις πού ἀναφέρονται στὸ Βυζάντιο. Φαίνεται πὼς περιέχει καὶ ἀπὸ

¹ Π.χ. νομίζομε πὼς δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ καταλάβῃ ποῖα εἶναι ἡ πραγματικὰ ἀξιόκουστη ἱστορία στὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ ἀπόσπασμα πού παραθέτει ὁ κ. Οἰκονομίδης στὴν σ. 85: «Εἶπαν δὲ καὶ περὶ τοῦ ἀφορισμοῦ ὅτι οἱ ἀρχιερεῖς τῶν Χριστιανῶν ἐκείνους ὁποῦ ἀφορισσοῦν διὰ πταισίμο, ἐάν δὲν συγχωρηθῶν, ἀφοῦ ἀποθάνουν δὲν ἀναλοῦν, μόνον στέκονται μαῦροι, ἀλυτοί, τυμπανιαῖοι ἕως τέλος τοῦ κόσμου».

τις πρώτες και από τις δεύτερες. Στην περίπτωση όμως που πρόκειται για παραδόσεις των Βυζαντινών, θα μπορούσαν να είχαν περιληφθή στο κεφάλαιο αυτό και άλλες, που ο συγγραφέας τις έχει κατατάξει άλλοι· π.χ. αρκετές από τις παραδόσεις που σχετίζονται με την Παλαιά Διαθήκη και που σύμφωνα με τον κ. Οικονομίδη άπαντούν σε Βυζαντινούς χρονογράφους.

*Άλλες πάλι παραδόσεις κατατάχθηκαν στο κεφάλαιο Δ', στα δ-νειρα-δράματα, ενώ αναφέρονται στη βυζαντινή ζωή. Τό ετι βασίζονται σ' ένα όνειρο ή δραμα δέν έξηγγει τίποτε, γιατί στο κεφάλαιο των Βυζαντινών παραδόσεων υπάρχουν αρκετές διηγήσεις με κύριο στοιχείο ένα όνειρο ή δραμα.

Ειδικότερα σχετικά με τό κεφάλαιο αυτό παρατηρούμε παρεπιπτότως πώς στην εισαγωγική του σημείωση ο συγγραφέας μάς πληροφορεί ότι οι παραδόσεις που πρόκειται να ακολουθήσουν «αναγινωσκόμεναι και ανακυκλούμεναι εις την προφορικήν παράδοσιν διετήρουν ιεράν την ανάμνησιν του Βυζαντινού Έλληνισμού εις τον νοϋν του ύποδούλου έθνους, διδάσκουσαι τους Έλληνας άποτελεσματικώτερον πάσης άλλης άκριβούς Ιστορίας την ένδοξον αυτών καταγωγήν και τό μεγαλείον του Βυζαντίου». Και ο άναγώστης διαπιστώνει πώς ο κ. Οικονομίδης έχει δίκαιο για μερικές από τις 33 περιπτώσεις παραδόσεων που παραθέτει, όπως λ.χ. τις σχετικές με τό κτίσιμο της Άγίας Σοφίας, την ίδρυση της Πόλης, τους άετους που έσκεπαν μέλλοντες αυτοκράτορες, άκόμα και για την παράδοση της χέρας της δικαιοσύνης, άκόμα τέλος και για την παράδοση της μαγικής μαρμαρίνης χελώνας που έκτελούσε χρέη δημοτικής υπηρεσίας καθαριότητας στους δρόμους της Βασιλεύουσας. Έκει όμως όπου είναι δύσκολο να άναγνωρισθί πώς οι παραδόσεις δίδαξαν τους ύπόδουλους προγόνους μας «την ένδοξον αυτών καταγωγήν και τό μεγαλείον του Βυζαντίου» είναι όταν πρόκειται για διηγήσεις που δέν έχουν καμιά σχέση με τό Βυζάντιο, όπως οι διηγήσεις για τη μαγική βρύση στη Νικόπολη της Παλαιστίνης, τό Ιαματικό δένδρο της Θεβαΐδος, και άκόμα περισσότερο όταν πρόκειται για διηγήσεις που δέν έχουν καμιά σχέση με τό μεγαλειό του Βυζαντίου, όπως ή παράδοση «για τη γιγαντοειδή γυναίκα», τό τέλος του Άρειού, τον έβραϊκό δάκτυλο στην ύποκίνηση της εικονομαχίας, τό μηλο του Θεοδοσίου του μικρού, όπου ή ψευδορκία της έναρκτης βασιλίτσας έγινε αίτια να άποκεφαλισθί ο άθώος Παυλίνος, και τέλος ή παράδοση για τον άκατανόμαστα αίσχρό τρόπο, με τον όποιο ο Λέων ο Σοφός τιμώρησε τη γυναίκα που τον είχε έμπαίξει.

*Η άνάγνωση της διατριβής δίνει την έντύπωση πώς ο συγγραφέας της δέν μπόρεσε να δώση σε όλα τα κεφάλαια την ίδια άναλογία κόπου για την έπεξεργασία του λαογραφικού ύλικού.

Τό καθένα από τα τρία πρώτα κεφάλαια περιλαμβάνει δύο μέρη: στο πρώτο παραθέτονται τα άποσπάσματα που παρουσιάζουν λαογραφικό ένδιαφέρον, και στο δεύτερο ακολουθούν «σημειώσεις» πάνω στα άποσπάσματα, όπου άναζητούνται οι παλιότερες πηγές των παραδόσεων

τοῦ Χρονογράφου καὶ ἀναφέρονται συναφεῖς παραδόσεις νεοελληνικῆς ἢ ρουμανικῆς ἢ καὶ ἄλλων λαῶν.

Τὸ τέταρτο ὅμως κεφάλαιο εἶναι φανερὰ ἀσύμμετρο σχετικὰ μὲ τὰ τρία προηγούμενα. Σ' αὐτὸ δὲν γίνεται παρὰ ἀπλὴ παράθεση ἀποσπασμάτων, καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια, ὅταν ὑπάρχουν, περιορίζονται σὲ σύντομες ὑποσημειώσεις, πού εἶναι σχεδὸν πάντα λακωνικῆς παραπομπῆς σὲ ἄλλους συγγραφεῖς. Οἱ εἰσαγωγικῆς παρατηρήσεις, πού βρίσκονται στὴν ἀρχὴ κάθε παραγράφου τοῦ κεφαλαίου τούτου, ἀποτελοῦν γενικότητες, ὄχι πάντα διαφωτιστικῆς, σὲ βαθμὸ πού νὰ φαίνονται κάποτε ἄσχετες μὲ τὰ ἀποσπάσματα πού ἀκολουθοῦν.

Γιὰ τὸν μελετητὴ πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ λαογραφικὰ τοῦ Χρονογράφου μένει ἀδικαιολόγητη ἡ βιαστικὴ ἀναφορά, μέσα σὲ εἴκοσι μόνον σελίδες, λαογραφικῶν στοιχείων πρώτης σημασίας, ὅπως τὰ ὄνειρα, τὰ θαύματα, οἱ διοσημεῖες καὶ οἱ διάφορες ἀξιόκουςτες ἱστορίες, καὶ ἡ διαπίστωση εἶναι πὼς γιὰ τὸ κεφάλαιο αὐτό, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς σκοπούς του, ὁ κ. Οἰκονομίδης ἔκανε σχεδὸν «ἀπλὴν σταχυολόγησιν», ἡ ὁποία μάλιστα ἔγινε μὲ κάποια προχειρότητα, χωρὶς νὰ ἀναζητήσῃ τίς πηγὰς ἢ νὰ κἀνῃ συσχετίσεις.

Ἄλλὰ καὶ γιὰ τίς σημειώσεις τῶν τριῶν πρώτων κεφαλαίων ἔχομε μερικῆς παρατηρήσεις. Νομίζομε πὼς οἱ συσχετίσεις πού γίνονται εἶναι κάποτε περιορισμένες. Συγκεκριμένα οἱ παραδόσεις ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀνήκουν σὲ πολὺ γενικότερο ἀπόθεμα, κοινὸ σὲ ὅλον σχεδὸν τὸν χριστιανικὸ κόσμον, καὶ ὁ παραλληλισμὸς τους μὲ ἀνάλογες παραδόσεις τῶν γειτονικῶν μας λαῶν δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ὅπως δὲν ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὁ παραλληλισμὸς μιᾶς εὐρύτατα διαδεδομένης νεοελληνικῆς παράδοσης μὲ μόνη μιὰ ἀνάλογη τοπικὴ τῆς Νάξου, στὴν ὁποία ἀναφέρεται συχνὰ ὁ κ. Οἰκονομίδης. Π.χ. προκειμένου γιὰ τὴν παράδοση πού λέει πὼς οἱ Ἑβραῖοι βγάδουν τὸ αἷμα ἀπὸ τὰ χριστιανόπαιδα, καὶ πού εἶναι ὄχι μόνον πανελλήνια, ἀλλὰ διαδεδομένη σὲ μεγάλο μέρος τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, δὲν βλέπομε τὴν ἀξία τῆς ἀναφορᾶς τῆς Σινώπης καὶ τῆς Νάξου. Οὔτε βλέπομε τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον τῆς πληροφορίας, στὸ σχόλιο γιὰ τὴ γιγαντοειδῆ γυναίκα (σ. 39, σημ. 9), πὼς εἰδικὰ «ἐν Ζακύνθῳ πιστεύουν ὅτι οἱ γίγαντες εἶναι ψηλότεροι καὶ δυνατώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους».

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς παρατηρήσεις αὐτές, πού ἀφοροῦν στὸ κύριο μέρος τῆς διατριβῆς, τὸ καθαρὰ λαογραφικὸ, ἔχομε καὶ μερικῆς σχετικῆς μὲ τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα τοῦ κειμένου, ἡ ὁποία γίνεται στὴν εἰσαγωγὴ. Τὰ συμπεράσματά της συνοψίζονται στὸν Ἐπίλογο καὶ εἶναι κυρίως τὰ ἀκόλουθα δύο: α') ὁ Χρονογράφος τοῦ Δωροθέου «ἀπέρρευσεν» ἀπὸ τὸ λεγόμενον Χρονικὸ τοῦ 1570, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀπαρτισθῆ ἀπὸ διάφορα βυζαντινὰ χρονικά, β') συγγραφέας τοῦ Χρονογράφου εἶναι κάποιος μητροπολίτης Μονεμβασίας Δωροθέος, προκάτοχος τοῦ Ἱερο-

θέου. Ὁ τελευταῖος (μητροπολίτης Μονεμβασίας γύρω στὰ 1578) βρῆκε «πιθανῶς ἐν τῇ μητροπόλει Μονεμβασίας τὸ χειρόγραφον τοῦ Χρονογράφου τοῦ προκατόχου του Δωροθέου» (τὸ ὅποιο, σύμφωνα μὲ τὸν συλλογισμό τοῦ κ. Οἰκονομίδη, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σταματοῦσε τὴν ἱστορική του ἀφήγηση πρὶν ἀπὸ τὸ 1578) καὶ τὸ μετέφερε στὴν αὐλὴ τοῦ Πέτρου τοῦ Χωλοῦ, ἔπου συμπληρώθηκε καὶ κατόπι ἐκδόθηκε στὴ Βενετία.

Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ συμπεράσματα παρατηροῦμε πῶς γίνεται διάκριση μεταξὺ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ 1570 καὶ τοῦ Χρονογράφου τοῦ Δωροθέου, ἡ ὁποία ξενίζει κάπως, γιατί ἀντιφάσκει μὲ ὀρισμένα μέρη τῆς διατριβῆς, ἔπου ἀφήνεται νὰ ἐννοηθῆ πῶς ὁ Χρονογράφος καὶ τὸ Χρονικὸ τοῦ 1570 θεωροῦνται ταυτόσημα, ἔπως π.χ. μὲ τὸ πρῶτο μέρος τῆς εἰσαγωγῆς, ποῦ ἔχει τὸν τίτλο «Τὸ Χρονικὸν τοῦ 1570 ἢ Χρονογράφος τοῦ Δωροθέου».

Παραδλέποντας ἕμως τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀντιμετωπίζομε τὸ ἐρώτημα ποῖα ἦταν ἡ ἀκριβὴς μορφή τοῦ Χρονογράφου τοῦ Δωροθέου στὸ ὑποθετικὸ χειρόγραφο, ποῦ σύμφωνα μὲ τὸν κ. Οἰκονομίδη βρῆκε ὁ Ἱερόθεος στὴ μητρόπολη Μονεμβασίας. Ὡς πρὸς τὰ χρονικά του θρια θὰ ἔπρεπε λίγο πολὺ νὰ συμπίπτει μὲ τὸ Χρονικὸ τοῦ 1570, ἐφόσον γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1578. Πρόβλημα ἕμως παραμένει ἡ ἀκριβὴς μορφή τοῦ περιεχομένου του.

Τὸ τυπωμένο κείμενο τοῦ «Βιβλίου Ἱστορικοῦ» δὲν μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ ἀπόλυτα μὲ τὸν ἀρχικὸ Χρονογράφο, ἀφοῦ, κατὰ τὸν κ. Οἰκονομίδη, περιλαμβάνει καὶ ἀπροσδιόριστες συμπληρώσεις ποῦ ἔγιναν στὴν αὐλὴ τοῦ Πέτρου τοῦ Χωλοῦ.

Τὰ χειρόγραφα πάλι, ποῦ καθιερώθηκε νὰ χαρακτηρίζονται ὡς χειρόγραφα τοῦ Χρονογράφου, ἔπως μᾶς δόθηκε καὶ ἄλλοτε ἡ εὐκαιρία νὰ παρατηρήσωμε¹, δὲν ἐπαναλαμβάνουν τὸ ἴδιο κείμενο, ἀλλὰ περιέχουν παραλλαγές κάποιου ἀρχικοῦ κειμένου, ποῦ δὲν ἔχει ἀκόμα καθορισθῆ. Ὅλες οἱ χειρόγραφες παραλλαγές διαφέρουν πολὺ ἢ λίγο ἀπὸ τὸ τυπωμένο κείμενο τοῦ Χρονογράφου, ὅχι μόνο ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐνδιάμεση ἀφήγηση αὐτῆ καθαυτῆ. Κι' ἄς προστεθῆ πῶς καὶ ὁ ἐντυπος Χρονογράφος, δηλαδὴ τὸ «Βιβλίον Ἱστορικόν», δὲν εἶναι πανομοιότυπος σὲ ὅλες του τίς ἐκδόσεις, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν διαφορὲς μεταξὺ τους, ὅχι ἕμως τόσο μεγάλες ὅσο τὰ χειρόγραφα.

Νομίζομε πῶς μὲ τὰ ὅσα λέει στὴν εἰσαγωγὴ ὁ κ. Οἰκονομίδης δὲν ἐνημερώνει ἀρκετὰ τὸν ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ τὸ βασικὸ αὐτὸ πρό-

¹ Ε. Α. Ζαχαριάδου, Μία ἰταλικὴ πηγὴ τοῦ Ψευδο-Δωροθέου γιὰ τοὺς Ὀθωμανούς. Πελοποννησιακά 5 (1961) 46-47.

βλῆμα τοῦ κειμένου, πού ἀνακύπτει ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῶν διαφόρων παραλλαγῶν. Στὴ σελ. 117, ὅπου δίνει τὰ περιεχόμενα τοῦ Χρονογράφου, δίνει τὰ περιεχόμενα τοῦ τυπωμένου «Βιβλίου Ἱστορικοῦ», τὰ ὅποια δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰ περιεχόμενα κανενὸς χειρογράφου. Στὸ δεῦτερο μέρος, ὅπου ἐξετάζονται τὰ χειρόγραφα¹ καὶ οἱ ἐκδόσεις τοῦ Χρονογράφου, γίνεται λόγος μόνο γιὰ διαφορὰς πού ἀναφέρονται στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τῆς Χρονογραφίας.

Ἔτσι διαβάζομε πὼς ἄλλοτε ἀρχίζει ἀπὸ Κτίσεως Κόσμου, ἄλλοτε ἀπὸ τὴν Ἰδρυση τῆς Ρώμης, ἄλλοτε ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τὸ 1391. Σχετικὰ μὲ τὸ τέλος μαθαίνομε πὼς ἡ Χρονογραφία ἄλλοτε τελειώνει μὲ τὸ ἔτος 1570 καὶ ἄλλοτε λίγο ἀργότερα. Πληροφορίες γιὰ τὴς ἀναμφισβήτητα οὐσιώδεις ἐσωτερικὲς διαφορὰς πού παρῶσιν αἰετὶ ἡ ἴδια ἡ ἀφήγησις τῆς Χρονογραφίας δὲν δίνονται, ἀλλὰ ξεχωρίζονται, ὡς οἱ πληρέστερες, δύο ἀπὸ τὴς παραλλαγές τῆς, ἡ τοῦ Harl. 5742 καὶ ἡ τοῦ Paris. 1790, τὴς ὁποῖες εἶχε ἤδη ἐπισημάνει καὶ ὁ Δ. Ρουσσός.

Ἡ πρώτη ἀναφέρεται χωρὶς νὰ ἐξηγηθῆ, γιὰτὶ πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς μία ἀπὸ τὴς δύο πληρέστερες. Πάντως, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε ἀναφερθῆ μαζὶ τῆς καὶ ὁ κώδ. 1205 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, τὸν ὁποῖο ἔχει ἐπισημάνει ὁ Moravcsik (*Byzantinoturcica* I^o, 413) καὶ πού εἶναι σχεδὸν ἴδιος μὲ τὸν Harl. Ὅσο γιὰ τὸν Παρισινὸ κώδικα, μαθαίνομε πὼς «περιλαμβάνει ἐν τέλει κεφάλαιον περὶ τῶν ἀκαταστασιῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Κωνσταντινουπόλεως, κεφάλαιον ἐλλείπον ἀπὸ τὰ ἄλλα χειρόγραφα». Ὡστόσο τὸ κεφάλαιον αὐτὸ περιλαμβάνεται καὶ στὸν κώδικα 162 τῆς Βιβλιοθήκης Κοραῆ (βλ. Κ. Ἀμαντο, Ἑλληνικά 1 [1928] 48), ὁ ὁποῖος τελειώνει περίπου στὸ ἴδιο

¹ Στὴ διατριβὴ διαβάζομε πὼς ἡ Χρονογραφία σώζεται σὲ 25 χειρόγραφα, σὲ ὅσα δηλαδὴ ἀνέφερε καὶ ὁ Preger σ' ἓνα ἄρθρο τοῦ δημοσιευμένου τὸ 1902 (*Th. Preger, Die Chronik vom Jahre 1570*, *Byz. Zeitschr.* 11 [1902] 1-2), στὸ ὁποῖο ἄλλωστε παραπέμπει ὁ κ. Οἰκονομίδης. Ματαγενέστερα ὁμοῦ βρέθησαν ἀρκετὰ ἄλλα χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὅποια ὁ κ. Οἰκονομίδης ἀναφέρει μόνο τέσσαρα: ἓνα τῆς Ὀλυμπιώτισσας καὶ τρία πού περιέγραψε ὁ Κ. Ἀμαντος, ἐνῶ κατὰ τὸν J. Moravcsik (*Byzantinoturcica* I^o, 413) ὁ ἀριθμὸς τους φθάνει στὰ 45. Εἶναι ἀλήθεια πὼς μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ περιέχουν μέρος μόνο τῆς Χρονογραφίας, ὡστόσο εἶναι ἐξακριβωμένο πὼς σὲ 35 χειρόγραφα ἡ Ἱστορικὴ ἀφήγησις εἶναι πλήρης καὶ φθάνει ὡς τὸ ἔτος 1570 ἢ λίγο ἀργότερα. Ἐπίσης ὁ κ. Οἰκονομίδης ἀναφέρει στίς σελ. 118 καὶ 120 πὼς ὑπάρχουν 4 χειρόγραφα τῆς Χρονογραφίας, τὰ ὅποια ἀναφέρουν τὸν Μ. Μαλαξὸ ὡς συγγραφέα. Στὴν ὑποσημείωσις ὁμοῦ τῆς σ. 120 ἀπαριθμεῖ 5 χειρόγραφα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Μαλαξοῦ. Στὰ 5 αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ ἄλλο ἓνα, πού ἐπίσης διέσωσε τὸ ὄνομα τοῦ Μαλαξοῦ: ὁ κώδ. 161 τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραῆ (βλ. Κ. Ἀμαντο, Ἑλληνικά 1 [1928] 48).

σημείο όπου και ο Παρισινός. Ἀλλὰ γενικότερα παρατηρούμε πώς υπάρχουν ἄλλες παραλλαγές πού θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν ὡς «πληρέστερες». Π.χ. ἡ παραλλαγή τοῦ Οχοπ. Canon. 62¹, ἃν και δὲν περιέχει τὸ κεφάλαιο γιά τίς ἀκαταστασίες στήν Ἐκκλησία, περιέχει ὅμως πλήθος λεπτομέρειες, καθὼς και τὸ κεφάλαιο γιά τοὺς Φράγκους στὸν Μοριά, πού λείπουν ἀπὸ τὰ δύο προαναφερόμενα χειρόγραφα.

² Ἀλλὰ και ὅταν, μετὰ τὰ χειρόγραφα, ἐξετάζη τὸ τυπωμένο βιβλίον, ὁ κ. Οἰκονομίδης και πάλι δὲν μιλεῖ γιά τίς ἐσωτερικὲς διαφορὲς πού παρουσιάζουν μετὰξὺ τους οἱ διάφορες ἐκδόσεις του, ἀλλὰ περιορίζεται νὰ μᾶς πληροφορήσει πὼς οἱ μεταγενέστερες ἐκδόσεις ἐκθέτουν τὰ γεγονότα «και πέραν τοῦ ἔτους τούτου», δηλαδὴ τοῦ 1629 (σ. 133)³.

Στὴν εἰσαγωγή ἐξετάζεται ἀκόμα ἡ ταυτότητα τοῦ Χρονογράφου. Εἶδαμε ποιά εἶναι ἡ σχετικὴ ἀποψη τοῦ κ. Οἰκονομίδη. Πρὶν μᾶς τὴ διατύπωση ὅμως κρίνει μία-μία τίς ἀπόψεις ἄλλων μελετητῶν τοῦ Χρονογράφου: τοῦ Constantinescu, τοῦ Σάθα, τοῦ Χρ. Παπαδοπούλου και τοῦ Δ. Ρούσσου, στήν ὁποία δίνει περισσότερη ἔκταση. Ἡ ἀποψη αὐτὴ διατυπώθηκε σὲ μία διεξοδικὴ μελέτη του γιά τὸν Δωρόθεο⁴, στήν ὁποία στηρίχθηκε σημαντικὰ ὁ κ. Οἰκονομίδης και εἶναι πραγματικὰ «βασικὴ διὰ τὴν ἔρευνα τῶν συναφῶν μὲ τὸν Χρονογράφον προβλημάτων», ἀλλὰ περιέχει και ἀρκετὰ σφάλματα, πιθανότατα ἐπειδὴ ἀνήκει στὰ κατάλοιπα τοῦ συγγραφέα.

Σύμφωνα μὲ τὸν Ρούσσο, ἐφόσον δὲν μαρτυρεῖται μητροπολίτης Μονεμβασίας μὲ τὸ ὄνομα Δωρόθεος, πού νὰ ἔζησε στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα, ἡ σχετικὴ ἔρευνα θά ἔπρεπε νὰ ἀναζητήση τὸν συγγραφέα σὲ παλιότερη ἐποχὴ. Ἔτσι ὁ Ρούσσο νόμισε πὼς ἀνακάλυψε κάποιον παλιότερο μητροπολίτη Μονεμβασίας Δωρόθεο, τὸν ὁποῖο γιά διάφορους λόγους θεώρησε πὼς μπορεῖ νὰ ταυτισθῆ μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ Χρονικοῦ. Ἡ ἀποψη ὅμως αὐτὴ στηρίζεται σ' ἓνα σφάλμα, πού περίμενε κανεὶς πὼς θά τὸ διόρθωνε ὁ κ. Οἰκονομίδης. Ὁ Ρούσσο εἶχε βρεῖ αὐτὸν τὸν Δωρόθεο Μονεμβασίας στὸν Νέο Ἑλληνομνήμονα (παραπέμπει

¹ Ὁ Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων 16 (1922) 142-175, ἔχει συγκρίνει τὸν κώδικα αὐτὸν πρὸς τὸ «Βιβλίον Ἱστορικόν» και ἔχει καταγράψει τίς διαφορὲς πρόσθετες εἰδήσεις πού περιέχει.

² Ἀπαριθμώντας τίς ἐκδόσεις τοῦ «Βιβλίου Ἱστορικοῦ» ὁ κ. Οἰκονομίδης ἀναφέρει τέσσερις (1684, 1763, 1778 και 1792) πού διέφυγαν ἀπὸ τὸν Λάμπρο και τὸν Moravcsik. Ἀμφισβητεῖ ὅμως τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1805, μολονότι ἀναφέρεται ἀπὸ αὐτοψία στήν βιβλιογραφία τῶν Γκίνη-Μέξα και πού πάντως ἀντίτυπὸ της ὑπάρχει στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη CMGL 155).

³ D. Russo, Cronica dela 1570. Turcograecia lui Crusius. Cronografele lui Dorotei si Cigala. Cronografele Romanestri Studii Istoria Greco-romane I, Bucuresti 1939, 53-86.

στον 5ο τόμο σ. 267), όπου από άπλή άβλεψία ο Λάμπρος αναφέρει ως Δωρόθεο Μονεμβασίας τον Δωρόθεο μητροπολίτη Μυτιλήνης¹. Είναι άλήθεια πώς ή γνώμη του Ρούσσου «δέν συνεζητήθη παρ' ήμίν», τó σφάλμα όμως έχει ήδη διορθωθή έμμεσα από τον V. Laurent², πού επισήμανε την άβλεψία του Λάμπρου, ή όποία παρέσυρε τον Ρούσο.

Στήν Εισαγωγή τέλος εξετάζεται και τó θέμα των μεταφράσεων του Χρονογράφου και αναφέρεται πώς ή Χρονογραφία μεταφράσθηκε «εις την σλαβικήν και ρουμανικήν γλώσσαν». Προσθέτομε πώς, ήδη από τον 17ο αι., είχε μεταφρασθή και σε μιá ακόμα γλώσσα, την άραβική³.

Τελειώνομε με τή βασική μας αντίρρηση για τή μελέτη του κ. Οίκονομίδη, ότι δηλαδή ή έρευνά του για τá λαογραφικά του Χρονογράφου βασίσθηκε άποκλειστικά στην έκδοση του 1818 του «Βιβλίου 'Ιστορικού» και άγνόησε τις διάφορες παραλλαγές των χειρογράφων. Είναι άλήθεια πώς ή έκδοση αυτή καλύπτει τó μεγαλύτερο μέρος του Χρονογράφου, όπως έμφανίζεται σε όλες μαζί τις παραλλαγές, και πώς είναι ή πληρέστερη από τις έντυπες εκδόσεις⁴. Δέν μπορεί όμως να ταυτισθή με την άρχική μορφή του Χρονογράφου του Δωροθέου, για λόγους τούς όποιους έξηγήσαμε. Και άφού ή άποκατάσταση της άρχικής μορφής του κειμένου, ή όποία θά μπορούσε να πραγματοποιηθή ύστερ' από σύγκριση όλων των παραλλαγών, δέν έχει γίνει ως σήμερα, ή επιστημονική έρευνα θά έπρεπε ν' αντιμετώπιση τó θέμα διαφορετικά.

Ο Χρονογράφος ανήκει σ' ένα γραμματολογικό είδος, δηλαδή τή λαϊκή χρονογραφία, τó όποιο είναι από τή φύση του ευεπίφορο σε παρεμβάσεις τρίτων, πού παραμένουν άγνωστοι, και δέν ξέρουμε ως ποιο βαθμό εϋθύνονται για τις διαφορές πού παρουσιάζουν μεταξύ τους οι παραλλαγές του έργου, έφόσον ή άρχική του μορφή δέν είναι έξακριθωμένη. Ο έρευνητής θά μπορούσε λοιπόν να τοποθετήση σε ίση μοίρα όλες τις παραλλαγές και να σταχυολογήση ειδήσεις από όλες. Μια τέτοια αντιμετώπιση του θέματος, στην περίπτωση όπου σκοπός της σταχυο-

¹ Αυτός ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Δωρόθεος έγραψε μιá «Διδασκαλία» σχετικά με την πολιορκία της Πόλης από τούς Τούρκους τον 'Ιούλιο του 1422, ή όποία έχει έκδοθή από τον Chr. Loparev στα Βυζ. Χρονικά 12 (1906) 166-171.

² V. Laurent, A propos de Dorothee Métropolitaine de Mytilène, Rev. Ét. Byz. 9 (1951) 163-169.

³ Βλ. σχετικά Fr. Schulthess, Über zwei Karsuni Handschriften der Bibliothek der Jakobiten-Gemeinden in Urfa. Zeitschr. der Deutsch-morgenländ. Gesellsch. 63 (1909) 487-494.

⁴ Σ' αυτήν την έκδοση π.χ. περιλαμβάνεται ή παράδοση για την Τράπεζα της Άγίας Σοφίας, πού λείπει από άλλες εκδόσεις. Σχετικά έχει γράψει ο Δ. Μ. Σάργος και νομίζω πώς μιá παραπομπή θά έξυπηρετούσε την ολοκλήρωση της διατριβής (Ο έν Κωνσταντινούπολει 'Ελλην. Φιλολ. Σύλλογος 33 [1914] 58-60).

λόγησης θά ήταν μιὰ λαογραφική μελέτη, ὄχι μόνο θά πραγματοποιοῦσε μιὰ πολὺ πλούσια συγκομιδὴ, ἀλλὰ καὶ θά προωθοῦσε σημαντικὰ τὴ φιλολογικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸ κείμενο μὲ τὴν κατάλληλη σύγκριση τῶν λαογραφικῶν στοιχείων.

*Ἄν περιορίση ὁ λαογράφος τὴν ἔρευνά του μόνο στὴν τυπωμένη μορφή τῆς Χρονογραφίας, ἀγνοεῖ πολλὰς ἐνδιαφέρουσες παραδόσεις ποὺ ἀπαντοῦν στὶς ἄλλες παραλλαγές. Τὰ ὅσα βρίσκονται π.χ. στὸ «Βιβλίον Ἱστορικόν» σχετικὰ μὲ τὴν Ἑλωση τῆς Πόλης εἶναι φτωχότατα, ἐνῶ ἀντιθέτως μερικὰ χειρόγραφα περισώζουν ἀξιοπρόσεχτες λαογραφικὲς διηγήσεις, ὅπως π.χ. ὁ Παρισινὸς Suppl. Gr. 467¹. Ἄγνοεῖ ἀκόμα τὶς διαφορές, μὲ τὶς ὁποῖες ἐξιστορεῖται καμιά φορὰ ἡ ἴδια παράδοση ἀπὸ δύο διαφορετικὲς παραλλαγές². Π.χ. στὸ «Βιβλίον Ἱστορικόν» διαβάζομε, σχετικὰ μὲ τὸν μαγικὸ καθρέφτη, πὼς κατασκευάσθηκε ἀπὸ τὸν Λέοντα τὸν Σοφὸ, καὶ πολὺ σωστὰ παρατηρεῖ ὁ κ. Οἰκονομίδης ὅτι «τοῦτο ἀποτελεῖ ἀναχρονισμόν». Ὁ ἀναχρονισμὸς ὅμως αὐτὸς δὲν ὑπάρχει στὴν ἱστορία τοῦ μαγικοῦ καθρέφτη κατὰ τὸ χειρόγραφο 462 τοῦ Παναγίου Ἰάφου, γιὰτὶ ἐκεῖ ὁ Λέων ὁ Σοφὸς δὲν ἀναφέρεται καθόλου. Τὸ σχετικὸ τμῆμα τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἔχει ἐκδοθῆ ἀπὸ τὸν Ψυχάρη, στὴ μελέτη τοῦ ὁποῖου παραπέμπει ὁ κ. Οἰκονομίδης. Ἡ ἴδια παρατήρηση μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ γιὰ τὸν θαυμαστὸ πλάτανο, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀναφέρεται ὡς ἔργο τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ στὸ «Βιβλίον Ἱστορικόν», ἀλλὰ ὄχι καὶ στὸ παραπάνω χειρόγραφο, τὸ ἀντίστοιχο τμῆμα τοῦ ὁποῖου ἔχει ἐπίσης δημοσιεύσει ὁ Ψυχάρης.

Σὲ περιπτώσεις ὅπως οἱ δύο τελευταῖες ἡ σύγκριση τῶν διαφορετικῶν στοιχείων τῆς παράδοσης ἐπιβάλλεται καὶ προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀναζήτησιν τῶν πηγῶν καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλο συσχετισμὸ. Βέβαια ἡ ἐπέκταση τῆς λαογραφικῆς ἔρευνας σὲ ὅλη τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ Χρονογράφου θά ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐπίπονη ἐργασία. Τὸ νὰ ληφθοῦν ὅμως ὑπόψη τουλάχιστον ὅσα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὶς διάφορες παραλλαγές εἶναι

¹ Ἡ παράδοση αὐτὴ ἔχει δημοσιευθῆ ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο, Νέος Ἑλληνομν. 5 (1908) 248-250.

² J. Psichari, Quelques travaux, τ. I (1930) σ. 989 καὶ 998. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης, ἂν καὶ δὲν ἀσχολήθηκε ποτὲ εἰδικὰ μὲ τὸν Χρονογράφο, ὡστόσο ἐθίξε τὸ πρόβλημα τῶν διαφόρων παραλλαγῶν του. Ἔτσι, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα ποὺ δημοσίευσε ὁ Ψυχάρης, παρατηρεῖ σχετικὰ μὲ τὸ χειρόγραφο χρονικὸ τοῦ Παναγίου Ἰάφου καὶ τὸ «Βιβλίον Ἱστορικόν»: «δύναται, ὡς νομίζομεν, νὰ θεωρηθῆ βέβαιον ὅτι ἀμφότερα ἀνήκουσι μετ' ἄλλων τινῶν ἀωνόμως φερομένων εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν χρονικῶν, ἐλαχίστας καὶ ἀσημάντους παραλλαγὰς ἀπ' ἄλλήλων παρουσιάζόντων». Κι' ὅταν πραγματεύεται τὶς παραδόσεις ἀφισπρῶνει ἀρκετὰς γραμμὰς στὶς διαφορὰς ποὺ παρουσιάζουν οἱ δύο παραλλαγές, (Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τόμ. Β', σ. 18-19).

δημοσιευμένα, νομίζομε πώς θά ἔκανε τή διατριβή τοῦ κ. Οἰκονομίδη πολὺ πληρέστερη.

Ὅπωςδήποτε ἔμως πρέπει νά ἀναγνωρισθῆ πώς, ὡς πρὸς τὰ τελευταία σημεῖα ποῦ θίξαμε, ἡ ἔρευνα τοῦ κ. Οἰκονομίδη ἐμποδίσθηκε στὴν δλοκλήρωσή της ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκῆ γνώση ποῦ ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει γιὰ τὴ Χρονογραφία καὶ τὸ συγγραφέα της. Ἐς ἐλπίσωμε πὼς ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα θά λύσῃ σύντομα τὰ προβλήματα τοῦ Ψευδο-Δωροθέου καὶ τότε ὁ κ. Οἰκονομίδης θά μπορέσῃ νά μᾶς δώσῃ τὰ λαογραφικὰ τοῦ ἀληθινοῦ Χρονογράφου τοῦ Δωροθέου.

E. A. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ

Wolfram Eberhard, Minstrel Tales from Southeastern Turkey. Berkeley and Los Angeles 1955. 8ον, Σελ. 92. [University of California Press. Folklore Studies 5].

Ἡ μελέτη περιέχει κυρίως ὕλικὸ λαϊκῶν διηγήσεων, ποῦ συνέλεξε ὁ συγγραφέας στὴν περιοχή Çukurova τῆς νοτιοανατολικῆς Τουρκίας κατὰ τὸ 1951. Οἱ παραλλαγές ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχή αὕτη παραβάλλονται πρὸς τὶς ἤδη γνωστὰς ἄλλων περιοχῶν καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς πληροφορίες τοῦ συγγραφέα γιὰ τοὺς φορεῖς τῆς προφορικῆς παράδοσης ἐξάγονται ὀρισμένα συμπεράσματα.

Οἱ τουρκικὲς halk hikâyeleri κατὰ λέξιν «λαϊκὲς διηγήσεις», τὶς ὁποῖες ὁ Eberhard ἀποδίδει μὲ τὸν ἀγγλικὸ ὄρο «minstrel tales», εἶναι χαρακτηριστικὸ εἶδος τῆς τουρκικῆς λαϊκῆς λογοτεχνίας καὶ μοιάζει, ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας, μὲ τὸ γερμανικὸ Spielmannsbuch ἢ Volksbuch καὶ μὲ τὸ γαλλικὸ καὶ ἰσπανικὸ chantefable. Οἱ τουρκικὲς λαϊκὲς διηγήσεις ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕνα ἀριθμὸ ἐπεισοδίων, τὰ ὁποῖα συνδέει ἡ κεντρικὴ μορφή τοῦ ἥρωα. Διακρίνονται σὲ δύο κυρίως τύπους: 1) Ἐρωτικὲς ἱστορίες, στίς ὁποῖες ὁ ἥρωας ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες κατορθώνει νά βρῆ καὶ νά παντρευτῆ τὴν ἀγαπημένην του καὶ 2) Ψευδοβιογραφικὲς ἱστορίες, στίς ὁποῖες ὁ ἀφηγητὴς μιλά γιὰ τὶς δικές του περιπέτειες, τὶς σχετικὲς μὲ τὴν ἀναζήτησιν μιᾶς πραγματικῆς ἢ φανταστικῆς ἀγαπημένης. Ἡ διήγησις γίνεται σὲ πεζὸ λόγο, ἀλλὰ διακόπτεται ἀπὸ ἐνδιάμεσα τραγούδια, ποῦ τὰ τραγουδοῦ ὁ ἀφηγητὴς μὲ τὴ συνοδεία τοῦ saz, τῆς τουρκικῆς κιθάρας. Ἡ περιοχή τῆς μεγαλύτερης διάδοσης τῶν διηγήσεων τοῦ τύπου τούτου εἶναι κυρίως ἡ βορειοανατολικὴ Τουρκία καὶ τὰ σύνορα τοῦ Ἰράν. Στὴ νοτιοανατολικὴ Τουρκία, ὅπου περιορίσθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ συγγραφέα, εἶναι βέβαια γνωστὰς καὶ ὁ τύπος αὐτός, ὑπερσχύει ἔμως μιὰ συντομώτερη μορφή, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ πεζῆ διήγησις καὶ ἐνδιάμεσα τρα-

γούδια, όπως είπαμε παραπάνω, αλλά από ένα ή περισσότερα τραγούδια, που συνδέονται μεταξύ τους με σύντομη αφήγηση. Ο τύπος τούτος πλησιάζει πολύ προς την μπαλλάντα¹.

Όλα τα είδη έπικής παράδοσης, πεζά ή άσματικά, γίνονται σπανιότερα όσο δυτικότερα προχωρεί κανείς προς τις περιοχές που άποτελούσαν άλλοτε τὸ κέντρο τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Χωρίς νά προχωρή σέ συμπεράσματα ὁ συγγρ. σημειώνει ὅτι ἡ περιοχή τῆς μεγαλύτερης διάδοσης τῶν λαϊκῶν διηγήσεων συμπίπτει μὲ τὴν περιοχή, ἡ ὁποία κατοικεῖται ἀπὸ τουρκικὲς νομαδικὲς φυλές, ἔπου ἦταν πάντοτε πολὺ ἰσχυρὴ ἢ περσικὴ ἐπίδραση, τόσο ἡ θρησκευτικὴ ὅσο καὶ ἡ πολιτιστικὴ. Ἡ παρατήρηση τούτη ἐξηγεῖ τὸ μεγάλο ποσοστὸ τῶν περσικῶν λέξεων ποὺ ὑπάρχουν μέσα στὰ κείμενα τῶν διηγήσεων καὶ τὴ φεουδαλικὴ μορφή τῆς κοινωνίας ποὺ περιγράφεται στὶς διηγήσεις.

Ἡρωας τῆς λαϊκῆς τουρκικῆς διήγησης εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῆς φυλῆς καὶ ἀντιπροσωπεύει τὸ ἰδανικὸ τοῦ Τούρκου ἀκροατῆ, μολονότι δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τοὺς ὑπηκόους του καὶ συχνὰ ἀπὸ τὸν θυμὸ του παρασύρεται σὲ ἄδικες πράξεις. Ἐχει ἄδεια ἀπὸ τὸν Σουλτάνο νὰ ληστεύη κατὰ βούληση, κυρίως καραβάνια ἐμπόρων, καὶ ζῆ ἀπὸ τὴ λεία τους, καθὼς καὶ οἱ σύντροφοί του. Ἐρωτεύεται εὐκόλα, ἀλλὰ προτιμᾷ τὴν τιμὴ καὶ τὴ δόξα, γι' αὐτὸ ἀφήνει τὴν ἀγαπημένη του, γιὰ νὰ λάβῃ μέρος σὲ ἐκστρατείες καὶ ἄλλες περιπέτειες. Ἀγαπᾷ τὴ φύση καὶ τὶς ὀμορφιές τῆς καὶ εἶναι πάντοτε καλὸς τραγουδιστής. Ἡ φεουδαλικὴ κοινωνία ποὺ περιγράφεται στὶς διηγήσεις, ἠρωϊκὴ καὶ πολεμικὴ καθὼς εἶναι, ἀντιπαραβάλλεται πρὸς μιὰ διεφθαρμένη καὶ ἀπολυταρχικὴ διοίκηση. Ὁ Σουλτάνος εἶναι ἓνα μακρινὸ πρόσωπο, κατὰ βάση καλοκάγαθο, ἀλλὰ οἱ ἐκπρόσωποι του εἶναι σκληροὶ καὶ διεφθαρμένοι. Ὁ τύπος τοῦ ἥρωα καὶ ἡ εἰκόνα τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ζῆ ἔχουν πιθανότατα τὴν ἀρχὴ τους στὴν κοινωνία νομαδικῶν, πολεμικῶν φυλῶν, ποὺ ζοῦν ἀρκετὰ ἀπομακρυσμένες ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία, ὑπόκεινται ὅμως στὶς αὐθαιρεσίες τῶν κατὰ τὸπους ἐκπροσώπων τοῦ Σουλτάνου. Μιὰ τέτοια κοινωνία σήμερα δὲν ὑφίσταται, τὸ τουρκικὸ ὅμως ἀκροατήριό πιστεύει ἀκόμα σ' αὐτὴν καὶ στοὺς ἥρωές τῆς.

Ὁ συγγραφέας ἐξετάζει πέντε λαϊκὲς διηγήσεις: 1) «Ἐλμπέλιουγλου», 2) «Ἀλῆ Πασᾶ», 3) «Κιόρογλου», 4) «Χουρσοῦτ καὶ Μαχμιχρί» καὶ 5) «Κοζάνογλου», Ἄπ' αὐτὲς μόνο τὶς παραλλαγές τῆς διήγησης «Ἐλμπέλιουγλου», μέρη τῆς διήγησης «Ἀλῆ Πασᾶ» καὶ τὶς παραλλαγές τῆς μπαλλάντας «Κοζάνογλου» μᾶς δίνει σὲ μετάφραση. Γιὰ τὶς

¹ Βλ. *I. Kinos*, Mundarten der Osmanen [Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme, hrsg. von W. Radloff] St. Petersburg 1899.

Άλλες διηγήσεις περιορίζεται σε μιὰ «σύνοψη», όπως τὴν ὀνομάζει, τῆς ἱστορίας, ἢ ὁποῖα γίνεται ὡς ἑξῆς: Ἡ διήγηση ἀναλύεται στὰ βασικὰ τῆς ἐπεισόδια, κάθε ἐπεισόδιο ἀναλύεται στὰ συστατικά του στοιχεία καὶ ἡ σύγκριση τῶν παραλλαγῶν γίνεται κατὰ στοιχεῖο, σύμφωνα μὲ τὴ φινλανδικὴ μέθοδο, μὲ ὅλα τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματά τῆς. Π. χ. ὁ συγγρ., ἐξετάζοντας 17 παραλλαγές τῆς διήγησης «Κιόρογλου», βρίσκει καὶ σημειώνει: διαφορὲς στὰ ἐπεισόδια μεταξὺ τῶν παραλλαγῶν, διαφορὲς, πού ὀφείλονται στὴν προσαρμογὴ τῆς διήγησης σὲ νεώτερες περιστάσεις· παρ' ὅλες ὅμως τίς προσαρμογὲς παρατηρεῖται ὅτι καὶ οἱ νεώτερες παραλλαγές ἐξακολουθοῦν νὰ περιγράφουν τὴν ἴδια κατὰ βάση φεουδαλικὴ ἢ «ἥρωικὴ» κοινωνία.

Δυστυχῶς τὴν εἰκόνα τῆς «ἥρωικῆς» αὐτῆς κοινωνίας εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴ συλλάβῃ ὁ ἀναγνώστης τῆς μελέτης, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ διήγηση ἔχει τόσο ἀναλυτὴ καὶ κατατμητὴ στὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς, ὥστε ἔχασε τὴ συνοχὴ τῆς καὶ ἔπαψε ν' ἀποτελῇ μιὰ λογοτεχνικὴ ἐνότητα. Καὶ ἐφ' ὅσον ὁ ἐρευνητὴς ἔχασε μὲ τὴ μέθοδο αὐτὴ ἀπὸ τὰ μάτια του τὴ διήγηση ὡς σύνολο, κατ' ἀνάγκη οἱ διαφορὲς πού παρατηρεῖ εἶναι λεπτομέρειες, πού μόνο μέσα στὸ σύνολο τῆς διήγησης βρίσκουν τὴ δικαίωσή τους. Ὅταν ἐξετάζονται μεμονωμένες καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς διήγησης, δὲν μποροῦν νὰ δώσουν τὴν πλήρη εἰκόνα τῆς ἐξέλιξής τῆς ἀπὸ τίς παλιότερες στὶς νεώτερες παραλλαγές. Π.χ. ὅτι ἡ μαγικὴ γέννηση καὶ ἀνατροφή τοῦ ἀλόγου τοῦ Κιόρογλου Κυράτ παραλείπεται στὶς νεώτερες παραλλαγές εἶναι μιὰ διαπίστωση, πού μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀμέσως σύμφωνα μὲ τὴ μέθοδο τοῦ συγγραφέα· οἱ περισσότερες ὅμως διαφορὲς δὲν μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, γιὰ τὸ δὲν ἀναφέρονται σὲ γεγονότα ἢ σὲ ἀριθμούς. Πραγματικὰ ἡ ἐξέλιξη τῆς διήγησης δὲν παρατηρεῖται μόνο στὰ γεγονότα, ὅπως προϋποθέτει ἡ σύνοψή τῆς ἀπὸ τὸν συγγραφέα, παρατηρεῖται καὶ στὸ ὄψος καὶ στὴ διαφορὰ ἀντιλήψεων καὶ γενικὰ στὴν ἐντύπωση πού δίνει ἡ διήγηση σὰ σύνολο. Καὶ γιὰ νὰ γυρίσουμε στὴν περίπτωση τοῦ ἀλόγου Κυράτ, ἡ ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεὶς, στὰν διαβάση τὴν παλιότερη παραλλαγή τῆς διήγησης «Κιόρογλου», πού καταγράφηκε στὸ βόρειο Ἰράν στὰ 1830¹, εἶναι ὅτι ἥρωας τῆς διήγησης τοῦ Κιόρογλου εἶναι στὴν οὐσία τὸ ἐξαιρετικὸ αὐτὸ ἄλογο, ἐνῶ στὶς νεώτερες παραλλαγές δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο.

¹ Ἡ παραλλαγή δημοσιεύθηκε σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση ἀπὸ τὸν Chodzko, *Specimens of the Popular Poetry of Persia*, London 1842. Τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ δὲν μπόρεσα νὰ τὴ βρῶ, ἀλλὰ ἔχω ὀψὴ μου μιὰ περιλήψη τῆς παραλλαγῆς ἀπὸ τὴν *George Sand*, *Le Piccino*, Nouvelle édition, Paris 1886, τόμ. 2, σελ. 191-296.

Μια άλλη διαφορά μεταξύ των παραλλαγών, που δεν γίνεται αντιληπτή από τα γεγονότα, επομένως δεν μπορεί να καταγραφεί με τη μέθοδο του συγγραφέα, είναι η εξέλιξη της φυσιογνωμίας του Κιόρογλου από την παλιότερη στις νεώτερες παραλλαγές. Στις γενικές παρατηρήσεις του για τον ήρωα ο συγγρ. στηρίζεται στον Gesemann¹ και σε όρισμένα γεγονότα της διήγησης, στα όποια ο Κιόρογλου εμφανίζεται να παραβαίνει το λόγο του, να αρνείται την ταυτότητά του και να ταπεινώνεται για να σώσει τη ζωή του. Τέτοιες πράξεις όμως, όπως παρατηρεί ο συγγρ., θεωρούνται από το τουρκικό άκροατήριο ως αποδείξεις της εξυπνάδας του, γιατί σύμφωνα με τη δική τους αντίληψη ένας ήρωας που θα προτιμούσε το θάνατο παρά να παραβή τις αρχές του θα ήταν άνοητος. Οι παρατηρήσεις του συγγρ. δεν κάνουν διάκριση παραλλαγών. Αναφέρονται στην προσωπικότητα του ήρωα γενικά, σαν αυτή να παραμένει αμετάβλητη, ενώ γύρω της η διήγηση εξελίσσεται. Στην πραγματικότητα και η προσωπικότητα του ήρωα εξελίσσεται. "Αν η φυσιογνωμία του Κιόρογλου είχε όρισμένα ήρωϊκά στοιχεία στην παραλλαγή του Chodzko, στην Κωνσταντινουπολίτικη παραλλαγή που δημοσίευσε ο Κύνος ο Κιόρογλου δεν είναι παρά ένας ληστής, «ένας κλέφτης από αυτούς που γυρίζουν στα βουνά, με κάτι μάτια κόκκινα, μ' ένα πρόσωπο άσχημο και διεστραμμένο, ένας σαν μπόγιας»² και όχι πολύ έξυπνος.

Ένα άλλο σημείο που δεν θίγει ο συγγρ. στο κεφάλαιο όπου εξετάζει τις κοινωνικές προσαρμογές που υπέστη η διήγηση του Κιόρογλου στις νεώτερες παραλλαγές είναι το θέμα του γιού του Κιόρογλου Χασάν. Στην Ιρανική παραλλαγή ο Κιόρογλου δεν έχει γιό, ενώ στις παραλλαγές Α και CC που εξέτασε ο Eberhard και στην παραλλαγή του Κύνος, ιδιαίτερα στην τελευταία, ο γιός του παίζει σημαντικό ρόλο στη διήγηση. Είναι περίεργο ότι ο συγγρ. στην εξέταση των παραλλαγών της ιστορίας του Κιόρογλου δεν έλαβε υπόψη του την παραλλαγή που δημοσίευσε ο Κύνος. Η παράλειψη είναι, νομίζω, σημαντική, γιατί η παραλλαγή αυτή, που προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη, είναι από τις κοινότερες στην Τουρκία και από πολλά χρόνια κυκλοφορούσε σε φυλλάδιο, από το οποίο και την άντέγραψε ο Κύνος. Η παραλλαγή της Κωνσταντινουπόλεως, εκτός του ότι περιέχει το επεισόδιο του γιού του Κιόρογλου Χασάν με την Μπενλί Χανούμ, το οποίο δεν αναφέρεται σε καμιά απ' αυτές που εξέτασε ο Eberhard, είναι σπουδαία, γιατί δείχνει έντονη επίδραση από το βυζαντινό έπος του Διγενή

¹ G. Gesemann, Heroische Lebensform, Berlin 1943, σελ. 89 - 101.

² Κύνος, β. α.

¹ Ακρίτα¹. Δυστυχώς δὲν μπορῶ νὰ μιλήσω γιὰ τὶς ἄλλες παραλλαγές ποῦ ἐξέτασε ὁ συγγρ., γιὰτὶ δὲν ἔχω τὸ κείμενό τους. Ἔτσι δὲν μπορῶ νὰ παρατηρήσω τί θέση ἔχει λ.χ. ὁ πόλεμος τοῦ ἥρωα ἐναντίον τῆς Κίνας, Ρωσίας κλπ. μέσα στὸ σύνολο τῆς διήγησης, καὶ πῶς ἐμφανίζεται ἐκεῖ ὁ Κιόρογλου.

Ἡ μέθοδος ποῦ ἀκολούθησε ὁ συγγραφέας, ἔνα μέρος τῆς ὁποίας μᾶς ἀπασχόλησε ὡς ἐδῶ, τείνει στὴν ἔρευνα τριῶν κυρίως σημείων: 1) τῆς θέσης τῶν λαϊκῶν ἀφηγητῶν καὶ τῶν διηγήσεών τους μέσα στὴν κοινωνία τῆς νοτιοανατολικῆς Τουρκίας, 2) τῆς πορείας τῆς προφορικῆς παράδοσης τῶν διηγήσεων σ' ἓναν περιορισμένο τόπο καὶ χρόνο καὶ 3) τῶν μεταβολῶν ποῦ παρουσιάζουν οἱ διηγήσεις κατὰ τὴ μετάβασή τους ἀπὸ τὴν προφορικὴ στὴ γραπτὴ μορφή.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτο σημεῖο ἡ ἔρευνα τοῦ συγγρ. εἶναι διεξοδική καὶ πολὺ χρήσιμη γιὰ ἐκείνους ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν φορέων τῆς προφορικῆς παράδοσης². Ὁ Eberhard ἐξέτασε μὲ προσοχὴ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ θέση τοῦ καθενὸς ἀπὸ τοὺς ἀφηγητὲς ποῦ χρησιμοποίησε καὶ πῆρε ἀπὸ τοὺς ἴδιους πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν τέχνη τους, ποῦ ἔμαθαν τὶς διηγήσεις, ποῖά ἢ γνώμη τους γιὰ τὴν προφορικὴ παράδοση καὶ πῶς βλέπουν τὸ ἐπάγγελμά τους³. Τὰ συμπεράσματά του συμφωνοῦν, κατὰ τὸν ἴδιο, μὲ τὴν θεωρία τοῦ Walter Anderson⁴, ὅτι ἡ σταθερότητα τῆς προφορικῆς παράδοσης ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ λαϊκὸς ἀφηγητὴς ἔχει ἀκούσει τὴν διήγηση περισσότερες ἀπὸ μιὰ φορὲς καὶ μάλιστα ἀπὸ διάφορες πηγές, εἶναι ἐπομένως σὲ θέση νὰ προβαίνει σὲ διορθώσεις τοῦ κειμένου (emendatio textus), συγκρίνοντας τὶς διαφορὲς παραλλαγές.

Οἱ Τούρκοι ἀφηγητὲς ποῦ ἐξέτασε ὁ Eberhard εἶναι ἐπαγγελματίες, ποῦ εἰδικεύονται στὴν τέχνη τῆς διήγησης, καὶ μάλιστα ἰσχυρίζονται ὅτι ἔχουν «σπουδάσει» κοντὰ σ' ἓναν ἀναγνωρισμένο ἀφηγητὴ. Ἐπομένως ἔχουν ἐξασκηθῆ νὰ διατηροῦν τὸ κείμενο καὶ νὰ μὴν τὸ μετα-

¹ Βλ. Στ. Κυριακίδου, Τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ καὶ τὸ τουρκικὸν λαϊκὸν μυθιστόρημα τοῦ Κιόρογλου. Βλ. ἀνωτ. σ. 252 - 261.

² Εἶναι περίεργο ὅτι ὁ συγγρ. φαίνεται νὰ ἀγνοῖ τὴν σχετικὴ ἐργασία τοῦ G. Jacob, Vorträge türkischen Meddâh's (mimischer Erzählungskünstler), Berlin 1904.

³ Πρὸς A. B. Lord, ed., Serbo - Croatian Heroic Songs, Collected by M. Parry, Vol. I: Novi Pazar (English Translation), Cambridge: Harvard University Press 1954. Βλ. καὶ τὴν βιβλιοκρισία μου στὴν ἐκδόση αὐτὴ («Ἑλληνικά» 16 [1958 - 1959] 401 - 407).

⁴ Walter Anderson, Ein volkskundliches Experiment. FFC (Helsinki) 141 (1951).

βάλλουν έξ αιτίας σφαλμάτων λήθης. ¹ Αντίθετα, όπως σε αρκετά σημεία της μελέτης τονίζεται, έχουν την ελευθερία να μεταβάλλουν ένσυνείδητα τη διήγηση, κυρίως στις παραγράφους που συνδέουν τὰ επεισόδια μεταξύ τους, για να την παρουσιάσουν καλύτερα οργανωμένη και πιδ λογική. Μπορεί επίσης ν' αλλάζουν τη σειρά των επεισοδίων και να χρησιμοποιούν δικά του εύρηματα, για να κρατούν την προσοχή του ακροατηρίου τους. ² Αν και αυτές οι ένσυνείδητες εκ μέρους των αφηγητών αλλοιώσεις είναι μάλλον άσημαντες, ωστόσο κάθε αφηγητής θεωρεί την ιστορία που διηγείται ως προσωπικό του δημιούργημα ³.

Μεταξύ των ένσυνειδητών μεταβολών, που αναφέραμε πιδ πάνω, και δρισμένων άλλων αλλοιώσεων, ιστορικών, γεωγραφικών και κοινωνικών που ύφίστανται οι διηγήσεις στην πορεία τους μέσα στο χώρο και στο χρόνο, ο συγγραφέας δέν φαίνεται να κάνει σαφή διάκριση. Οι τελευταίες αυτές αλλοιώσεις, προσαρμογές θά λέγαμε καλύτερα, εξετάζονται εκτενέστερα στις παραλλαγές της διήγησης «Κιόρογλου», γιατί στην περίπτωση αυτή ο συγγρ. μπορεί να παραβάλλη από τη μιὰ μεριά την παραλλαγή του Chodzko, που καταγράφηκε στο βόρειο Ίράν στα 1830, και από την άλλη τις νεώτερες παραλλαγές, που απέχουν απ' αυτήν χρονικά περίπου εκατόν είκοσι χρόνια και τοπικά έπτακόσια περίπου μίλια. Πολύ καλή είναι ή ανάλυση των κοινωνικών προσαρμογών που υπέστη ή διήγηση «Κιόρογλου» στις νεώτερες παραλλαγές, δέν δίνεται όμως εκανοποιητική έρμηνεία των προσαρμογών στο σύνολό τους. Π.χ. για τις γεωγραφικές και ιστορικές προσαρμογές των νεώτερων παραλλαγών (μεταβολές σε όνόματα τόπων και προσώπων) ο συγγραφέας λέει ότι «φαίνεται πως δέν έχουν άλλη εξήγηση από τη λήθη του αφηγητή ή την ένσυνείδητη εισαγωγή νέων και περισσότερο γνωστών ονομάτων» ⁴. Οι προσαρμογές όμως αυτές δέν είναι ούτε ένσυνείδητες αλλοιώσεις ούτε άσυνείδητες (π.χ. σφάλματα λήθης), είναι ύποσυνείδητες μεταβολές, οι όποιες δέν γίνονται δια μιᾶς από έναν αφηγητή, αλλά προοδευτικά μέσα σε μεγάλα χρονικά διαστήματα και δφείλονται στην ύποσυνείδητη τάση του λαού να προσαρμόση τις διηγήσεις στις γεωγραφικές και κοινωνικές του συνθήκες, καθώς και στο γλωσσικό του ιδίωμα ⁵. Οι ύποσυνείδητες αυτές αλλοιώσεις, οι προσαρμογές, διαφέρουν από τις ένσυνείδητες κυρίως στο ότι οι τελευταίες γίνονται κατά

¹ Βλ. W. Eberhard, *Minstrel Tales from Southeastern Turkey*, σ. 49, 50-60.

² *Ε.ά., σελ. 47.

³ Την γνώμη αυτή εξέφραζε στις πανεπιστημιακές παραδόσεις του ο καθηγητής Στ. Κυριακίδης.

παράδοση της προφορικής παράδοσης, παράδοση που μόνο στους έξ επαγγέλματος αφηγητές συγχωρείται, ενώ οι ύποσυνείδητες γίνονται από κάθε αφηγητή, επαγγελματία και μή, και αποτελούν το κύριο στοιχείο της εξέλιξης των διηγήσεων. Δεν έχει δικό ο συγγραφέας. Διότι το ακροατήριο δεν ελέγχει ή δεν ενδιαφέρεται για τέτοιες λεπτομέρειες, όπως οι προσαρμογές. Δεν τις ελέγχει, όπως κάνει στις ένσυνείδητες ή στις ασυνείδητες, ακριβώς γιατί τις θεωρεί φυσικές και κατά κάποιον τρόπον τις περιμένει.

Ός προς το δεύτερο σημείο που ενδιαφέρει τον συγγραφέα, την εξέταση της προφορικής παράδοσης των διηγήσεων σε περιορισμένο τόπο και χρόνο, οι παραλλαγές της ιστορίας «Εμπέλιογλου», οι οποίες συγκεντρώθηκαν στην περιοχή του Κοζάν, που αποτελεί μια γεωγραφική και πολιτιστική ένότητα, είναι καταλληλότερα υλικό. Οι πέντε παραλλαγές της διήγησης διαφέρουν πολύ λίγο στη σύνθεση και στη διάταξη των επεισοδίων, αλλά η παραβολή των κειμένων τους αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει ένα σταθερό κείμενο, το οποίο να απομνημονεύει ο αφηγητής μέσα στα πλαίσια της διήγησης συνθέτει ένα δικό του κείμενο, χρησιμοποιώντας διμελούμενη γλώσσα. Στο σημείο αυτό διαφέρουν οι τουρκικές λαϊκές διηγήσεις από τα λαϊκά έπη άλλων χωρών, τα οποία δεσμεύονται από το μέτρο, την επική γλώσσα και τις αφθονες τυπικές εκφράσεις. Μόνο τα τραγούδια που παρεμβάλλονται στις τουρκικές διηγήσεις είναι σε γλώσσα επική, αλλά και αυτών το κείμενο, όπως παρατηρεί ο συγγραφέας μεταβάλλεται εξ ίσου με το κείμενο της διήγησης και επομένως, κατά τον συγγραφέα πάντοτε, κλονίζεται ή θεωρία ότι η επική γλώσσα συντελεί στην σταθερότητα του κειμένου. Αυτό το συμπέρασμα, στο οποίο οδηγείται ο συγγραφέας από τις παρατηρήσεις του πάνω στις τουρκικές λαϊκές διηγήσεις, κρατώντας μόνο μια επιφύλαξη για την ύψη της τουρκικής γλώσσας, είναι απαράδεκτο για τη γνήσια επική παράδοση, όπου οι κοινοί τόποι έχουν τόσο μεγάλη σημασία για τη σταθερότητα του κειμένου.

Ός προς το τρίτο σημείο που εξετάζει ο συγγραφέας, τις μεταβολές που παρουσιάζουν οι διηγήσεις κατά τη μετάδοσή τους από προφορική σε γραπτή μορφή, το συμπέρασμά του είναι ότι η ιστορία που κυκλοφορεί σε φυλλάδιο και προορίζεται για εύρεια κατανάλωση σ' όλη τη χώρα προσαρμόζεται όσο το δυνατό περισσότερο στις αντιλήψεις του κοινού, έτσι ώστε να γίνη προσιτή και στους αναγνώστες εκείνους, που δεν είναι οικείοι με την προφορική παράδοση. Γεγονός είναι ότι οι τυπωμένες παραλλαγές πολύ λίγη επίδραση είχαν πάνω στην προφορική παράδοση, γιατί η κυκλοφορία τους περιορίζεται κυρίως στα μεγάλα κέντρα, μια και ο πληθυσμός της υπαίθρου είναι στο μεγαλύτερο μέρος

του ἀγράμματος. Ἐπομένως, ὡς πρὸς τὴν τουρκικὴν διηγήσεις τουλάχιστον, ἡ θεωρία τοῦ Wesselski¹, ὅτι ἡ σταθερότητα τῆς προφορικῆς παράδοσης ὀφείλεται στὴ συνεχῆ διόρθωση τοῦ προφορικοῦ κειμένου μὲ βάση τὴν γραπτὴν παραλλαγή.

Τὰ τραγούδια ποὺ παρεμβάλλονται στὴν διηγήσεις παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ δυστυχῶς ὁ συγγρ. παραλείπει νὰ μᾶς δώσει τὰ κείμενά τους. Οἱ παρατηρήσεις του ὡς πρὸς αὐτὰ συνοψίζονται στὰ ἑξῆς: τὰ τραγούδια περιγράφουν συνήθως συναισθηματικὰ καὶ μᾶλλον ἐπιβραδύνουν τὴν δράση μέσα στὴ διήγηση· ἡ γνώμη τῶν λαϊκῶν ἀφηγητῶν εἶναι ὅτι τὰ τραγούδια δημιουργήθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν διήγηση· τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀκροατηρίου συγκεντρώνεται κυρίως στὰ τραγούδια καὶ ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀφηγητῆ κρίνεται ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ θὰ τὰ παρουσιάσει.

Τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγραφέα ὡς πρὸς τὴν χρονολόγηση καὶ τὴν ἐξάπλωση τῶν τουρκικῶν λαϊκῶν διηγήσεων δὲν συμπίπτουν πάντοτε μὲ τὴν ὑπάρχουσα θεωρία, τὴν σχετικὴ μὲ τὴν διάδοση τῶν λαϊκῶν ἐπῶν. Ἡ θεωρία τῶν «οἰκοτύπων» τοῦ von Sydow² δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν διάδοση τῆς διήγησης «Κιόρογλου» ἀπὸ τὸ Κινεζικὸ Τουρκεστάν ὡς τὴν Τουρκία χωρὶς αἰσθητὲς διαφορὲς, οὔτε τὴν ὁμοιότητα τῆς τουρκικῆς καὶ ἀρμενικῆς παράδοσης τῆς μπαλλάντας «Κοζάνογλου». Ἡ γνώμη ὅμως τοῦ von Sydow, ὅτι ἡ διάδοση τῶν λαϊκῶν διηγήσεων ἀπὸ μιὰ χώρα σὲ ἄλλη γίνεται «δι' ἀλμάτων» καὶ δὲν εἶναι συνεχῆς, ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν παρατηρήσεις τοῦ Eberhard σχετικά μὲ τὸν τρόπο τῆς ζωῆς καὶ τὰ ταξίδια τῶν λαϊκῶν ἀφηγητῶν. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Eberhard ἀποδεικνύουν ἐπίσης σωστὴ τὴν ἀπόψη τοῦ von Sydow, ὅτι οἱ φορεῖς τῶν ἡρωικῶν διηγήσεων εἶναι λιγοστοὶ καὶ ἐπαγγελματίες. Ἐφ' ὅσον γίνεται δεκτὸ ὅτι ἡ διάδοση τῶν διηγήσεων γίνεται «δι' ἀλμάτων», ἡ ἐξάπλωση μιᾶς διήγησης σὲ μεγάλη περιοχὴ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τὴν παλαιότητά της, ὅπως ὑποστηρίζει ἡ γεωγραφικὴ θεωρία. Ἡ διήγηση «Κιόρογλου» ἔχει πολὺ μεγαλύτερη ἐξάπλωση ἀπὸ τὴν διήγηση «Ἐλμπέλιογλου», ἐνῶ εἶναι σχεδὸν σύγχρονες. Ἐπίσης ἡ θεωρία ὅτι ὅσο περισσότερες παραλλαγὲς ἔχει μιὰ διήγηση τόσο μεγαλύτερη ἡ ἡλικία της δὲν ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν τουρκικῶν διηγήσεων, στὴν ὁποῖα μποροῦν νὰ παρατηρηθοῦν οὐσιαστικὲς μεταβολὲς σὲ διάστημα μικρότερο τοῦ αἵωνα.

Ἐπομένως ἀποκλείστηκε ἡ χρονολόγηση τῶν διηγήσεων σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω θεωρία, ὁ συγγρ. περιορίζεται στὴ χρονολόγησή τους

¹ A. Wesselski, Versuch einer Theorie des Märchens, Reichenberg 1931.

² C. W. von Sydow, Selected Papers on Folklore, Copenhagen 1948.

μέ βάση τὸ ἱστορικὸ γεγονός σὲ ὅποιο ἀναφέρονται, ἀν εἶναι δυνατό φυσικὰ νὰ προσδιοριστῇ τοῦτο. Καθορίζεται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἕνα ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὸ *terminus post quem*. Θεωρητικὰ καὶ οἱ κοινωνικὲς προσαρμογὲς τῆς διήγησης μποροῦν νὰ μᾶς δώσουν ἐνδείξεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν παραλλαγῶν, ἀλλὰ μόνο ἀν δεχτοῦμε ὅτι ἡ κοινωνικὴ μεταβολὴ βρῖσκει ἄμεση ἢ τουλάχιστο μέσα σὲ ὀρισμένο χρονικὸ διάστημα ἀπήχηση στὴ λαϊκὴ διήγηση καὶ προκαλεῖ τὴν προσαρμογὴ τῆς στὴ νέα κοινωνικὴ κατάσταση. Ὁ καθορισμὸς ἐνὸς *terminus post quem* μέ βάση ἀφ' ἐνὸς τὸ ἱστορικὸ γεγονός τῆς διήγησης καὶ ἀφ' ἑτέρου τὶς κοινωνικὲς προσαρμογὲς τῆς εἶναι, κατὰ τὸν συγγρ., τὰ μόνον μεθοδικὰ μέσα ποῦ διαθέτει ὁ ἐρευνητὴς γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν λαϊκῶν «ἥρωικῶν» διηγήσεων.

Ὅπως ἔγινε ἤδη φανερό, τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγρ. ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν τουρκικῶν λαϊκῶν διηγήσεων εἶναι πολυτιμότερα γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς ἐπικῆς παράδοσης, γιὰτὶ ἐξετάζονται σὲ συνδυασμὸ μέ τὶς ὑπάρχουσες θεωρίες. Ἡ χρῆση τῆς φινλανδικῆς μεθόδου στὴν ἐπὶ μέρους ἐξέταση τῶν διηγήσεων εἶναι βέβαια μειονέκτημα, τὸ ὅποιο ὅμως δὲν ἐπηρεάζει τὰ γενικὰ συμπεράσματα τῆς ἐργασίας σὲ μεγάλο βαθμὸ, γιὰτὶ τοῦτα στηρίζονται στὶς παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. σὲ δύο κυρίως σημεία: στὶς πληροφορίες τοῦ γιὰ τοὺς φορεῖς τῆς προφορικῆς παράδοσης στὴν Τουρκία, καὶ στὴν καθόλου μορφή τῶν τουρκικῶν λαϊκῶν διηγήσεων, ἡ ὁποία διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὴ μορφή τῆς ἐπικῆς παράδοσης στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες.

ΛΑΚΗ ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ - ΝΕΣΤΟΡΟΣ

Δαυρέντιος Μαβίλης. Ἄπαντα. Εἰσαγωγή - Σχόλια - Ἐπιμέλεια *Μιχ. Περάνθη*, Ἀθ. 1960. 8ο μ., Σελ. 288.

Μιὰ ἔκδοση τῶν ποιημάτων καὶ τῶν πεζῶν τοῦ Μαβίλη, φιλολογικὴ ἢ ἔστω καὶ μονάχα χρηστικὴ, εἶχε πιά γίνει ἀνάγκη ἐπιτακτικὴ, ἀφοῦ τὰ «Ἔργα» του, τὰ ἐκδομένα ἀπὸ τὰ «Γράμματα» τῆς Ἀλεξανδρείας (1915, 1922-1923) πολὺ δύσκολα μποροῦσε κανεὶς νὰ τὰ πετύχῃ, καὶ οὔτε ἦσαν πάλι πρόχειρες κι' οἱ λιγοστὲς ἐκεῖνες διαφωτιστικὲς μελέτες ποῦ γράφτηκαν γιὰ τὸ ἔργο του καὶ τὴ ζωὴ του. Μιὰ τέτοιαν ἔλλειψη ἐπιχείρησε ν' ἀναπληρώσῃ ὁ κ. *Μιχ. Περάνθη*ς ἐκδίδοντας τὰ «Ἄπαντα» τοῦ ποιητῆ¹, μέ τὴν εὐκαιρίαν τῶν ἐκατόχρονων ἀπὸ τὴ γέννησή του. Ὁ συγγρ. γνωστὸς καὶ ἀπὸ τὶς προηγούμενες παρουσιάσεις

¹ Ἡ ἔκδοση θὰ σημειώνεται ἐδῶ βραχυλογικὰ ΕΠ. Ἐπίσης ΕΓ=Λ. Μαβίλη. Τὰ Ἔργα, ἡ πρώτη ἔκδοση τῶν «Γραμμάτων» Ἀλεξανδρείας, 1915.

τοῦ ἔργου τοῦ Κρυστάλλη καὶ τοῦ Μητσάκη, προσπάθησε νὰ δώσῃ στὴν ἐκδοσὴ χαρακτηριστὰ φιλολογικὰ, κινούμενος, φαίνεται, ἀπὸ τὸν πόντο τοῦ νὰ μᾶς χαρίσῃ ἐπιστημονικὰ φροντισμένο τὸ καινούργιο τοῦ βιβλίου. Πόσο πέτυχε τώρα στὴν καλοπροαίρετη, ὀπωσδήποτε, προσπάθειά του, θὰ κρίνῃ ὁ ἀναγνώστης αὐτῆς τῆς βιβλιοκρισίας.

Ἔσπερ' ἀπὸ μιὰ ἐκτεταμένη Εἰσαγωγή, στὴν ἐκδοσὴ ἀκολουθοῦν ἡ καταχώριση τῶν ἔργων τοῦ Μαβίλη, καθὼς καὶ σημειώσεις σχετικὲς μὲ τὰ κείμενα. Τὴν Εἰσαγωγή μοιράζει ὁ συγγρ. στὰ ἀκόλουθα μέρη: Α' Βιογραφικά, Β' Κριτικά, Γ' Ἐπιμνημόσυνα. Στὸ πρῶτο μέρος βιογραφεῖ διεξοδικὰ τὸν Μαβίλη, μὲ κάποια δυσαναλογία ὅμως σ' ὅσα διηγεῖται σχετικὰ μὲ τὰ καθέκαστα τῆς ζωῆς του. Γιατὶ ἀπὸ τὶς 28 σελίδες τοῦ κεφαλαίου τὶς 10 ἀφιερώνει στὴν κατάταξη τοῦ ποιητῆ στὸ σῶμα τῶν Γαριβαλδινῶν καὶ τὸν θάνατό του στὴν Ἡπειρο. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι χρησιμοποιεῖ πολλὰς μελέτες καὶ μαρτυρίες. Παραλείπει ὅμως κάποιες, ἀρκετὰ μάλιστα σημαντικὲς, ὅπως λ.χ. τὶς ἀναμνήσεις γιὰ τὸν ποιητῆ τοῦ Π. Χόρν (Περίληψή τους ἐσημειώσαμε στὴ μελέτη «Ὁ Μαβίλης, ἓνας Κριτικός του κι' ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν», σελ. 42). Ἀκόμα σ' ὅσα γράφει δὲ σημειώνει ὅσο θὰ ἔπρεπε τὶς πηγές του, κι' ἔτσι φορὲς φορὲς μᾶς δίνει τὴν ἐντύπωση πὼς παρεμβάλλει στὴ διήγησή του καὶ στοιχεῖα ποῦ μονάχα σὲ μυθιστορηματικὴ βιογραφία θὰ μπορούσε νὰ ποῦν. Μᾶς λέει π.χ. 12 γιὰ τὸν ποιητῆ τότε ποῦ σπούδαζε στὴ Γερμανία: «Οἱ ἐκδρομὲς μὲ κορίτσια καὶ ἀγόρια [...] γεμίζουν τὰ Σαββατοκύριακά του». Μὰ γιὰ τοῦτο καμιὰ πληροφορία δὲν ὑπάρχει σ' ὅσες μαρτυρίες ἔχουμε γιὰ τὴ φοιτητικὴ ζωὴ τοῦ Μαβίλη στὴ Γερμανία. Παρατηροῦμε ἀκόμα κι' ἄλλες ἀνακρίθειες ποῦ φανερώνουν ὅτι ὁ συγγρ. δὲν ἔχει ὑπόψη τοῦ κι' ὅσα λεπτομερειακὰ βοηθήματα χρειάζονται γιὰ μιὰ πλήρη βιογραφικὴ μελέτη. Δὲν εἶναι σωστό, κοντὰ στ' ἄλλα, πὼς ὁ ποιητῆς, ἔταν γύρισε ἀπὸ τὴ Γερμανία στὴν Κέρκυρα, «τοῦ ζητοῦσαν στίχους γιὰ δημοσίευση καὶ δὲν ἔδινε» (17). Ἀπεναντίας, ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ὁ Μαβίλης ἔστειλε συνέχεια ποιήματα νὰ δημοσιευτοῦν στὸ «Ἀττικὸν Μουσεῖον» (τὸ ἔχουμε ἀναφέρει: Ἑλληνικά 13 [1954] 366-367), μὰ ὁ Μητσάκης, ἀρχισυντάκτης τοῦ περιοδικοῦ, τὰ ἔβρισκε ἀνάξια. Γιὰ ἓνα τους μάλιστα ἀπάντησε στὸν ποιητῆ πὼς «ἔχει καὶ στίχους κακίστους, ὅτι ἐγράφη μὲ πολλὴν ἀμέλειαν» κτλ. Ἄς σημειώσουμε, τέλος, πὼς ἀπὸ τὶς διάφορες μελέτες ποῦ ἔχει ὑπόψη, συχνὰ παραθέτει ἀποσπάσματά τους, πράμα ποῦ ἐνοχλεῖ κάπως τὸν ἀναγνώστη.

Ἐὰ «Κριτικά» χωρίζονται σὲ δύο μέρη: Α' Ἐκδόσεις, Β' Ἡ ποίηση τοῦ Μαβίλη. Στὸ πρῶτο μέρος ὁ συγγρ., ἀφοῦ κατακρίνει, δικαίως ἄλλωστε, τὶς ἐκδόσεις τῶν «Ἔργων» ἀπὸ τὰ «Γράμματα» καὶ τῶν Σονέτων ἀπὸ τὸν Γ. Σπαταλά, ἐξηγεῖ τὸν τρόπο ποῦ ἔχει κατατάξει τὰ ποιήματα

και τις μεταφράσεις. Σημειώνει κατόπι την πρώτη δημοσίευση των κειμένων (ποιήματα, μεταφράσεις κτλ.), και στο τέλος παραθέτει τη βιβλιογραφία εκείνων των δημοσιευμάτων γύρω από τον Μαβίλη, που δὲν υπάρχουν, καθώς τονίζει, στις δύο τελευταίες μελέτες για τὸν ποιητή, τὴν βραβευμένη ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Φ. Μπουμπουλίδη και τὴ δική μου «Ὁ Μαβίλης, ἕνας κριτικός κτλ.». Ὅμως και στις δύο μελέτες βρίσκονται βιβλιογραφικά σημειώματα, που τὰ παραθέτει ὁ συγγρ. και στὴ δική του βιβλιογραφία. [Σημειώνει π.χ. 51, ἀρ. 48, 55 και 36, 50 ἀρ. 62 βιβλιογραφικές πληροφορίες που υπάρχουν και στὴν πρώτη μελέτη, στις σελ. 25, ὑποσ. 55 και 56 73, 3 76, 31 77, 13. Ἄλλες πάλι ὁ κ. Περάνθης ἀναγράφει στις σελ. 68, ἀρ. 1, 2, 8, 13 και 17. Αὐτὲς βρίσκονται στὴ δεύτερη μελέτη, στις σελ. 47, ἀρ. 127, 128, 129, 130 και 31, 33 - 34. Γράφει ἐπίσης πὼς παραλείπω τις μεταφράσεις τῶν ποιημάτων τοῦ Μαβίλη, που σημειώνει στις σελ. 64, 33 - 35 και 65, 31, 36. Κι' ὅμως τις ἀναφέρω στὴ μελέτη, σελ. 19, 6 - 12]. Τὸ περίεργο εἶναι πὼς γράφει (49) ὅτι περιορίστηκε «στὴν ἀνακοίνωση μερικῶν λημμάτων που διέφυγαν ἀπὸ τὸ κ. Σακελλαριάδη ἢ που εἶδαν τὸ φῶς μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ βιβλίου του». Και σ' αὐτὰ τὰ λήμματα περιλαμβάνει (52, ἀρ. 60 και 62) ὅχι μονάχα τὴν μελέτη τοῦ Φ. Μπουμπουλίδη, που ἐκεῖ ἐπικρίνεται, ἀλλὰ και τὸ ἴδιο μου ἀκόμα βιβλίο!

Τὴν ἴδια πάλι ἀφροντισία φανερώνει στὴν ἀντιγραφή ἀπὸ ἄλλα δημοσιεύματα τῶν λημμάτων ἢ ἄλλων πληροφοριῶν, γιατί κανένα ἔλεγχο δὲν κάνει μήπως ἔχουν σημειωθῆ λαθεμένα. Ἀναφέρει π.χ. 69, 20 πὼς ἕνα ποίημα δημοσιεύμένο στὴν ἐφ. Θεσσαλία τοῦ 1938 ἐπιγράφεται «Μαβίλης». Ἔτσι ἀπὸ παραδρομὴ σημειώνεται στὴ μελέτη μου, σελ. 47, ἀρ. 132. Μὰ ἡ σωστή του ἐπιγραφή εἶναι «Στὴ μνήμη του Μαβίλη». Και γιὰ ἕνα ποίημα τοῦ Σουρῆ ἀναφέρει (68) πὼς δημοσιεύτηκε στὸ «Ρωμιό» 8-12-1912, παίρνοντας τὴν παραπομπὴ ἀπὸ τὴν Ἰόνιο Ἀνθολογία τοῦ 1938, σελ. 64, ὅπου ξαναδημοσιεύτηκε τοῦτο, ὀλωσδιόλου ὅμως λαθεμένα μὲ τὴν παράλειψη ἐνὸς στίχου. Κι' ἄλλου πάλι δὲν ἐλέγχει τις βιβλιογραφικές πληροφορίες που παραθέτει, καθώς σημειώσαμε στὴν ἀνακοίνωση μιᾶς ἀγνωστης ἐπιστολῆς τοῦ Μαβίλη, (ἐδῶ παραπάνω σελ. 336, σημ.) Ἀπὸ τις ἄλλες ἐλλείψεις τῶν Κριτικῶν ἀναφέρουμε τὴ συχνὴ ἐπανάληψη τῆς ἀναγραφῆς τῶν λημμάτων.

Παρ' ὅλες ὅμως τις παραπάνω ἀτέλειες, ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ὁ κ. Π. φανερώνει κάποια βιβλιογραφικὴ ἐνημερότητα μὲ τὰ λιγιστὰ καινούργια λήμματα που παρουσιάζει σχετικὰ μὲ τὰ διάφορα δημοσιεύματα γιὰ τὸν ποιητή.

Στις 11 σελίδες τοῦ δευτέρου μέρους τῶν Κριτικῶν, που ἐπιγράφεται «Ἡ ποίηση τοῦ Μαβίλη» (ξαναδημοσιεύτηκε στὸ χριστουγ. τεύχος τῆς Ν. Ἑστίας τοῦ 1960), ἀντὶ νὰ περιοριστῆ ἀποκλειστὰ ὁ συγγρ. στις κρίσεις του γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Μαβίλη, ἐπεκτείνεται και

σ' άλλα θέματα : τῆ μετρικῆ τοῦ ποιητῆ (ἐλάχιστα ὅμως λέει γιὰ τούτη), τίς μεταφράσεις, τὸν ἀγῶνα τοῦ γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς δημοτικῆς, τῆ μετριοφροσύνη, τὸν πατριωτισμὸ τοῦ κτλ. Καί σ' ὅλα τούτα παρενθέτει καὶ πάλι ἀποσπάσματα ἀπὸ κείμενα κριτικῶν καὶ συγγραφέων. Ἐναφέρει ἀκόμα καὶ τὴ νουβέλλα τοῦ Ξενόπουλου «Ὁ τρελλὸς μὲ τοὺς κόκκινους κρίνους» (59), γιὰτι μὲ κάποια πρόσωπά της, καθὼς λέει, πολὺ μοιάζει ὁ Μαβίλης σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μόρφωσή του. Ὅσο γιὰ ἐκεῖνα ποὺ γράφει σχετικὰ μὲ τὰ ποιήματα, καμιά κριτικὴ ἱκανότητα δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνη. Ἐγκωμιάζει π.χ. τὰ πρωτόλεια γύρω στὸ 1880, «τίς ἀψογες πραγματώσεις τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας» (58), ἀναφέροντας γιὰ παράδειγμα τὴν «Πατρίδα», ἓνα σονέτο δηλ. ποὺ τίποτ' ἄλλο καὶ τοῦτο δὲν εἶναι, παρὰ μιὰ ὄχι καὶ τόσο πετυχημένη δοκιμὴ¹. Καὶ γι' ἄλλα ποιήματα μᾶς δίνει τὴ γνώμη τοῦ ὁ κ. Π., μιὰ γνώμη ὄχι ἀξιόλογη καὶ ποὺ δὲ φανερώνει διείσδυση κριτικὴ, μὲ παρεκβάσεις, πλατεϊασμοὺς καὶ μὲ ἀνυπόφορες πάνω ἀπ' ὅλα πολυλογίες. Παρόμοιες ἐλλείψεις παρατηροῦμε καὶ στὴ γενικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου τοῦ Μαβίλη. Μπορεῖ νὰ νομίσῃ κανεὶς, πῶς ὁ κ. Π. ἀκολουθεῖ πιστὰ κι' ἐδῶ τὸ παράδειγμα ἑνὸς ἄλλου συγγραφέα κάποιας μελέτης γιὰ τὸν ποιητῆ, ποὺ τὴν ἔκρινε ὁ Λ. Πολίτης στὸν προηγούμενο τόμο τῶν «Ἑλληνικῶν», γράφοντας κοντὰ στ' ἄλλα καὶ τ' ἀκόλουθα : «Ἀκόμα καὶ μιὰ τοποθέτηση τοῦ ποιητῆ μέσα στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία θὰ περιμέναμε· ποιά ἢ σχέση τοῦ μὲ τὴν προγενέστερη Ἑπιτανησιακὴ Σχολή, ποιά μὲ τοὺς συγχρόνους τοῦ Παρνασιακοὺς τῆς Ἀθήνας, καὶ κυρίως τοῦ Παλαμᾶ». Αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις ἔχουν τὴ θέση τους καὶ σὲ τοῦτο τὸ μέρος τῶν Ἀπάντων.

Μὲ τὴν ἴδια πάλι προχειρολογία καὶ βιασύνη ἔχει γίνεи καὶ ἡ κατάταξη τῶν ποιημάτων. Καὶ γι' αὐτὸν πάνω ἀπ' ὅλα τὸν λόγο ἡ ἔκδοση ἐπικρίθηκε δεξύτερα ἀπὸ τὸν Γ. Σπαταλά σὲ μιὰ πολυσέλιδη κριτικὴ τοῦ στὴν «Καινούρια Ἐποχὴ» (Ἐνοιξη τοῦ 1960), ὅπου κοντὰ στ' ἄλλα μᾶς λέει πῶς ἡ κατάταξη τῶν σονέτων ἔπρεπε νὰ γίνῃ σύμφωνα

¹ Σημειώνουμε πῶς στὴν «Πατρίδα» παρατηροῦμε ὀλοφάνερη τὴν ἐπίδραση τοῦ Λεοπάρδη. Ἡ ἀρχὴ π.χ. τοῦ σονέτου

*Μάννα μου Ἑλλάδα, τί δὲν εἶσαι τώρα
σὺν πρῶτα δευτῆ, ψηλῆ, σιεφανωμένη*

ἔχει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τοὺς στίχους 34 - 35 τοῦ ποιήματος τοῦ Λεοπάρδη «All' Italia» :

*Come cadesti o quando
da tanta altezza in così basso Poco*

Καὶ τοῦτο τὸ ποίημα ἀρχίζει *O patria mia*, ὅπως δηλ. καὶ ἡ «Πατρίδα». Γιὰ τὴν μεγάλη ἐξάλλου ἐπίδραση τοῦ Μ. ἀπὸ τὸν Λεοπάρδη βλ. Σπ. Μινώτου, Ἐνέκδοτος ἐπιστολὲς τοῦ Μαβίλη. Ἰόνιος Ἀνθολογία 12 (1938) 87.

φωνα μ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ ποιητῆ, ποῦ ἀντιγράψανε πιστὰ στήν ἔκδοσή τους οἱ Κερκυραῖοι ἐπιμελητές τῶν «Ἔργων». Μὰ καθόλου δὲ μαρτυρεῖ καλὴ πίστη ἢ ἐπίκριση τούτη, γιατί ὁ ὄψιμος αὐτὸς τώρα ἀπολογητὴς τῶν ἐπιμελητῶν τῶν «Ἔργων», πάρα πολὺ τοῦς εἶχε ἄλλοτε κατακρίνει γιὰ μιὰ τέτοιας λογῆς κατάταξη τῶν σονέτων².

Μὰ τὸ τρωτὸ σημεῖο ἀναφορικὰ μὲ τὴν κατάταξη τῶν ποιημάτων ἄλλοῦ πρέπει κανεὶς νὰ τὸ ἀναζητήσῃ. Γιατὶ καθόλου ἀφεγάδια-στη δὲν εἶναι ἡ ἀκόλουθη σειρά, ποῦ μ' αὐτὴ τὰ καταχωρίζει ὁ συγγρ. 1) Σονέτα (δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν ποιητὴ, δημοσιευμένα μετὰ τὸν θάνατό του, ἀνέκδοτα σονέτα τῆς Ἄλεξ. ἔκδοσης). 2) Ἄλλα ποιήματα (δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν ποιητὴ, δημοσιευμένα μετὰ τὸν θάνατό του). 3) Διάφορα (ἐπικαιρικά, ἐπιγράμματα καὶ σάτιρες, ξενόγλωσσα). Ἄς ὑποθέσουμε τώρα πῶς μπορεῖ νὰ παραδεχτοῦμε μιὰ τέτοια κατάταξη, παρ' ὅλο ποῦ τὰ ποιήματα (ἔξω ἀπὸ τὰ σονέτα τῆς Ἄλεξ. ἔκδοσης) ἔχουν καταχωριστῆ μὲ χρονολογικὴ σειρά, κι' ἔτσι δίπλα στὰ ὄριμα σονέτα τοῦ ποιητῆ διακρίνουμε καὶ ἀρκετὰ πρωτόλεια ποῦ καθόλου δὲν τὸν ἀντιπροσωπεύουν. Ὅμως, καὶ στήν καταγραφή τῶν ποιημάτων στίς παραπάνω κατηγορίες παρατηροῦμε πλῆθος ἀπὸ σφάλματα κάθε λογῆς. Ἄς πάρουμε π.χ. τὰ Ἐπιγράμματα καὶ Σάτιρες, ὅπου, ἀντίθετα μὲ τίς ἄλλες κατηγορίες, ὁ συγγρ. ἀκολουθεῖ τὴν εἰδολογικὴν κατάταξη. Ἐκεῖ δίνει τὴ γενικὴ ἐπιγραφή Ἐπικαιρικά σὲ πέντε ποιήματα. Ἀπὸ τοῦτα τὸ «Γράμμα», καθὼς σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Σπ. Ἀλιμπέρτης στήν κριτικὴ του γιὰ τὴν ΕΓ (Περιοδ. Κριτικὴ καὶ Ποίηση, 1915), ἔπρεπε νὰ περραστῆ στήν ἔκδοση ἐκείνη μαζί μὲ τίς ἐπιστολές. Ἡ θέση ἐξἄλλου τοῦ σονέτου «Περὶ στεφάνου» εἶναι στὰ σονέτα τὰ δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν ποιητὴ, καὶ τοῦ «Εἰς εὐνομον» (καὶ ὄχι: «Εἰς Εὐνομον» ὅπως γράφει ὁ κ. Π.) στὰ σατιρικά. Μένουν ἄλλα δύο, τὸ «Kellnerin» καὶ τὸ «Φάληρο». Μαζί τους ὁμως ἔπρεπε νὰ καταταχθοῦν καὶ τὰ «Εἰς τὴν Μίνναν» (75), «Εἰς τὸ γυρισμό της» (131), «2 Σεπτεμβρίου» (137) καὶ τόσα ἄλλα ποιήματα τοῦ Μαβίλη, ὅλα τους «Ἐπικαιρικά», γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ κ. Π. Ἀκόμα τὰ ποιήματα, τὰ καταταγμένα στὰ Ἐπιγράμματα καὶ Σάτιρες, ὅλα τους καταχωρίζονται ἀνακατωμένα μεταξύ τους, κι' ἔτσι δὲν ξεκαθαρίζεται ἢ μιὰ κατηγορία ἀπὸ τὴν ἄλλη.

Μὰ σχετικὰ μὲ τὴν κατάταξη τῶν ποιημάτων παρατηροῦμε κι' ἄλ-

² Λορέντζου Μαβίλη, Σονέττα μὲ εἰσαγωγή καὶ σχόλια Γ'ερᾶς. Σπαταλά, Ἄθ. 1933, σελ. 9-11. Κοντὰ στ' ἄλλα ἀναφέρεται, πῶς οἱ ἐπιμελητές τῆς ΕΓ, ἀντιγράφοντας πιστὰ τὸ χειρόγραφο τοῦ Μαβίλη, ἔγιναν ἔτσι αἰτία «ν' ἀνακατεῦθωνται τὰ ποιήματα σὲ μιὰ σαλάτα, ποῦ ἀσφαλῶς ἀδικεῖ τὸν ποιητὴ».

λες ἀτέλειες : τὸ « Ἡ Κέρκυρα στὸ Σολωμό », ποὺ εἶναι περασμένο (144) σ' ἄλλη κατηγορία, ἔπρεπε νὰ καταχωριστῇ μαζί μὲ τὰ Ἐπιγράμματα, ὅπως σωστά ἔχει βαλθῆ στὴν ΕΓ 148. Ἄλλοτε πάλι, ἀντιγράφοντας ὁ ἐκδότης βιαστικὰ τὰ ποιήματα τῆς ΕΓ, δὲν συμπληρώνει κι' ὅσες τους ἐλλείψεις παρατηροῦμε σ' ἐκεῖνη. Ἔτσι, καθὼς ξεσηκώνει (141) ἀπὸ ἐκεῖ (116) κάποιον ἀτίτλο ποίημα, δὲν σημειώνει καὶ μιὰ παραλλαγή τοῦ 4ου στίχου ποὺ ὑπάρχει στὴν πρώτη δημοσίευση (Γράμματα 2 [1913 - 1914] 50), μὰ δὲν ἔτυχε νὰ τὴν ἀναφέρουν οἱ ἐπιμελητὲς τῆς ΕΓ.

Στὸ παραπάνω ἀτίτλο ποίημα ὁ κ. Π. δίνει ἀδοθαίρετα τὴν ἐπιγραφή « Τὲς πέντε τὸ πρωτ' ». Τὸ ἴδιο κάνει καὶ σ' ἄλλα ποιήματα, ὅπως σὲ κάποιον ἀτίτλο δίστιχο τῆς ΕΓ 149, ποὺ τὸ ἀντιγράφει (157) βάζοντάς του τὴν ἐπιγραφή « Εἰρήνη ». Σὲ μερικὰ πάλι ποιήματα τοῦ Μαβίλη, ποὺ βρέθηκαν χωρὶς ἐπιγραφή στὰ κατάλοιπά του, κι' ἔτσι ἀνεπίγραφα καταχωρίστηκαν στὴν ΕΓ, τοὺς δίνονται στὴν ΕΠ γιὰ τίτλος οἱ πρώτες λέξεις ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ποιήματος : ΕΠ 143, 146, 147, 148 - 149, 150, 127, 128 : ΕΓ 114, 119, 120, 123, 124, 126, 127, 159, 160. (Παρόμοιο ἄλλωστε σύστημα ὁ κ. Π. ἐφαρμόζει καὶ σὲ πολλὰ ποιήματα ποὺ ἔχει περάσει στὴν κακὴ κι' ἐκεῖνη ἐκδοσὴ τῆς Μεγάλης ἑλλην. ποιητικῆς ἀνθολογίας). Ἀρκετὰ πάλι ποιήματα, ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ τὸν ποιητὴ χωρὶς κανένας τίτλος νὰ βαλθῆ καὶ σὲ τοῦτα, οἱ ἐπιμελητὲς τῆς ΕΓ τὰ καταχώρισαν μὲ μιὰ δική τους ἐπιγραφή, σὲ παρένθεση ὅμως μέσα βαλμένη. Μὲ τοὺς ἴδιους τίτλους τὰ παραθέτει καὶ ὁ κ. Π., μὰ χωρὶς νὰ βαλθῆ καὶ ἡ παρένθεση (σ' ἓνα μονάχα τὴ βάζει ΕΠ 159 : ΕΓ 161), κι' ἔτσι ὁ ἀναγνώστης μένει μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς οἱ βαλτὲς ἐπιγραφὲς ἔχουν μπῆ ἀπὸ τὸν Μαβίλη.

Πλήθος ἀπὸ σφάλματα κάθε λογῆς παρατηροῦμε καὶ στὸ κείμενο τῶν ποιημάτων καὶ τῶν μεταφράσεων. Κάποτε π.χ. σὲ μερικές στροφὲς οἱ στίχοι δὲ δημοσιεύονται μὲ τὴν κακονικὴ τους σειρὰ, ἀλλὰ ὀλωσδιόλου ἀνακατωμένοι. Ἐνα παράδειγμα :

ΕΓ 157, 1 - 6 *Ἦθελα νὰ σοῦ πλέξω ἓνα στεφάνι,
ποῦ ἄλλο ὅμοιο σὰν κι' αὐτὸ νὰ μὴν ἐφάνη,
ποῦ νὰ τριοντίζη κάθε του λουλοῦδι,
καὶ νᾶναι τὸ τριόντιομα τραγοῦδι,
καὶ νᾶναι κάθε χοῶμα του ἓνας ἦχος
καὶ κάθε του πετάλι κι' ἓνας στίχος.*

Στὴν ΕΠ 151, 23 - 28 μονάχα ὁ 1ος καὶ ὁ 4ος στίχος μένουν στὴν κακονικὴ τους θέση. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὁ 2ος τοποθετεῖται 6ος, ὁ 3ος πηγαίνει 5ος, ὁ 5ος μπαίνει 3ος καὶ ὁ 6ος ἀντὶ 2ος. Ἀφήνω ποὺ στὸ τέλος τοῦ 2ου στίχου ὁ ἐκδότης βάζει τελεία. Ἄλλοῦ πάλι μετατοπίζονται οἱ

λέξεις στο στίχο: ΕΠ 149,14 *ἐκεῖ ποῦ*: ΕΓ 124,26 *ποῦ ἐκεῖ*. Πάνω ἀπ' ἄλλα ἔμως λάθη πάρα πολλά βρίσκονται στις λέξεις καὶ στὴ στίξη.

Παίρουμε γιὰ παράδειγμα τὸ σονέτο «Εἶδωλα» (ΕΓ 144, ΕΠ 121), ποῦ καὶ ὁ τίτλος του ἀκόμα δημοσιεύεται λαθεμένα: «Τὰ εἶδωλα». Ἔστω αὐτὸ τὸ σονέτο: Οἱ λέξεις *γεννημένοι, ἄσκοπ' ἦχοι, κεληδῶτες, ἐρωτιάση, γιατί' εἶσασι, εἶδωλά εἶναι* γράφονται στὴν ΕΠ: *γεννημένοι, ἄσκοποι ἦχοι, κεληδηῖτες, ἐρωτιάση, γιατί' εἶσασι, εἶδωλα εἶναι*. Ἀκόμα κι' ἓνα λάθος στὴ στίξη: στο τέλος τοῦ 11ου στίχου ἀντὶ ἄνω τελεία εἶναι βαλμένη τελεία. Σημειώνουμε ἀκόμα μερικὰ παρόμοια λάθη σὲ ἄλλα ποιήματα καὶ μεταφράσεις: ΕΠ 75,13 *Ἐμορφιά*: ΕΓ 157,13 *Ἐμορφία*, ΕΠ 76,10 *ἡ εὐτυχία μου*: ΕΓ 142,25 *ἡ εὐτυχία μου* (ἀλλὰ ΕΠ 79,4 *τῆς εὐτυχίας*, ὅπως καὶ ΕΓ 132,19), ΕΠ 78,4 *Μάγα*: ΕΓ 136,4 *Μάγα*, ΕΠ 87,12 *βγάξει*: ΕΓ 117,12 *βγάνει*, ΕΠ 118,5 *σταγμένο*: ΕΓ 138,20 *σταγμένο*, ΕΠ 119,15 *ἀδελφός μου*: ΕΠ 139,30 *ἀδελφός μου*, ΕΠ 120,9 *πιστάγκωνα*: ΕΓ 142,9 *πισθάγκωνα*: ΕΠ 125,4 *κάτασπρα*: ΕΓ 149,4 *κατάσπρα*, ΕΠ 199,9 *περήφανα*: ΕΓ 92,9 *ὑπερήφανα*, ΕΠ 200,12 *πολυρωτάει*: ΕΓ 93,28 *πολυρωτάει*, ΕΠ 213,22 *πρὶ διηγηθῶ*: ΕΓ 36,4 *πρὶ διηγηθῶ* (ἀλλὰ ΕΠ 216,37 *διηγοῦνται*, ὅπως καὶ ΕΓ 39,11), ΕΠ 215,22 *σάν κι' αὐτόν*: ΕΓ 37,37 *σάν κι' αὐτό*, ΕΠ 220,8 *ἔθνη*: ΕΓ 42,5 *ἔχνη*, ΕΠ 220,9 *βλαστάνει*: ΕΓ 42,6 *βλασταίνει*, ΕΠ 222,26 *ξανάβαλε*: ΕΓ 44,12 *ξανάλαβε*, ΕΠ 226,1 *νὰ πιστεύσω*: ΕΓ 47,10 *νὰ πιστεύω*, ΕΠ 227,4 *ζεοβά μου*: ΕΓ 48,8 *ζεοβιά μου*, ΕΠ 228,37 *ἔθροφέ τον*: ΕΓ 48,37 *ἔθροφέ τον*.

Οἱ ἀπρόσμενες τοῦτες ἀλλαγές γίνονται αἰτία μερικῆς φορῆς νὰ χ α λ ά η τὸ μέτρο σὲ κάμποσους ἄρτιους, τεχνοδουλεμένους στίχους ἢ καὶ νὰ σκαρώνουν κάποτε καὶ χασμωδίες.

Λίγα παραδείγματα:

ΕΠ 103,1 *Τοῦ μωστηρίου ἀνασήκωσε τὴν πέτρα*: ΕΓ 147,16 *τοῦ μωστήριου κτλ.*, ΕΠ 214,18 *καὶ πόδια σέροντας ὡς ἐκεῖ*: ΕΓ 36,35 *καὶ πόδια σέροντας ὡς κεῖ*, ΕΠ 167,18 *μὲ λιμάνια θεορῶ τὴ θάλασσα ἔμπρός του*: ΕΓ 78,18 *μὲ λιμάνια θεορῶ τὴ θάλασσαν ἔμπρός του*.

Πάρα πολλά σφάλματα βρίσκονται ἀκόμα καὶ στὴ στίξη, καὶ μὲ τόση μάλιστα ἀφθονία, ὥστε ὀλόκληρες στροφές κι' ἐδῶ πάλι καταντοῦν ἀκατανόητες. Νὰ ἓνα παράδειγμα:

ΕΠ 89,6-8 . . . θ' ἀγναντέψουν στὴ Νίμπρο ἐκεῖ τὴν πρώτη
τῆς λευτεριάς ἀστραφτερῆ λαμπρότη,
τὰ στήθια θὰ χαροῦν τὰ πονεμένα.

Ἀπαραίτητη μετὰ τὸ *Νίμπρο* ἢ ἄνω τελεία (ΕΓ 144,6). Παρόμοια λάθη: ΕΠ 212,37 μετὰ τὴ λέξη *μυτερὸς* ἐξοστρακίζεται ἡ ἄνω τελεία ποῦ ὑπάρχει ΕΓ 66,4. Τὸ ἴδιο καὶ στο τέλος ἑνὸς στίχου ΕΠ 208,36. Ὅμως ΕΓ 62,13 ἄνω τελεία. Ἀκόμα λίγα σφάλματα σχετικὰ μὲ τὴ στίξη, ἀπὸ τὰ τόσα ποῦ ἔχω σημειώσει: Στὸ τέλος μερικῶν στίχων ὑπάρχει κόμμα, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ βαλθῆ τελεία: ΕΠ 83,11 100,4 117,14 212,26: ΕΓ 135,11 140,4 117,14 65,42. Στὸ τέλος μερικῶν ἄλλων στίχων καθόλου δὲν ὑπάρχει στίξη, ὅπως ΕΠ 195,11. Σωστά ἐκεῖ ΕΓ 88,11 εἶναι βαλμένη τελεία. Ἐπίσης ΕΠ 197,25. Στὴν ΕΓ 91,15 ὑπάρχει κόμμα. Κοντὰ σὲ τοῦτα: ΕΠ 200,27 *σπλαχνίσου*: ΕΓ 94,2 *σπλαχνίσου!* ΕΠ 204,15 *ψάλσιμο*: ΕΓ 97,12 *ψάλσιμο!* . . . Ἄλλοτε πάλι, ὅπου παραλείπεται ἡ στίξη στὴν ΕΓ, τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὴν ΕΠ. Στὸ σονέτο π.χ. «Ξαναφέγγει» μετὰ τὴ λέξη

ξεδακρῶσης δὲν ὑπάρχει τὸ ἀπαραίτητο κόμμα καὶ στὶς δύο ἐκδόσεις ΕΠ 123, 13 : ΕΓ 145,13. Καὶ στὸ τέλος ἐνὸς ἄλλου στίχου παραλείπεται τὸ κόμμα ΕΠ 221,23 : ΕΓ 43,14.

Σπάνια ὅσες λέξεις ὁ Μαβίλης τὶς γράφει μὲ κεφαλαῖο, τὶς ἀπαντᾶμε πάλι μὲ κεφαλαῖο στὴν ΕΠ —κοῖτα π.χ. τὸ σονέτο «Πατριδα» ΕΓ 143 : ΕΠ 131, ὅπου κρατιέται τὸ κεφαλαῖο στὶς λ. *Νίκης*, *Ἐλευθερίας*. Τὶς πιὸ πολλές φορές ὁ κ. Π. γράφει αὐτὲς τὶς λέξεις μὲ μικρὸ : ΕΠ 76,8 *μοῖρα* 85,9 *ἡ τουρκία* 120,2 *οἱ τοῦρκοι* 129,8 *ἀχερούσιων* 206,26 *βασιλιάς* 229,15 *ἡ φύση*. Τοῦτες ὁμως ἀρχίζουν μὲ κεφαλαῖο στὴν ΕΓ 142,23 134,9 142,2 85,5 106,6 85,12. Σημειώνουμε ἀκόμα πὼς στὴν ΕΓ ἡ ἀρχὴ τῶν στίχων ὄλων τῶν ποιημάτων καὶ τῶν μεταφράσεων γράφεται μὲ κεφαλαῖο γράμμα. Στὴν ΕΠ ἄλλοῦ μερικοὶ στίχοι, ὅπως τῶν ξενόγλωσσων ποιημάτων, ἀρχίζουν μὲ κεφαλαῖο κι' ἄλλοῦ μὲ μικρὸ.

Ἀπὸ τ' ἄλλα λάθη, ποῦ θὰ εἶναι σίγουρα τυπογραφικά, σημειώνουμε τ' ἀκόλουθα : ΕΠ 88,17 *πλυμύρα* 118,12 *καρπύσει* 124,11 *ἀναγαλιάζει* (ἀλλὰ 125,14 *ἀναγαλλιάζει*) 215,15 *στά σιταρόκαμπο* 117 στὸ τέλος ἐνὸς σονέτου ὑπάρχει κόμμα ἀντὶ γιὰ τελεία 120,3 μετὰ τὴν τελεία ἀρχίζει μὲ γράμμα μικρὸ. Καὶ στά ξενόγλωσσα κείμενα τοῦ Μαβίλη παρατηροῦμε σφάλματα, ἔστω καὶ λιγοστά ΕΠ 159,18 *An Augo* : ΕΓ 161,17 *An Hugo* ΕΠ 276,26 *arrundo* : ΕΓ 191,19 *appunto* ΕΠ 276,26 *familia* : ΕΓ 191,19 *famiglia*.

Ἀρκετὰ λοιπὸν λάθη ἔχουμε δεῖ ὡς τώρα, ποῦ κανένα τους δὲ διορθώνεται στὸ τέλος, ὅπου λείπει ὁ πίνακας γιὰ διορθώματα, ἀπαραίτητος σὲ μιὰν ἔκδοση τόσο ἀστοχημένη. Ἄς σημειώσουμε τέλος πὼς ἐνῶ ὁ ποιητὴς ἀκολουθεῖ τὴν ἱστορικὴ λεγόμενη ὀρθογραφία *στά πεζά* καὶ *στά ποιήματά του*, ὁ κ. Π. τὴν κρατᾷ μόνον *στά πεζά*. Τὰ ποιήματα τὰ καταγράφει μὲ τὸ δικό του ὀρθογραφικὸ σύστημα. Κάποτε ὁμως ἐκεῖ ἀκολουθεῖ τὸ ὀρθογραφικὸ σύστημα τοῦ ποιητῆ. Παράδειγμα ΕΓ 69,21 : ΕΠ 203,20 *ποῦ καρτεροῦν*.

Στὴν ἔκδοση καταχωρίζονται 113 ποιήματα, 19 μεταφράσεις καὶ δυὸ ἀπὸ τὰ πεζὰ τοῦ Μαβίλη. Γιὰ τὰ 69 ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦτα εἶναι βαλμένες στὸ τέλος Σημειώσεις, ὅπου, ἂν ἐξαίρεσουμε μερικές βιβλιογραφικὲς πάνω ἀπ' ὅλα πληροφορίες, τίποτ' ἄλλο δὲν ξεδιακρίνουμε κι' ἐδῶ, παρὰ ἀντιγραφὲς ἀπὸ ξένα δημοσιεύματα, παραλείψεις, μπερδέματα καὶ προχειρολογίες. Ὅλες οἱ παραλλαγές τῶν στίχων ἀπὸ ποιήματα ἢ μεταφράσεις τοῦ Μαβίλη, ποῦ ὑπάρχουν στὴν ΕΓ, ἀντιγράφονται στὴν ΕΠ, χωρὶς καθόλου νὰ σημειώνεται πὼς αὐτὲς εἶναι παρμένες ἀπ' ἐκεῖ. Καὶ μιὰ παραλλαγὴ ἐνὸς στίχου τοῦ «*Excelsior*», ποῦ δὲν ὑπάρχει στὴν ΕΓ, καταχωρίζεται κι' αὐτὴ 277, σημ. 13, δίχως ὁμως ν' ἀναγράφεται πὼς ἔτσι δημοσιεύτηκε στὴν «*Γέχνη*», Ἰαν. 1899, σ. 54. Μὰ βιαστικά καθὼς τὶς ξεσηκώνει ὁ κ. Π. τὶς διάφορες παραλλαγές, ἀκόλουθο εἶναι ποῦ καὶ ποῦ νὰ τὶς μπερδεύη, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο κάπως κωμικό. Ἀντιγράφει λ.χ. 284·285, σημ. 67 τὶς παραλλαγές στίχων μιᾶς μετάφρασης, παίρνοντάς τες ἀπὸ ΕΓ 162·168. Κατόπιν ὁμως, καὶ μερικές ἀκόμα σημειώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Μαβίλη, σχετικὲς μὲ τὴν ὁμοιότητα κάποιων στίχων τοῦ Βιργιλίου μὲ ἀνάλογους τοῦ Ὀμήρου, τὶς περνάει ἐκεῖ συνέχεια γιὰ παραλλαγές τῶν στίχων τῆς μετάφρασης! Μὰ

και πάλι ἐδῶ στὶς σημειώσεις ξεσηκώνει ἀκόμα, ἐκτὸς ἀπὸ ξένες παραπομπές (μιλήσαμε γι' αὐτὲς παραπάνω), κι' ὄλες τὶς πολυτίμες ὑποσημειώσεις τῆς ΕΓ στὰ ποιήματα καὶ τὶς μεταφράσεις τοῦ ποιητῆ, παρουσιάζοντας καὶ τοῦτες γιὰ δικές του τάχα. Ἐλάχιστες φορές μᾶς κάνει ὑπαινιγμὸ γι' αὐτὲς τὶς ὑποσημειώσεις πὼς εἶναι παρμένες ἀπὸ τὴν ΕΓ. Κάποτε μάλιστα τὶς ἀντιγράφει λειψά. Μᾶς λέει λ.χ. 284, σημ. 63 γιὰ κάποια μετάφραση τοῦ Μαβίλη: «Κατὰ τὴν ἔκδ. Ἄλεξ. πρόκειται γι' ἀκατέργαστο ἀπόσπασμα». Παραλείπει ὅμως τὴ συνέχεια ΕΓ 79: «ποῦ ἀναφέρει ὁ ποιητὴς στὸ στιχορρηγμένο γράμμα του στὸν Ἄντρ. Κεφαλ-ληνό». Ἄλλοτε πάλι τὶς σημειώσεις τῆς ΕΓ τὶς ἀντιγράφει λαθεμένα: ΕΓ 62 σημειώνεται γιὰ μιὰ μετάφραση τῆς Αἰνειάδας: «Στίχ. 1 - 164. Ἄκατέργαστο ἀπόσπασμα». Καὶ ὁ κ. Π. 284,63 σημειώνει πὼς εἶναι ἀκατέργαστο ἀπόσπασμα ἐλόκληρη ἢ μετάφραση! Μὰ καὶ σ' ἄλλες ἀντιγραφές του ἀπὸ τὶς ὑποσημειώσεις τῆς ΕΓ φανερώνει κάποτε τὴν ἴδια ἀφροντισία, κι' ἔτσι παραλείπει ἀπ' αὐτὲς ὀρισμένες λεπτομέρειες καθὼς καὶ διαφωτιστικὰ σημεῖα, ἀπαραίτητα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου: Ἐνῶ 282 ξεσηκώνει πιστὰ ἀπὸ τὴν ΕΓ 128 - 129 πέντε ὑποσημειώσεις σὲ μιὰν ἔμμετρη ἐπιστολὴ τοῦ Μαβίλη, παραλείπει ἀπὸ τὴν ἔκτη, πὼς ἢ «Ἐβδομάς» ἔβγαίνει τὸ 1884 ἀπὸ τὸν Δ. Καμπούρογλου, κι' ἔτσι μᾶς φαίνονται ἀκατανόητα ὄσα γράφονται σ' αὐτὸ τὸ γράμμα γιὰ τὸν τελευταῖο. Σημειώνει ἐξ ἄλλου 282, σημ. 54, πὼς ἓνα ποίημα τοῦ Μαβίλη εἶναι μιὰ ἔμμετρη ἀπόκριση στὴν ἔρευνα τῆς ἐφ. Ἄστου, χωρὶς ὅμως ἐδῶ ν' ἀναφέρῃ καὶ τῆς ἐφημερίδας τῆ χρονολογία, ποῦ ὑπάρχει ΕΓ 145, στὴν ὑποσημείωση ποῦ ἀντιγράφει. Τίποτ' ἀκόμα δὲν ἀναφέρει γιὰ τὴν συμπλήρωση μερικὲς ἐλλείψεις τῆς ΕΓ, ὅπου μερικὰ ποιήματα καταχωρίζονται χωρὶς νᾶχουν καὶ τὶς ἀναγκαῖες ὑποσημειώσεις. Ἔτσι δὲν σημειώνεται πὼς ἢ πρώτη μορφή τοῦ ποιήματος 134 «Εἰς τὴν Πατρίδα» δημοσιεύτηκε στὰ «Γράμματα» 2 (1913 - 1914) 47. Μιὰ μονάχα σωστὴ δική του παρατήρηση ὑπάρχει: Γιὰ κάποιο ἀτίτλο ποίημα ΕΓ 124, ποῦ καὶ σ' αὐτὸ ΕΠ 148 - 149 δίνεται αὐθαίρετα ἐπιγραφή, ὁ κ. Π. σημειώνει 282, σημ. 44: «Φαίνεται περισσότερο νὰ εἶναι μετάφραση ἀγνώστου μας ξένου ποιήματος». Κι' εἶναι πραγματικὰ μετάφραση, τοῦ Βερανζέρου ἴσως, ποῦ, μὲ τὸν τίτλο «Φωτεινή», ὁ Μαβίλης τὴν εἶχε στείλει γιὰ τὴν δημοσιευτὴ στὸ «Ἄττικὸν Μουσεῖον» μαζὶ μὲ ἄλλα νεανικὰ του ποιήματα, ποῦ γι' αὐτὰ μιλήσαμε παραπάνω¹. Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ

¹ Γιὰ τὴν μετάφραση τούτη ἀξίζει, νομίζω, νὰ δημοσιευτῆ ἢ ἀκόλουθη λεπτομέρεια, ἀγνωστὴ ὡς τώρα. Ὁ Μητσάκης, ἀρχισυντάκτης τότε τοῦ «Ἄττικοῦ Μουσείου», γράφει στὴν ἀλληλογραφία τοῦ τσυχ. 10 Ὀκτ. 1890, σελ. 140: Δ. Γρ. Κέρκυραν. Τὴν μετάφρασιν τῆς «Φωτεινῆς» ἐκρίναμεν κακίστην ὡς ἐκλογὴν, διότι

γίνουν κι' άλλες αρκετές παρατηρήσεις σχετικά με όρισμένα ποιήματα του Μαβίλη. Ένός τετραστίχου π.χ. ΕΓ 150: ΕΠ 158, που είναι αφιερωμένο στον Κάντιο, οι δύο πρώτοι στίχοι τίποτ' άλλο δεν είναι, παρά μετάφραση του γνωστότατου χωρίου του μεγάλου αυτού φιλοσόφου: «'Απάνωθέ μου δ' έναστρος οὐρανός· και μέσα μου δ' ἠθικὸς νόμος».

Μὰ ἡ ἐκδοσὴ παρουσιάζει κι' άλλες πολλές ἐλλείψεις: Ἐπιγράφεται «'Απαντα» Μαβίλη, κι' ἔμως δὲν περιλαμβάνει και τὶς ἐπιστολὲς τοῦ ποιητῆ, οὔτε καν ἐκείνες που ὑπάρχουν στὴν ΕΓ. Ἐπιμερικὲς τους καταχωρίζονται μόνον ἀποσπάσματα, μὰ κι' αὐτά, ὅλα τους σχεδόν, χωρὶς καμιά τεκμηρίωση. Ἐνα γράμμα μανάχα τὸ καταχωρίζει (20) γιὰ δλόκληρο τάχα. Ὅμως τούτο δὲν εἶναι παρὰ λέξη με λέξη ἀντιγραφὴ κάποιας λειψῆς μετάφρασης μιᾶς ἰταλικῆς γραμμῆς ἐπιστολῆς τοῦ ποιητῆ (ΕΓ 191), που με ὑπογραφή Δ.Σ.Δ[εβάρης] δημοσιεύτηκε στὸ Ἐγκ. Λεξ. Ἡλιος, τ. 12, σ. 684.

Ἐπι ἀπὸ τὶς τόσες ἀγνωστες λέξεις τῶν ποιημάτων και τῶν μεταφράσεων, σὲ τρεῖς μανάχα ὁ ἐκδότης δίνει τὴν ἐξήγηση 227, σημ. 13 και 14, 228, σημ. 9: *γιουλί, μοίδι, ἀνθρωπότη*. Ἐπι ἀπὸ τὶς τόσες ἀνερμήνευτες, λίγες μανάχα ἐδῶ σημειώνω 80,8 86,6 150,20 154,30 195,33 198,23 199,13 210,11 211,40 213,3 και 16 214,24 216,35 217,10 219,11: *ἀγρίλι, θεράπιο, καμουλίκα, μιγαίνεις, ἀφοδιά, ξώστεγα, τριοντίζουν, ἀνεμοροπούν, κονμουλιασιά, λίκουπα, πρώνια, παβιόνι, και τῶν μουσιάκων μουσκευτὴ μες τὸ κουρούπι, αἰάλικη, ξεξήφοντας*. Δὲ μᾶς δίνεται ἀκόμα ἡ σημασία και σὲ μερικὰ κύρια ὀνόματα, ὅπως 151,35 Ἴρος, ὁμηρικὸ πρόσωπο, προσωποποίηση τῆς ἀλαζονείας. Μᾶς λείπει ἀκόμα (58), πὼς ὁ Μαβίλης «κάνει χρῆση τῆς κερκυραϊκῆς ντοπιολαλιᾶς», και φέρνει γιὰ παράδειγμα τέσσερεις λέξεις: τὶς κοινὲς και σχεδόν πανελληνίους *τόμου, ἐχούμαες, ἀσκωες*, καθὼς και τὴν ἀνεκδιήγητης, μιὰ λέξη που κάθε ἄλλο εἶναι παρὰ δημοτικὴ. Ἐπι ἀπὸ τὰ τόσα σφάλματα τοῦ κ. Π. Ἐνα μόνον μπορεῖ κανεὶς νὰ τοῦ παραβλέψη, γιὰτὶ ἔμοιο λάθος ἔχουν κάνει κι' ἔσοι ἄλλοι: ἔχουν καταπιστῆ με τὸ ἔργο τοῦ Μαβίλη: ἀναγράφεται (38) ὅτι γιὰ τὴν ΕΓ συνεργάστηκαν ὁ Κ. Θεοτόκης και ἡ Εἰρ. Δεντρινοῦ. Κι' ἔμως ἡ τελευταία τὸ ἀναφέρει καθαρά, πὼς εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐπιμέλεια ὁ Θεοτόκης «ἔχοντας πολὺτιμο βοηθὸ τὸν ἀξέχαστο, σοφὸ, ἔσο και ἄτυχο Ἀντώνη Μουσοῦρη»¹.

Ἐπι ἀκόμα λίγα λόγια γιὰ τὸ ὄφος και τὴ γλώσσα τοῦ συγγρ. που

τὸ ποίημα εἶνε ἐκ τῶν μᾶλλον ἀπρηχαιωμένων και ξενικῶν λίαν δι' ἑλληνικῆς ἀναγνώστας, ἄλλως τε δὲ και τὸν ποιητὴν του θεωροῦμεν ἀρκετὰ μέτριον· ἡ στιχογραφία της ὁμως δὲν ἦτο κακὴ.

¹ *Εἰρ. Δεντρινοῦ, Ὁ Θεοτόκης ποιητῆς*. Ν. Ἐστία 47 (1950) 534.

είναι ένα χωρίς συνέπεια εκζητημένο ανακάτωμα της μιξοκαθαρεύουσας και της μιξοδημοτικής. Γράφει π.χ. 43,3 «συμπεριλαμβάνει ως πρωτοπαρουσιαζόμενα», 44,39 «δπως υπέμνησα», 53,3 «τόσον επιρρεπή». Μά δίπλα σέ τούτα: 39,8 «τῆς ἀνάκατης χρονολογικῆς παρουσίας», 41,1 «πού γράφτηκε», 54,3 «ἐπιχειρήθησαν σὰ πεταχτά». Καί τὸ ὕφος τοῦ διανθισμένο μὲ ἀκαλαίσθητες, κοινοτοπικές, μὰ καί σόλοικες ἀκόμα ἐκφράσεις: 53,5 «ἐνστερνιζόμενος πειθήνια στίς διδασχές τοῦ Πολυᾶ», 55,19 «κρυψίδιος στή ζωή του», 60,19-20 «δὲν ἔπαψε νὰ γράφει «ἐπ' εὐκαιρία» στιχουργημένες διαθέσεις τῆς στιγμῆς», 61,26-27 «Ὁ Ἀλεξανδρινὸς ποιητῆς ἐμμανῆς τῆς κατευθυνόμενης ὑστεροφημίας», 65,26-27 «οἱ διαλέξεις ποῦ δόθηκαν γιὰ νὰ τιμηθοῦν ἡ προσφορὰ καί τὸ παράδειγμά του, ποῦ ἀστράψαν σὰν μετέωρο στὸν μέχρι τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους οὐρανὸ τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς».

Τὰ στενὰ ὄρια τῆς βιβλιοκρισίας δὲν ἐπιτρέπουν ν' ἀναφέρω καί πληθὸς ἀπὸ ἄλλες παρατηρήσεις ποῦ ἔχουν σημειωθῆ σχετικὰ μὲ τὴν ἔκδοση. Θὰ περίμενε κανεὶς νὰ παρουσίαζε τώρα ὁ συγγρ. κάτι τὸ πιὸ φροντισμένο ἀπ' ὅσα εἶχε γράψει προηγουμένως γιὰ τὸν ποιητῆ, ὅπως π.χ. σ' ἓνα τοῦ ἄρθρου στὴν ἐφημερίδα «Ἑλληνικὸν Αἶμα», 16 Φεβρ. 1947 (καί ὅχι στοὺς «Καιροὺς» τῆς ἴδιας χρονολογίας καθὼς σημειώνει στὴ Μεγάλῃ ἑλλην. ποιητικῇ ἀνθολογίᾳ, τ. Α' σελ. 189), ποῦ μερικὰ τοῦ ἀπροσπάσματα ἔχει παραθέσει στὴν Εἰσαγωγή τῆς τωρινῆς τοῦ ἔκδοσης. Ἐξ αἰτίας ἄλλωστε τοῦ σφαιεροῦ τρόπου ποῦ μ' αὐτὸν ἔχει καταχωρίσει στὴν παραπάνω Ἀνθολογία κάποια ποιήματα τοῦ Μαβίλη, ἀναγκάστηκα νὰ σημειώσω τ' ἀκόλουθα στὴ μελέτη «Ὁ Μαβίλης κτλ.», σελ. 46, ἀρ. 123: «Μερικὰ ποιήματα τοῦ Μαβίλη παρουσιάζονται παραλλαγμένα ἐδῶ, πρᾶμα ποῦ παρατηροῦμε καί σ' ἄλλα ποιήματα τῆς Ἀνθολογίας. Ἀκόμα καί σὲ σημειώματα γι' ἄλλους ποιητῆς ὁ ἀνθολόγος, ἐφαρμόζοντας κι' ἐδῶ τὴ μέθοδο τοῦ κ. Φ. Μπουμπουλίδη, παίρνει ξένα κείμενα καί τὰ παρουσιάζει γιὰ δικά του, χωρὶς καθόλου ν' ἀναφέρῃ τὸν συγγραφέα· ἄλλοῦ πάλι τὰ μεταπλάθει γράφοντας κι' ἀνακρίβειες. Ἀκόμα ξεσηκώνει ἀπ' ἄλλοῦ καί βιβλιογραφίες, χωρὶς οὔτε κἀν νὰ κοιτάξῃ καί τίς μελέτες ποῦ βιβλιογραφοῦνται, κι' ἔτσι, ὅσα λάθη ὑπάρχουν στίς παραπομπές τους, λαθεμένα κι' αὐτὸς τὰ σημειώνει». Στὸ ἴδιο ἀπάνω κάτω θλιβερὸ συμπέρασμα καταλήγει ὁ ἀναγνώστης σχετικὰ καί μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Μαβίλη. Ἀνάλογες ὁμως ἐλλείψεις παρατηροῦμε καί σ' ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ συγγραφέα, τὰ Ἄπαντα τοῦ Κρυστάλλη καί τοῦ Μητσάκη¹. Θαρρεῖς πὼς κι' ἐκεῖ ὁ κ. Π. ἀκολουθεῖ τὸ

¹ Γιὰ τὰ Ἄπαντα τοῦ Κρυστάλλη βλ. τὴν δεῦτατη ἐπίκριση τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ ποιητῆ Βασ. Α. Κρυστάλλη, Ἡ ἐπαινεθεσία (!!) ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

παράδειγμα μερικών άλλων επιμελητών 'Απάντων, φιλολόγων μάλιστα κι' ὄχι δημοσιογράφων ἢ ἑρασιτεχνῶν, πού παρουσιάζουν τὶς ἐκδόσεις τους μὲ τόση ἀμέλεια κι' ἔλλειψη κριτικῆς συνείδησης κι' εὐθύνης, ὥστε σκοτίζουν ἢ κι' ὀλότελα παραλλάζουν τὴ μορφή καὶ τὸ ἔργο διαλεχτῶν μας πεζογράφων καὶ ποιητῶν.

X. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ

Wilhelm Barth-Max Kehrig-Korn, Die Philhellenenzeit von der Mitte des 18 Jahrhunderts bis zur Ermordung Kapodistriass' am 9. Oktober 1831. Mit einem ausführlichen Namenverzeichnis der europäischen und amerikanischen Philhellenen. Max Hueber Verlag, München 1960. 8ον, Σελ. 286.

Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτον τόμον ἑνὸς μεγάλου ἔργου, τετράτομου, τοῦ μακαρίτη Wilhelm Barth μὲ τὸν γενικὸν τίτλον «Deutsches Leben und Wirken in Griechenland». Ὁ πρῶτος τόμος εἶναι ὁ μόνος πού κατόρθωσε νὰ βρῆ ὁ κ. Max Kehrig-Korn στὰ 1949 ἀνάμεσα στὰ κατάλοιπά του. Οἱ ἄλλοι τρεῖς τόμοι φαίνεται ὅτι χάθηκαν γιὰ πάντα. Τὸν πρῶτον λοιπὸν τόμον τοῦ Barth τὸν ἐπεξεργάζεται καὶ τὸν παρουσιάζει μὲ νέα μορφή ὁ κ. Max Kehrig-Korn.

Σ' ἓνα εἶδος προλόγου μὲ τὸν τίτλον «Dank an Wilhelm Barth» ὁ κ. Max Kehrig-Korn περιγράφει πῶς γνώρισε τὸν Barth σ' ἓνα ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα τὸ φθινόπωρον τοῦ 1937 καὶ πῶς εἶχε τότε τὴν εὐκαιρία νὰ ἰδῆ τὸ τετράτομον χειρόγραφο ἔργο του. Κατόπιν σὲ σειρά μικρῶν κεφαλαίων μὲ τοὺς τίτλους «Die Vorläufer», «Die Gewinnung der Ägineten» κ.λ.π. ἀνατρέχει στοὺς προδρόμους τοῦ φιλελληνισμοῦ καὶ μιλεῖ γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ καθενὸς στὴν ἀνάπτυξη τοῦ φιλελληνικοῦ πνεύματος. Μεταξὺ ἄλλων ἐξετάζει τὶς ποικίλες κρίσεις πού προκάλεσε ἡ ἀρπαγὴ τῶν ἀθηναϊκῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸν Thomas Elgin, τὶς ἐπιδράσεις τοῦ βιβλίου τοῦ Barthélemy (*Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*), καὶ ἰδίως τὶς γνώμες τοῦ μεγάλου ἀισθητικοῦ Winckelmann. Ἐπίσης ἀναφέρει τὴ μεγάλη σημασία πού εἶχε γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες τῆς Ἀττικῆς ἡ ἐγκατάσταση τοῦ George Gropius στὴν Ἀθήνα ὡς προξένου τῆς Αὐστρίας. Ἐξάγει τὴ λατρεία του γιὰ τὶς ἀρχαιοτή-

κακοποίησις τοῦ ἔργου τοῦ ποιητοῦ Κώστα Δ. Κρυστάλλη ὑπὸ τοῦ ἐκδόσαντος αὐτό κ. Ὁλ. Περάνθη, Ἀθ. 1960. Ὅσο γιὰ τὰ σφάλματα τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἀπάντων τοῦ Μητσάκη, ὅπου λαθεμένα καταχωρίζονται τὰ κείμενα πού σημειώνει ὁ Γ. Κατσόμπαλης στὴ βιβλιογραφία του γιὰ τοῦτον, θά μᾶς δοθῆ, πιστεύω, εὐκαιρία νὰ τὰ δειξομε σὲ ἄλλη βιβλιογραφία.

τες, τὸν ἀνθρωπισμὸς τοῦ ἀπέναντι Ἑλλήνων κατὰ Τούρκων κατὰ τὴ διάρ-
κεια τῶν μαχῶν 1821 - 1829 καὶ τὴν πολύτιμη συνδρομὴ τοῦ καὶ συνερ-
γασία μὲ ὀνομαστοὺς ἀρχιτέκτονες, ἀρχαιολόγους καὶ ἱστορικοὺς τῆς
ἐποχῆς. Ἐνδιαφέροντα ἐπίσης εἶναι τὰ κεφάλαια «Philhellenismus
und Philhellenen» κ.λ.π.

Ἀκολουθεῖ ὁ κατάλογος τῶν Γερμανῶν φιλελλήνων, οἱ ὅποιοι πῆ-
ραν μέρος στὴν ἐκστρατεία τῆς Ἡπείρου καὶ στὴ μάχη τοῦ Πέτα (1822),
παρμένος ἀπὸ τὸ βιβλίον «Das Bataillon der Philhellenen» τοῦ J. D.
Elster. Ἐπειτα τὸ μικρὸν κεφάλαιον μὲ τὸν τίτλον «Die deutsche Le-
gion» πραγματεύεται τὸ σχηματισμὸς τῆς γερμανικῆς λεγεώνας καὶ
τὴν τύχη τῆς μετὰ τὴ μάχη τοῦ Πέτα. Ἐπίσης στὸ ἀμέσως ἐπόμενο κε-
φάλαιον μὲ τὸν τίτλον «Bayernfahrt nach Griechenland 1826» μνημο-
νεύεται ἡ μετάβασις στὴν Ἑλλάδα μιᾶς ἀποστολῆς Βαυαρῶν φιλελλή-
νων μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Heideck καὶ ἐξετάζεται τὸ πολύτιμον ἔργον τῶν
μελῶν τῆς καὶ εἰς διάφορες ἐντυπώσεις τοὺς ἀπ' αὐτὴν.

Τὸ μεγαλύτερον ὅμως μέρος τοῦ βιβλίου, τὸ ὅποιο ἀποτελεῖ σημαν-
τικὴν συμβολὴν ἐπὶ τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τοῦ φιλελληνισμοῦ, πιάνει ὁ κατά-
λογος τῶν Εὐρωπαϊκῶν καὶ Ἀμερικανῶν φιλελλήνων. Ὁ Barth εἶχε περι-
οριστῆ σχεδὸν μόνον στοὺς Εὐρωπαϊκοὺς φιλέλληνας. Ὁ νέος κατάλογος
εἶναι ὁ πρῶτος ἐξακριβωμένος καὶ πλήρης κατάλογος τῶν φιλελλήνων,
μὲ πλούσια βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ σταδιοδρομίαν τοῦ
καθενὸς ἀπ' αὐτούς. Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθῆ κανεὶς μέσα
ἀπὸ τίς γραμμὰς τῶν βιογραφικῶν τοὺς σημειωμάτων τίς ὑψηλὰς ἰδέας
ποὺ ἐνέπνεαν τοὺς φιλέλληνας, τὴν ἀγωνίαν καὶ τὴν ἀπελπισίαν ποὺ δοκί-
μαζαν στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα καὶ τὴ θαυμαστὴ θέλησίν τοὺς
ν' ἀντιμετωπίσουν ἕλες τίς δυσχέρειες ποὺ συναντοῦσαν. Ἡ παραμονὴ
τοὺς στὴν ἐρημωμένη ἐκείνη χώρα καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τοὺς γιὰ τὴν ἀπε-
λευθέρωσιν τοῦ λαοῦ τῆς κατανοοῦνται μόνον, ἔταν ἔχῃ κανεὶς ὑπόψιν
τὰ μεγάλα ἰδανικά, γιὰ τὰ ὅποια πολεμοῦσαν.

Ἡ ἱστορία λοιπὸν τῶν φιλελλήνων καὶ τοῦ φιλελληνισμοῦ ἔχει με-
γάλη σημασία ὅχι μόνον γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ γιὰ
τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος, γιὰτὶ οἱ ἰδέες ποὺ ἐνέ-
πνεαν τοὺς φιλέλληνας ἀνήκουν στὸν πολύτιμον πνευματικὸν θησαυρὸν ποὺ
ὀνομάζουμε εὐρωπαϊκὸν πολιτισμὸν.

ΑΘΟΣΤΟΛΟΣ Ε. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ